

**NEMZETKÉP AZ ISKOLAI
TÖRTÉNELEMOKTATÁSBAN
1777–1848**

A nemzeti történelem konstruálása az első magyar
történelemtankönyvekben

Lajtai L. László

Iskolakultúra-könyvek 21.
Sorozatszerkesztő: Géczy János

Szerkesztő: Horváth József

**NEMZETKÉP AZ ISKOLAI
TÖRTÉNELEMOKTATÁSBAN
1777–1848**

**A NEMZETI TÖRTÉNELEM KONSTRUÁLÁSA AZ ELSŐ
MAGYAR TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEKBEN**

LAJTAI L. LÁSZLÓ

iskolakultúra

Iskolakultúra – Országos Széchenyi Könyvtár – Országos Pedagógiai
Könyvtár és Múzeum, Pécs – Budapest, 2004

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

OP
KM

ISBN 963 9315 72 9
ISSN 1586-202X

© 2004 Lajtai L. László

© 2004 Iskolakultúra – Országos Széchenyi Könyvtár
– Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

Nyomdai előkészítés: VEGA 2000 Bt.

Nyomás: Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs
Felelős vezető: Molnár Csaba

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	7
2. NACIONALIZMUSELMÉLETEK ÉS KAPCSOLATUK A TÖRTÉNELEM ÍRÁSÁVAL ÉS TANÍTÁSÁVAL	10
2.1. A NACIONALIZMUS ELMÉLETEI ÉS A NEMZET PROBLEMATIKÁJA	10
2.2. A NACIONALIZMUS ÉS A TÖRTÉNELEM ÍRÁSÁNAK ÉS OKTATÁSÁNAK KAPCSOLATA	20
3. AZ OKTATÁSÜGY PROBLEMATIKÁJA A 18. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN MAGYARORSZÁGON	27
3.1. MAGYARORSZÁG KORABELI ISKOLARENDSZERÉNEK ÉS A KORSZAK OKTATÁSPOLITIKAI TÖREKVÉSEINEK ÁTTEKINTÉSE	27
3.2. A MAGYAR TÖRTÉNELEM ISKOLAI TANÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE	33
3.3. AZ 1777-TŐL 1848-IG TERJEDŐ KORSZAK TANKÖNYVÜGYE	39
4. A TANKÖNYVEK INTERPRETÁLÁSA	49
4.1. A FORRÁSKORPUSZ TARTALMA ÉS KIJELÖLÉSÉNEK SZEMPONTJAI	49
4.2. A KORPUSZ SZERZŐI: FELEKEZETI, RENDI ÉS PROFESSZIONÁLIS STÁTUSUK KÉRDÉSE	55
4.3. A TANKÖNYVEK NARRATÍVÁJÁNAK VIZSGÁLATA A NEMZETI DISKURZUS SZEMSZÖGÉBŐL	59
4.3.1. A "NEMZET" EREDETE: ŐSÖK ÉS A HON ELFOGLALÁSA(I)	67
4.3.2. I. (SZENT?) ISTVÁN, A VALLÁS (VAGY A KULTÚRA?) APOSTOLA, A MAGYAROK ELSŐ (?) KIRÁLYA, A RENDI TÁRSADALOM MEGALAPÍTÓJA (VAGY MEGÚJÍTÓJA?)	74
4.3.3. „II. JÓZSEF KORSZAKA: A NEMZET ERŐSZAKOS MEGRÁZATÁSA A TETT ÚJÍTÁSOK ÁLTAL”	84
5. NÉHÁNY KONKLÚZIÓ	93
6. UTÓSZÓ	98
7. JEGYZET	100
8. IRODALOM	125

1. BEVEZETÉS

A modern nemzetépítéssel kapcsolatos – elsősorban a nacionalizmusra mint ideológiára és annak politikatörténeti vonatkozásaira koncentráló – történeti kutatások valósággal reneszánszukat élik világszerte, különösen aktuális szerepet töltve be a kelet-közép-európai térség poszt-államszocialista országainak történetírásában, azonban a leíró jellegű és a politikatörténet síkján mozgó munkák létén túl relatíve kevés kutatás összpontosul a nemzeti azonosságtudat, kultúra, gondolkodásmód és a nemzeti hagyományok történetiségének társadalomtörténeti és antropológiai jellegű problematizálására.¹ Márpedig a modern nemzettudat ezen konstituensei éppen az újkori nemzetépítés első szakaszában, az észak- és dél-amerikai függetlenségi háborúk és a francia forradalom következtében és mintájára születő modern nemzetek szinte sablonszerű attribútumaiként konstruálódtak meg: részben korábbi történelmi korszakok partikuláris elemeiből transzformálódva a közös nemzeti örökség kanonikus összetevőivé (pl. egységesülő nemzeti nyelv, egységesülő múltszemlélet, a par excellence nemzeti viselet, táj, ételek kanonizálása); részben pedig éppen ebben a korszakban „találódtak fel” vagy értelmeződtek újjá (pl. az olyan modern nemzeti jelképek, mint a nemzeti lobogó, himnusz vagy a modern nemzeti mítoszok, hősök és antihősök panteonja).² A kutatás kiindulópontja és kérdésfeltevése tehát a kultúra egy jól elhatárolt szegmensén keresztül megnyilvánuló modern magyar nemzeti azonosságtudat kikristályosodásának a vizsgálata egy bő fél évszázados időmetszeten belül, amely korszak egyben az új- és jelenkori magyar történetírás kánonja szerint a modern értelemben vett magyar nemzet létrejöttének a korszakát, az 1848-as polgári forradalmat megelőző évtizedeket, azaz a reformkort és annak előzményét foglalja magába. Ezt a rendkívül szerteágazó, hosszas folyamatként felfogott átalakulást kívánom „rekonstruálni” egy jól körülhatárolt, bár így is terjedelmes korpuszon keresztül, nevezetesen a korabeli magyarországi, illetve erdélyi iskolai oktatásban használt, illetve arra szánt, tizenöt darab, magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent, a magyar történelemmel (vagy legalább azzal is) foglalkozó történelemtankönyv³ szövegének a nemzeti diskurzus nézőpontjából történő vizsgálatával, illetve, pontosabban, arra egyfajta interpretációs kísérletet tenni.

A korpusz kijelölt időintervallumáról szólva az 1777 és 1848 közötti korszakhatár egyfelől „magától adódónak” tűnt, mivel mindkettő a magyar neveléstörténet jelentős fordulópontját metszi ki. „1777-ben jelent meg az első *Ratio Educationis*, amely nemcsak az iskolarendszer

korszerűsítését indította el, de a korszerűsítés keretében elkezdődött az állami tankönyvek kiadása is, első ízben hazánkban. 1849 őszén a magyarországi tanügyre is kiterjesztett ausztriai szabályzat, az *Organisations Entwurf* ugyan csupán a középiskolákra vonatkozott, de szimbolikusan lezárt egy korszakot s elindított egy újat, amely azután mind a közép-, mind az alsó szintű tankönyvkiadásban új utakon járt. 1849 viharos-háborús évében – tudásunk szerint – nem jelent meg tankönyv.”⁴ Másfelől az állami tankönyvkiadás korszakbeli *intézményesülésén* kívül nem kevésbé fontosnak tartom hangsúlyozni a kijelölt korszakhatároknak a magyarországi állami, politikai és kulturális élet *magyar nyelvűvé* válásáért folytatott hosszas küzdelem időszakának kezdő (a Bessenyeieiek által megkezdett nyelvújítási mozgalommal) és végpontjával (a magyar nyelv 1844-es teljes körű magyarországi államnelyvűvé válásával) való „interferenciája” szándékoltságát is. Emiatt nem is foglalkozom a korszaknak – bár különösen az első, jóval hosszabbra nyúló szakaszában még – meglehetősen domináns szerepű, latin nyelvű, a magyar történelmet tárgyaló tankönyveivel. (Jóllehet a tizenöt, magyar nyelven nyomtatásban megjelent, a magyar történelemmel foglalkozó tankönyvből álló forráskorpusz egyik darabja, a piarista Spányik Glycér által írott és a katolikus, azaz állami, középszintű iskolák jelentős részében sokáig hivatalos tankönyvként használt *Magyar ország rövid históriája* első kiadásakor, 1816-ban még latinul jelent meg, és majd csak 1832-től került forgalomba a magyarra fordított változata, amely épp ezért a korpusz szerves részét képezi.)

A kutatás létjogosultságának indokolhatóságát két tényező együttes jelentkezésében látom. Egyfelől a *tankönyvkutatás* mint történelmi érdeklődésre számot tartó vizsgálódási terület Nyugat-Európában már évtizedek óta bevett kutatási témának számít.⁵ Ráadásul immár évtizedek óta komoly intézményi háttérrel bíró, prosperáló kutatási terepről is beszélhetünk vele kapcsolatban, hiszen „a második világháborút követően hangsúlyossá vált az a kívánság, hogy az eddig ellenségeskedő népek és országok reális, inkább vonzó képet alakítsanak ki és oktassanak egymásról. (...) Az UNESCO által is szorgalmazott tankönyvkiadási együttműködés előterében a megbékélés gondolata állt. 1951-ben a történelemtanárok Braunschweigben tartott nemzetközi kongresszusának kezdeményezésére a Braunschweigi Pedagógiai Főiskola kebelében megalakult a [1974-től az egykori igazgatója, Georg Eckert nevét viselő, és napjainkban immár 70 országból származó mintegy 130 000 darab földrajz- és történelemtankönyvet felhalmozó] Nemzetközi Tankönyvkiadási Intézet”⁶ mint a nemzetközi történelemtankönyv-kutatás legfőbb indukátora. Az utóbbi időben az európai uniós és világszervezetek is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a történelemoktatás kérdésének és a nemzetközi komparatív történelemtankönyv-elemzésnek, jóllehet leginkább pedagógiai szempontból.⁷ Másfelől, jóval prózaibb

indokként vetődik fel – egyúttal a választott források és interpretálásuk történetének sajátosságairól is szólva – az a historiográfiai tény, hogy Magyarországon eddig még nem született hasonló kérdésfeltevésű (a korszakbeli történelemtankönyvek és a nacionalizmus kapcsolatát interpretáló) munka, leszámítva Bíró Sándor 1960-ban megjelent, *Történelemtanításunk a XIX. század első felében: A korabeli tankönyvirodalom tükrében*⁸ című alapvető monográfiáját, amely, előszava szerint, „történelemtanításunk történetének haladó hagyományokban gazdag korszakát tárgyalja”, elsősorban azonban főként forrásfeltáró céllal és neveléstörténeti szempontból. Bíró monográfiája óta nem született a vizsgált korszak magyarországi, magyar nyelvű történelemtankönyveivel foglalkozó történészi munka, amely azonban egyidejűleg bátorítólag is hathat az ilyen irányú kutatásokra, hangsúlyozva, hogy az általam lefolytatandó vizsgálat is csak egy sajátos, szűk, bár korántsem marginális szerepű nézőpont mentén, a modern nemzeti identitás megkonstruálásában játszott szerepét kutatva foglalkozik az 1848 előtti magyarországi, magyar nyelvű történelemtanítással, illetve az annak alapjául szolgáló szövegek egy részével: a nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű, tankönyvként használt textusokkal, figyelmen kívül hagyva azonban a korabeli, nagyon is jelentős szerepet betöltő, kéziratos, illetve latin nyelvű tankönyvek szövegét.

2. NACIONALIZMUSELMÉLETEK ÉS KAPCSOLATUK A TÖRTÉNELEM ÍRÁSÁVAL ÉS TANÍTÁSÁVAL

2.1. A NACIONALIZMUS ELMÉLETEI ÉS A NEMZET PROBLEMATIKÁJA

A kutatás kiindulópontja a nacionalizmus-problematika elméleti alapvetésének a terjedelmes szakirodalom releváns koncepcióinak áttekintése tükrében történő rendszerező bemutatása. Talán fölösleges túlzottan hangsúlyozni, hogy a nacionalizmus kutatása kapcsán immár évtizedek óta, mondhatni könyvtárakat megtöltő szakirodalom áll rendelkezésre. Csak az utóbbi két-három évben két enciklopédia, az eddigi legátfogóbbnak tekinthető, tekintélyes terjedelmű szöveggyűjtemény és több összefoglaló jellegű tanulmánykötet jelent meg a nacionalizmus elméleteivel, illetve manifesztálódása történetének legkülönbélebb eseteit interpretáló tanulmányokkal kapcsolatban, nem is beszélve a két leginkább mérvadónak számító folyóirat, a *Nation and Nationalism* és az *Ethnic and Racial Studies* számaiban folyamatosan megjelenő publikációkról.⁹ Következésképpen a könyv terjedelmi kereteinek függvényében csak a lehető legkorlátozottabb méretű, mindekenélőtt célirányos, inkább csak szerzőkre való hivatkozásra, semmint komplex történeti-politológusi-szociológusi-antropológusi perspektívájú nacionalizmus-koncepciók¹⁰ bemutatására vállalkozhatom.

Első körben érdemes megemlíteni – csupán a jelenség megnevezésének szemantikai komplexitását érzékeltetendő –, hogy a nacionalizmuskutatás mérvadó kortárs teoretikusainak egyike, Anthony D. Smith, a 'nacionalizmus' csak mint *fogalom* kapcsán az alábbi klasszifikációs sémát találja szerencsésnek leszögezni: „A nacionalizmus kifejezést négy fő értelemben használjuk: 1. mint a nemzetek kialakulásának általános folyamatát, melyet néha „nemzetalkotásnak” neveznek (a kifejezés azonban gyakran magában foglalja az államalkotás folyamatait is);¹¹ 2. mint nemzeti érzést vagy a nemzethez tartozás érzését, attitűdjét vagy tudatát, és annak jólétére, erejére és biztonságára törekvést; 3. mint a nemzeti státus elérését vagy fenntartását (annak minden velejárójával) politikai célként maga elé tűző mozgalmat, beleértve az e cél elérésére szánt egy vagy több szervezetet és tevékenységet; végül 4. mint tant vagy tágabb értelemben vett ideológiát, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi, s amely annak autonómiáját, egységét és identitástudatának megteremtését tűzi ki célként. Ezen kívül néhány szerző különbséget tesz „politikai” és „kulturális” nacionalizmus kö-

zött. Az első a figyelmét a nemzet függetlenségének és szuverenitásának, a második pedig a nemzeti identitásnak és kultúrájának létrejöttére és fenntartására irányítja.”¹²

Ezen terminológiai distinkciók alapvető jelentőségét hangsúlyozva, első lépésben a *modern* nemzetfogalom és a *nemzet/natio*-fogalom „időtlensége” közötti alapvető különbségtételt kell tisztáznom, amely során a középkori, illetve általában a premodern nemzetfogalom egyik nemzetközileg elismert kutatóját, Szűcs Jenőt követve különítendő el az érett középkort megelőző, archaikus állapotokhoz, az általa *gentilizmus*nak nevezett történelmi periódushoz kötődő, egyfajta etnocentrikus szemléletmódban gyökerező nemzetfogalom a középkor folyamán kikristályosodó *rendi* nemzetfogalomtól;¹³ illetve mindkettőtől világosan választandó el napjaink (a 18. század végétől elsősorban Európában kibontakozó) *modern* nemzetfogalma, amelyet Szűcs ezzel a karakterisztikával jellemez: „Nemzeti patriotizmus” a történelem korábbi századaiban és évezredeiben, a „nemzet” modern fogalma ismeretlen. A kérdés egyik kutatójának (Carlton Hayes)¹⁴ pregnáns megfogalmazásában: a „nemzetiség” (nationality) a történelem igen régi produktuma, a patriotizmus is az, de „a patriotizmus fúziója a nemzetiséggel és a nemzeti patriotizmus predominanciája minden egyéb emberi lojalitás fölött – ami maga a nacionalizmus – modern, igen modern.”¹⁵ Megjegyzendő ennek kapcsán, hogy önmagában a premodern értelemben vett „nacionalizmus” kutatása ugyancsak létező és prosperáló kutatásterület.¹⁶ Mivel tehát a fogalom immár évszázados, sőt évezredek etimológiai és történelmi konnotációkkal volt terhelt, az újkori Európa kialakulófélben lévő modern, polgári nemzetállamai természetes módon ideológiai síkon is a *nemzet* (natio/n) fogalmának újszerű interpretálására kényszerültek, a gyökeresen új politikai-társadalmi-gazdasági-kulturális relációk alkotta korabeli kontextus komplexitásának függvényében tulajdonítva annak a korábbiaktól radikálisan eltérő értelmezést.

A tradicionális *rendi nemzetfogalmakat* lassan mindenhol kiszorította a *modern* nemzetinterpretáció, amelynek tartalma azonban korántsem volt egységes. A nacionalizmusokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom hagyományosan általában két, egymástól markánsan elkülöníthető modern nemzetkonceptiót szokott megkülönböztetni, amelyeket leegyszerűsítő és etnocentrikus módon „francia”, illetve „német nemzetfelfogásnak” is szokás nevezni. Felszínes szembeállításuk kapcsán (amelyre érintőlegesen Smith is utal a idézett tanulmányában „politikai” és „kulturális” nacionalizmus különbségéről szólva) szokás francia típusú *államnemzetről* beszélni, amely egy jól körülhatárolható *területhez* (pl. a République française-hez) kötődik, közös *szellemet* feltételez, amely az állami intézményeken keresztül nyilvánul meg (köztársaság, vallásszabadság, Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata

stb.);¹⁷ szembeállítva a német típusú *kultúr*nemzettel, amely a közös *kultúra*, mindenekelőtt annak legfőbb hordozója, a *nyelv* közösségén alapul, és amely közös *karaktert* feltételez (amely elvileg – egy valójában minden esetben fiktív – közös származásból, azaz a vér közösségéből ered); és amely egyfelől a külsődleges, fizikai megjelenés hasonlóságában, másrészt belső morális tulajdonságok egyöntetűségében, azaz a „nemzeti jellegben” nyilvánul meg. A két fő európai teoretikus hagyomány két eltérő történetfilozófiai iskola tradíciójához köthető, sőt szokás a végletekig egyszerűsítés jegyében két illusztris gondolkodóhoz, *Renan*hoz és *Herder*hez (másodsorban *Fichte*hez) is kapcsolni őket.¹⁸ *Szűcs Jenő* alapvető jelentőségű teoretikus munkája, bár elsősorban a premodern *natio* jelenségére koncentrálva, mégis a „nemzet”-tel mint olyannal általában is foglalkozva az alábbi megállapítást teszi: „A nemzet nem csupán egyéb csoportoktól mintegy két dimenzióban elhatárolódó horizontális képlet, hanem egyszersmind a társadalmi struktúra, a vertikális integráció felől meghatározandó történeti képződmény, amely éppen ezáltal határolódik el egy további dimenzióban, az időben (a történelmi folyamatban) is, mint a kétféle integráció sajátos történeti eredménye.”¹⁹ Szűcs a modern és premodern nemzetfelfogások összehasonlító értelmezése kapcsán leszögezi, hogy „a »nemzet« a 18. sz. vége óta s csakis azóta – az adott csoport tagjai számára meghatározott standardizált értékek hordozója, ill. összegzője lett, következésképpen tehát a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szféra alapvető (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretévé, s mint ilyen a csoportlojalitás (domináns vagy legalábbis egyik domináns) tárgyává vált. Ebben áll a »nemzeti társadalom« gondolati modellje. (...) Csak a legfontosabb háromra korlátozódva, az egyik ilyen tétel (ill. követelmény), hogy minden ember *egy bizonyos* nemzethez tartozik (vagy *kell*, hogy tartozzék), s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai: (...) A másik maga a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója, melynek értelmében a politikai hatalom és szervezet, maga az állam a »nemzet« fogalmának függvénye: csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim, ha ilyen nem létezik, létre kell hozni. (...) Végül a szóban forgó modell értelmében a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt e viszonylatok közt domináns helyet foglal el; a lojalítások konfliktusa esetén, ha pl. az állam nem fejezi ki a nemzeti koncepciót, az állampolgári hűség eszméileg legitim módon megszeghető a nemzethez való hűség jegyében.”²⁰

Szűcs Jenő gondolati modelljének dióhéjban történő ismertetése után a kortárs nemzetközi nacionalizmus-kutatás fő áramából kiragadott, csupán néhány teoretikusáról, illetve koncepciójáról szeretnék néhány szót ejteni; elsősorban a konkrét kutatás kérdésfeltevésének irányultságával leginkább konvergálókat részesítve előnyben, és hangsúlyozva, hogy napjainkban már külön elméleti iskolák állnak az olyan

nacionalizmuskutatói irányzatok mögött, mint a kulturális nacionalizmus, a „képzelt közösségek” nacionalizmuselmélete, az instrumentalista és a modernizációs nacionalizmuselméletek, a mítoszok és szimbólumok szerepét középpontba helyező vagy éppen a nemzet-kialakulási tipológiákra koncentrálnó elméletek.²¹

A kurrens nacionalizmuselméletek közötti egyik legmarkánsabb fel-fogásbeli eltérés a modern nemzet *eredete*, illetve a premodern alkotóelemeknek az annak létrejöttében játszott szerepét eltérő mértékben hangsúlyozó interpretációit vallók közti különbségekből fakad. Ebből az erősen sarkított nézőpontból a nacionalizmuskutatók teoretikusai „modernistákra” és – Kántor Zoltán terminusát alkalmazva – „etno-szimbolistákra” oszthatók fel. Az utóbbi iskolához tartozó, már több ízben citált Smith tehát a modern nemzetek geneziséét erőteljesebben kapcsolja a premodern etnikus struktúrákhoz, ezáltal nagyobb hangsúlyt helyez a modern nemzet etnikus „*longue durée*”-be ágyazottságára, az általa „kiválasztott népeknek” nevezett etnikai csoportok hosszú távú kulturális átörökítőképeségének a nemzetépítésben játszott kulcsfontosságú szerepére, végeredményben premodern *etnikum* és modern értelemben vett *nemzet* szoros kapcsolatára. „A nacionalizmust úgy lehetne definiálni, mint egy olyan csoport autonómiájának, egységének és identitásának az elméletét, amelynek tagjai csoportjukat valóságos vagy potenciális nemzetként fogják fel. (...) A nacionalisták számára a nemzet az állampolgárok alkotta test, melyet összeköt a közös emlékezet és kultúra, összefüggő területet foglal el, amelyen belül egységes a gazdaság, azonosak a jogok és kötelességek. A nacionalista mitológiában mindegyik nemzetnek önálló múltja és egyedi sorsa van, amely megfelel »igazi természetének«. (...) Nyilvánvaló itt Rousseau és Herder kettős befolyása, a korlátlan természethez való visszatérés és a hiteles történelem újrafelfedezése. Ahogyan nyilvánvaló a kiválasztott nép premodern mítoszainak folytonossága is. A nacionalizmus szekularizálta és egyetemesítette a kiválasztott népekbe vetett régi vallásos hitet.”²²

Smith tehát elsősorban az *etnikumban* („úgy határozhatjuk meg az etnikai közösséget vagy *etnikumot*, mint *saját hazára jogot formáló és közös eredetmítosszal, történelmi emlékezettel és saját kultúrával rendelkező egyedi elnevezésű embercsoportot*”)²³ látja a modern nemzet és a bázisát alkotó, premodern etnikai közösség közötti kontinuitás biztosításának fundamentumát;²⁴ így a premodern etnikai közösségek közösségi, szakrális és dinasztikus „*mythomoteurs*”-einek kutatására helyezve a hangsúlyt, már a modernitás előtti korszakba visszavezethetőnek véli a kétféle modern nemzeti „ideáltípus” kikristályosodását: „Különösen fontosnak tűnik, hogy különbséget tegyünk két különböző premodern etnikai közösség között: az egyik »laterális«, extenzív és arisztokratikus, a másik »vertikális«, intenzív és köznépi (demotikus). E két típus magában hordja a modern nemzetek csíráit és a modern

nemzet kettős jellegét, amely egyszerre polgári és genealogikus. Itt húzódnak meg azok a különböző utak is, melyek mentén a nemzetek formálódtak. Érdekes módon a »laterális« típusú etnikai közösségek voltak azok, amelyek azzal, hogy nyugaton (megfelelő körülmények között) segítettek létrehozni a mindent maga alá gyűrő hivatalnokállamokat, megteremtették az első nemzetállamok, s így a modern nemzetek alapját és magvát. Másutt ez inkább a demotikus etnikai közösségek mozgósításának útján ment végbe: politikával áthatni és aktivizálni őket, s ily módon teremteni meg a nemzetet.”²⁵

Jóval nagyobb a „modernisták”, azaz a nemzetnek kizárólag a modern korban történő konstruálásának inventív, sőt „elképzelt” voltát valló elméletek képviselőinek a száma. A modernista nacionalizmuselméletek egyik legátfogóbb, legnagyobb hatású és talán a legtöbbet idézett koncepcióját megalkotó teoretikusa, az angol filozófus, Ernest Gellner tömör definíciója szerint a „nacionalizmus elsősorban egy olyan politikai princípium, amely a politikai és nemzeti egység kongruenciáját tartja szükségesnek”.²⁶ Már ebből is jól kivehető, hogy Gellner elsősorban politológiai szempontból interpretálja a nemzet és a nacionalizmus jelenségét, amelyet ő minden esetben nagyon erősen konstruálnak tart, noha az szerinte is mindig előzetesen adott kulturális építőelemekből áll: „A nemzet mint az emberiség csoportokra való tagolásának természetes, Istentől származó kategóriája, mint inherens, politikai végzet nem egyéb mítosznál, mely néha képes a »prenacionális« kultúrákat nemzeté tenni, néha feltalálni őket, és gyakran megsemmisíteni: ez a valóság.”²⁷ Vagy, ahogy egy másik, korábbi munkájában még szentenciózusabban leszögezi: „a nacionalizmus nem a nemzetek öntudatra ébredése, hanem nemzeteket alakít ki ott, ahol azok nem léteznek”.²⁸ (Ezen gellneri tézisekből hozza létre pl. egy másik elismert nacionalizmus-szakértő, Eric J. Hobsbawm a maga gyakorlati munkahipotézisét: „Röviden (...) a nacionalizmus megelőzi a nemzetek létrejöttét. A nemzetek nem teremtenek államokat és nacionalizmusokat: a folyamat fordítva zajlik le.”)²⁹

Gellner a nemzet kialakulását végeredményben a modern, industrializált társadalmak bonyolult munkamegosztásának kulturális homogenitást igénylő kényszeréből vezeti le, amit homlokegyenest ellentétbe állít a tradicionális, általa „földműves” társadalmaknak nevezett közösségek kulturális sokszínűségének szociológiai jelenségével.³⁰ Számomra Gellner elmélete kapcsán mindenekelőtt a *kultúrának* a modern nemzeti társadalom létrehozásában játszott kulcsfontosságú szerepének interpretációja a legfontosabb: „A modern nacionalizmus tudatosan törekszik egy kultúrával való azonosulásra. A saját kultúrához való tudatos viszonyulás – történelmi szempontból – már önmagában is érdekes és bizarr jelenség. A tradicionális ember városát vagy klánját az istenségen vagy szentélyen keresztül imádta, akképp, hogy egyiket a másik

jelképének tekintette – amint azt Durkheim nyomatékosan kifejtette. (...) Ismerte kultúrája isteneit, de magát a kultúrát nem. A nacionalizmus korában mindez kétszeresen megváltozott; a közös kultúrát *közvetlenül* és nem valami jelkép kódén át imádják, az ekképp imádott entitás pedig diffúz, belsőleg differenciálatlan, és ragaszkodik ahhoz, hogy a felejtés fátyla diszkrétan eltakarja a homályos belső különbségeket.”³² Gellner számára a nacionalizmus (saját)kultúrafelfogása gesztusában látszólag egyfajta deszakralizált, „l’art pour l’art” aktusként értelmezhető; ami viszont ugyanakkor nagyon is fundamentális, sőt egzisztenciális generálója a nacionalizmusnak: „Modern környezetben az embernek a kultúra – az a jelrendszer, amelyben kiképeztek s amelyben hatékonyan foglalkoztatható – a legértékesebb tulajdona, az ő igazi belépőjegye a teljes körű állampolgársághoz és az emberi méltósághoz, a társadalom tevékenységében való részvételhez. Kultúrájának határai egyben foglalkoztathatóságának, világának és morális állampolgári mivoltának a határai is. (...) Így a kultúra (...) hirtelen érzékelhetővé és jelentőssé válik. A hamis és idegen kultúra fenyegetővé lesz. A kultúra (...) egyfajta büszkeség és öröm forrásává válik. Megszületik a nacionalizmus kora. (...) Azok a vallási jelképek viszont, amelyeken keresztül a kultúrát imádták – ha hihetünk Durkheimnek –, többé semmire sem használhatók. Imádjuk hát a kultúrát közvetlenül önmagáért. Ez a nacionalizmus.”³²

A modernista nacionalizmuselmélet-alkotóknak az invenció gellneri modellhez közelálló képviselője, a már említett angol történész, Eric J. Hobsbawm egy lényeges ponton, a kitalált tradícióknak a mindenkori *társadalmi kohézió* betöltésében játszott szerepét boncolgatva (minél akutabb a társadalmi feszültség, illetve minél mesterségesebb az újonnan létrejövő „nemzetállam”, annál lényegesebb új hagyományok „feltalálása”) továbbmegy a gellneri koncepción.³³ „Ez [ti. a „kitalálás” és a „spontán keletkezés”, a tervezés és természetes sarjadás viszonya] az, ami állandóan kifog a modern tömegtársadalmak megfigyelőin. A »kitalált hagyományoknak« jelentős társadalmi és politikai funkciójuk van, és e nélkül nem is jelennének meg és nem is szilárdulnának meg. De vajon mennyire manipulálhatók? Nyilvánvaló a szándék, hogy manipulálják, vagy egyenesen ilyen célból találják ki ezeket, mindkét változat előfordul a politikában – az első inkább /a kapitalista társadalmakban/ az üzleti életre jellemző. (...) De az is meglehetősen világos, hogy a manipuláció legsikeresebb példái olyan gyakorlatot használnak ki, amit emberek bizonyos csoportjai határozott szükségletnek éreznek, ha nem is értik világosan, hogy miért. (...) A történész feladata, hogy visszatekintve felfedezze ezeket a szükségleteket, de törekednie kell annak megértésére is, hogy változó társadalmakban és változó történelmi helyzetekben miért merülnek fel ezek.”³⁴

Éppen Hobsbawm volt az, aki a *nemzeti azonosságtudat* mint kulcsfontosságú jelenség³⁵ kutatásában jelölte meg a nemzetközi nacionalizmus-kutatás legaktuálisabb feladatát.³⁶ A svéd antropológus, Orvar Löfgren pedig egyik sok szempontból revelatív tanulmányában³⁷ éppen svéd és magyar példákon keresztül vizsgálta a *nemzeti identitás* és *kultúra* átalakulásának sajátos tendenciáit, kiemelve azoknak minden esetben nemzetállami keretekhez való kapcsolódását és a *kontrasztivitásnak* a definiálásukban játszott fundamentális szerepét: „A nemzeti azonosságtudat tehát a kollektív identitástudat egy speciális formájaként értékelhető, és az etnikai azonosságtudathoz hasonlóan lehet látni vagy nyílt – bizonyos helyzetekben, összefüggésekben vagy adott körülmények között aktivizálható, máskor viszont nem. (...) Az etnikai azonosságtudattól eltérően a nemzeti azonosságtudat mindig közvetlenül kapcsolódik az államalkotás és az államok közötti párbeszéd problémáihoz. A nemzeti azonosságtudat egy olyan sajátos intézményrendszer keretein belül jön létre és termelődik újra, mely megkülönbözteti azt az identitás más formáitól. (...) a nemzeti azonosságtudat mindig más nemzeti programokkal összehasonlítva, vagy azok kiegészítőjeként került definiálásra. (...) Hasonló folyamat játszódik le a nemzeti prototípusok megalkotásakor. A tipikus svéd vagy tipikus magyar meghatározása (akár tudatosan, akár ösztönösen) mindig valamely más típussal szembeállítva történik. Érdekes megfigyelni, hogy ez a prototípus az összehasonlítás párával párhuzamosan változik.”³⁸

Löfgren azonban a nemzeti identitás és nemzeti kultúra (sőt a nemzeti érzés)³⁹ jelensége közötti különbségtétel jelentőségére is felhívja a figyelmet: „A nemzeti identitás és a nemzeti kultúra gyakran összecserélhető fogalmak. Ezért itt szeretném felhívni a figyelmet a kettő elválasztásának szükségességére. (...) A *Nemzeti Kultúra* (...), melyet a francia történész Maurice Agulhon »nemzeti iskolai kultúrának« (vagy *La Grande Culture*-nek) nevezett, tulajdonképpen normatív kulturális töke: *Az Amit Minden Franciának Tudnia Kell*. Ez az az ismeretanyag, amit az iskolákban a hivatalos közkultúra hiteles pecsétjével ellátva porcióznak ki a diákoknak.”⁴⁰ Ezzel a nagybetűs, normatív jellegű Kultúrával állnak szemben „a hétköznapi emlékek, jelképek és ismeretek (...), amelyek egy-egy nemzet közösen osztozik.”⁴¹ Így válik érthetővé a nemzetet mint „kulturális teret” létrehozó faktorok vizsgálatának szükségszerűsége, többek között a kulcsfontosságú iskolai oktatás és annak legfontosabb üzemanyaga, a tankönyveknek a nemzeti identitás megkonstruálásában betöltött szerepének közelebbi szemügyre vétele: „A közös birtoklás problémája⁴² időszerűvé teszi a kommunikációs és az együttműködésre alkalmas nemzeti szinterek létrehozásának kérdéseit. A nemzetek megalkotásáért folytatott küzdelem éppen ezért szorosan összefügg az *integráció* és *egységesítés* programjával. A nyelv jó példa erre. (...) Ha a nyelv a nemzeti összetartás és hovatartó-

zás fontos eszközévé vált (a legtöbb, bár távolról sem az összes nemzet esetében), akkor a kultúra nemzetivé tétele gyorsan kapcsolódott egy *nyilvános szféra* kialakításához, amelyet a feltörekvő polgárság hozott létre. (...) A mi feladatunk annak a vizsgálata, hogy ebből a nyilvános kommunikációból milyen módon alakult ki a *nemzeti* kommunikáció. Benedict Anderson a nemzeti közösségek létrehozásában igen nagy fontosságot tulajdonít az általa »sajtókapitalizmus«-nak [’print-capitalism’] nevezett jelenségnek. A sajtónak, ennek a 18. század végén, illetőleg a 19. században megjelenő új tömegtájékoztatási eszköznek a szerepét állítja a középpontba: az értelmiség számára új fórumot biztosított a nemzeti kérdésekről folytatott eszmecserejükhöz. (...) A tömegtájékoztatás egy másik új eszköze az egységes *nemzeti tankönyv* volt. Svédországban ugyanazt az egységesített általános iskolai olvasókönyvet (...) használták minden iskolában 1868-tól egészen kb. 1900-ig, amikor több más iskolai olvasókönyvet is kiadtak. Így tehát a svédek jónéhány generációja ugyanazonokon a szövegeken és ugyanazon a képanyagon nőtt fel. Ezek a tömegtájékoztatási eszközök nemcsak kommunikációs közösségeket hoztak létre a nemzet keretein belül, hanem egyszersmind megteremtették a kommunikációs határokat és az elszigeteltséget például a svédek és a dánok között. A kulturális közönség bizonyos értelemben nemzetibb és kevésbé regionális lett a 19. században, ugyanakkor mindez a nemzetköziség rovására is ment. Míg a svéd elit többet beszélt és írt svédül, és kevesebbet franciául és latinul, addig a parasztság gondolkodása és tettei a nemzeti keretek közé szorultak vissza.”⁴³

Löfgren tehát maga is többször hivatkozik, antropológiai szempontból a legkövetendőbb történelmi modellnek tartva azt, az angol nacionalizmus- és távolkelet-szakértő, Benedict Anderson alapvető művére,⁴⁴ amelynek már a címében is szereplő „imagined communities” terminus könyvbéli magyarázata által kifejtett komplex elmélete mára egyben iskolateremtő nacionalizmus-felfogássá is vált. Anderson definíciója szerint a nemzet „elképzelt politikai közösség, hiszen csak képzeljük, hogy természetéből adódóan körülhatárolható, illetőleg *szuverén* egység.”⁴⁵ „Azért elképzelt, mert még a legkisebb közösség tagjai sem ismerhetik meg azokat, akik őket a közösségben követni fogják. Nem találkoznak velük, nem hallanak róluk, mégis, mindenkiben él a közösség képzete”.⁴⁶ A nemzet azért korlátozott, mert még a legnagyobbaknak (...) is véges a határa.” „A nemzet azért »szuverén«, mert a fogalom olyan korban született, amikor a Felvilágosodás és a Forradalom lerombolta az isteni elrendelésű, hierarchikus dinasztikus birodalmak érvényességét. Az emberi történelem érett fokát elérve, amikor bármely univerzális vallás legájtatosabb hívei is szembe találtak magukat a vallások létező pluralitásával, a hitek ontológiai követelményei közti eltérésekkel és térbeli kiterjedésével, a nemzetek szabad-

ságáról álmodoznak. Záloga és jelképe ennek a szabadságnak a szuverén állapot.” „(...) azért »közösség«, mert független az aktuális egyenlőtlenstől és kizsákmányolástól, ami bármely nemzetben előfordulhat. A nemzetet úgy képzeljük el, mint egy mély, horizontális (baj)társiasságot.”⁴⁷ Az andersoni nemzetdefiníció végeredményben egy széles perspektívájú történeti koncepcióban nyeri el értelmét, amely szerint a modern nemzet születése több – alapvető jelentőségű és egyben koincidenciális – a koraujkor során végbemenő történeti változásban gyökerezik: a tradicionális vallásos közösségek világképének és a dinasztikus birodalmak legitimitásába vetett hit egyidejű megrendülésében; amelyet a nyomtatás feltalálása és a reformáció által kikezdett szakrális nyelv pozícióvesztése (amely a kereszténység „elképzelt közösségének” szétforgácsolódásához is nagyban hozzájárult), a földrajzi felfedezések által megsokszorozódó kulturális és etnikai horizontok kitágulása, az uralkodó isteni kiválasztottságába vetett hit megingása és egy radikálisan új típusú, homogén és „üres”, „kalendáriumi” időfelfogás kialakulása együttesen készítette elő.⁴⁸ Mindezen, korábban a kozmológia és történelem közötti azonosság bizonyosságát megingató változások egyúttvéve egy fundamentális jelentőségű antropológiai változást idéztek elő, amely az emberi közösségről a korábbihoz képest egy radikálisan új képet alakított ki, amelyet aztán az általa „sajtókapitalizmusnak” nevezett kommunikációs forradalom terjesztett el és tett „elképezhetővé”.⁴⁹

Anderson az első modern nemzeteket létrehozó közösségek történetének interpretálását – a hagyományos historiográfiától egyúttal márkánsan eltérve – nem nyugat-európai példák klasszikusaival kezdi, hanem a (dél- és észak-amerikai) „kreol pionírok” 18–19. századi tevékenységében látja azon „prototípus” létrejöttének az alapját, amelynek nyomán a *nemzetállam* mint olyan sémaszerűen másolható történelmi mintát tudott nyújtani a későbbiekben a világ többi részén élő emberi közösségeknek.⁵⁰ Löfgren rámutat arra, hogy „Anderson nem áll egyedül azon észrevételével, hogy a nemzeti identitás kialakulása egy új társadalmi struktúrát, növekvő szociális és földrajzi mobilitást, a hagyományos csoportok és lojalitások megszűnését követeli meg egy adott osztályon belül.”⁵¹ Nos, ezek a specifikus szociológiai feltételek elsőként a korszak kezdetén még az európaiak által dominált amerikai kontinensen értek be, ahol az európai eredetű kreol hivatalnokok karrierhez vezető útjukban (ennek kapcsán alkalmazza Anderson az antropológus Victor Turnertől kölcsönzött, társadalmi mobilitás értelemben vett „zarándoklat” [’pilgrimage’] terminust) egyre inkább gátolva lettek anyaországi konkurenseik által, és ahol a sajtókapitalizmus látványos terjedése mindinkább kialakította bennük a közös célok érdekében létrehozandó szolidaritás és egy újfajta lojalitás megteremtésének az igényét. A francia forradalom mellett tehát ezek a szakirodalom ál-

tal ritkábban hivatkozott korai amerikai nemzetállamok szolgáltatták az európai „másolásuk” (‘piracy’) számára a követendő mintát (nemzetállamiság, köztársasági intézmények, közös állampolgárság, népszuverenitás, nemzeti himnusz és zászló); amely azonban minden esetben az európai sajátosságokkal összefüggésben, elsősorban a kialakuló „nemzeti sajtónyelvek” rendkívüli diverzitásának jelentőségét tekintve a korábbi korszakoktól gyökeresen eltérő, újfajta konstelláció létrejöttét eredményezte az öreg kontinensen.⁵² Anderson Európa kapcsán egy hosszú előkészítő jellegű folyamatot vázol fel (amelyre vázlatosan már említést tettem a modern nemzet eredetének andersoni koncepciójáról szólva), melynek során a 16–17. századi földrajzi felfedezéseknek a korabeli vallásos és tudományos világrépre gyakorolt hatása (pl. a számtalan kortárs társadalmi „utópia” születése) mellett az összehasonlító nyelvtudomány létrejöttének elősegítésében játszott szerepét tekintve biztosította azt a „filológiai forradalmat” (a 19. század a lexikon- és szótárkészítő nyelvészek, a filológusok és az irodalmárok fénykora, akik a nemzeti nyelv uralomra juttatásáért folytatott küzdelem élharcosaiként lépnek fel); amely egyfelől az évezredekig szakrális státuszt élvező latin nyelv trónfosztásához, másrészt a sajtónyelvvé emelkedett, immár lassacskán hivatalossá váló „nemzeti” nyelvek demokratizálódásához is nagyban hozzájárult hosszútávon. A lexikonkészítők, filológusok, nyelvészek és a hozzájuk csatlakozó folkloristák, publicisták és zeneszerzők (Anderson a partitúra korabeli „nemzetiesedésére” is felhívja a figyelmet) tevékenységének folyamatos bővüléséhez viszont a másik oldalon egy széles felvevőpiacra volt szükség, amelyet erre a korszakra a nemesség és általában a földbirtokosok, az udvari és egyházi emberek mellett már az emelkedő „középosztálybeliek”, azaz az alacsonyabb származású hivatalnokok, szellemi foglalkozást űzők, valamint a kereskedő és ipari polgárság biztosítottak, az utóbbi csoportok ráadásul egyre nagyobb súlyt képviselve az „olvasó osztályok” körében, ezáltal elkerülhetlenné téve egyszersmind a nemzet „elképzelésének” fokozatos demokratizálódását a korban.⁵³

Ezt a nagyarányú szociológiai változást követte aztán körülbelül a 19. század második felében az Anderson által (Hugh Seton-Watson terminussával) „hivatalos nacionalizmus”-nak nevezett, Európa szerte érvényesülő jelenség, melynek során a korábban „nemzetek feletti”, isteni eredetű monarchák valamelyik általuk uralt néppel elkezdtek a hivatalos propaganda szintjén immár „etnikailag” is azonosulni (a Romanovok „felfedezik”, hogy ők valójában nagyoroszok; a Hannoveriek, hogy angolok; a Hohenzollernek pedig, hogy németek, amíg unokatestvéreik pedig románokká vagy éppen görögökké válnak a konkrétan általuk uralt alattvalóik többségének etnikus hovatartozása függvényében), és a korábbi demokratikus intenciójú nemzeti mozgalmak élére állni; egyben erőteljes russzifikálásba, germanizálásba stb. kezdeni

multietnikus és poliglott birodalmuk kulturális homogenizálása érdekében, akadályokat gördítve ezáltal a nem a domináns pozícióban lévő nyelvet anyanyelvként beszélő egyébajkú alattvalóik társadalmi mobilitásának útjába, ami pedig a későbbi nemzeti mozgalmak legfőbb indukátora lett.⁵⁴

Anderson tehát, amint az talán az itt jóllehet csak érintésszerű, és néhány kiragadott gondolatmenetére szorítókozó ismertetésből is kitűnik, egy történeti, szociológiai és antropológiai nézőpontból egyaránt meggyőzően alátámasztott, széleskörű történelmi argumentációra támaszkodó komplex nacionalizmus-modellt vázol fel, amely a dolgozat speciális tematikája és kérdésfeltevése kapcsán talán a leginkább használható gondolatrendszer nyújtja (elsősorban Löfgren felvetéseivel kiegészítve) a maga sok szálon futó és ezáltal kreatívan tovább is bővíthető, széles horizontú szemléleti keretével.

2.2. A NACIONALIZMUS ÉS A TÖRTÉNELEM ÍRÁSÁNAK ÉS OKTATÁSÁNAK KAPCSOLATA

Ha a különböző nacionalizmus-felfogásokkal foglalkozó alfejezetet azzal a mentegetőzéssel kezdtem, hogy a nacionalizmus kutatásának immár könyvtárakat megtöltő irodalma van, akkor hatványozottan igaz ez a megállapítás a nacionalizmus és történetírás kapcsolatát boncolgató kérdéskörre is. Ez a – noha partikulárisnak tűnő – nézőpont ugyanis felveti a történetírás mint tudományos értelemben vett diszciplína kialakulásának nagyon is messzire vezető problematikáját; másfelől pedig a történetírás elméletéről és feladatáról szóló, több évszázad óta folyó tudományos diskurzusok történetéhez ugyancsak sok szempontból kapcsolódik. Nem beszélve emellett arról a tudománytörténeti tényről, hogy a professzionális történetírást napjainkban folyamatosan érő, a „posztmodern”⁵⁵ gyűjtőfogalma alá besorolni szokásos (bár általában a történettudományon kívülről érkező) elméleti kihívások az utóbbi két és fél évtizedben talán éppen a legdivatosabb humán tudományos viták középpontjába helyezték az olyasfajta elméleti problemakörök kérdésfeltevéseit, amelyek a történeti „tény” és „valóság”, történelem és fikcionalitás, a történeti tevékenység mint múltbeli tények rekonstrukciója vagy pedig konstrukciója, vagy éppen a történetírás és narráció közötti sokrétű viszonyrendszer interpretálását helyezik az intellektuális figyelem középpontjába (amelyek áttételesen bár, de mégis sok szálon kapcsolódnak a dolgozat tágabb értelemben vett tematikájához).⁵⁶ Ez a sokrétű problémahalmaz, még egyes részaspektusait tekintve is, sokszorosan meghaladja e mű kereteit. Így természetesen csak néhány kiragadott probléma mentén szeretném érinteni – csupán a 19. századi nacionalizmus jelenségével kapcsolódó szálakon – a tör-

ténetírás professzionalizálódásának, az azzal párhuzamban a történelemről zajló diskurzusokban végbemenő változásoknak, illetve az intézményes történelemoktatásnak a nemzeti érzés kialakításában és fenntartásában játszott kulcsfontosságú szerepét.

„Jól tudjuk, hogy a történettudományt, a szó eredeti jelentésében, a múlt kutatásaként, az antikvitás óta gyakorolják. Reinhardt Koselleck mindazonáltal felhívja a figyelmet arra, hogy »a történettudomány mai fogalma, annak sokféle, egymást részben logikailag is kizáró kiterjedésével együtt, csak a XVIII. század vége felé alakult ki.« A felvilágosodás filozófiája és a francia forradalom felforgatta az ember hagyományos viszonyulását az időhöz. A történelmet már nem példák sokaságaként fogták fel, az emberi tapasztalatok összessége egyre inkább egyedi halmaz formáját öltötte magára. Ettől kezdve ugyanaz a fogalom szolgált a történelemnek mint valóságnak és mint az erre a valóságra vonatkozó reflexiónak a megnevezésére.” Ezekkel a gondolatokkal kezdi a kortárs francia tudománytörténész, Gérard Noiriel a történetírás kialakulásától napjainkig tartó elméleteinek, irányzatainak és vitáinak rendszerező bemutatását felvállaló monográfiája az „Egy tudomány kialakulása” címet viselő fejezetének „A történész feladata” című alfejezetét.⁵⁷ Ezen első lépéseket, amelyek a felvilágosodás egyetemes és racionalista attitűdje szellemével áthatva alakították ki a modern történelemfilozófiát, követte egyfelől annak herderi elutasítása: „minden nép önmagában álló entitás, amely kialakítja saját kultúráját és saját »kollektív identitását« (*Volkgeist*), és senki sem lehet felhatalmazva, hogy ezt »kívülről«, a normák más rendszeréből kiindulva ítélje meg”.⁵⁸ Másfelől önálló diszciplínává szerveződése – szemben állva a hegeli „emanációs” történetfilozófia (Max Weber terminusa) felsőbbrendűségi igényeivel –, amely pedig részben a Niebhur által összefoglalt, akkorra már évszázados hagyományokra visszatekintő „történeti módszer” metodológiai apparátusára (forráskritikai eljárások stb.), másrészt a – korábban lényegében már a berlini egyetemalapító, Wilhelm von Humboldt történetfilozófiájában megfogalmazott – Leopold von Ranke által lefektetett alapvetésre támaszkodott, amely szerint a történettudománynak egyfelől el kell szakadnia a filozófiától, továbbá, hogy legfőbb feladatává annak bemutatását kell tennie, hogy „hogy is történtek a dolgok valójában” (*wie es eigentlich gewesen*).⁵⁹

Erről a historiográfiai jelentőségű aktusról – szaktudomány és történetfilozófia szétválásáról – jegyzi meg a történetírás posztmodern teoretikusainak talán legismertebbike, Hayden White a maga esztétikai-retorikai interpretációjú horizontjából kiindulva, hogy a „szaktudomány az írott történelmet a *szép* kategóriájának rendelte alá, és háttérbe szorította a *fenséges* fogalmát”.⁶⁰ Ebből pedig az következett – ahogy azt a white-i téziseket interpretáló Gyáni Gábor egyik tanulmányában kifejti –, hogy „(...) a szaktudománnyá válás nemcsak a történelmi kuta-

tás sajátos tárgyának körülhatárolását jelentette, hanem azt is megszabta, mi számít a diskurzusban a tárgy megfelelő bemutatásának. (...) A történelem tényeinek felsorolását és rendszerezését ezért a módszeresen képzett és megértésre is képes történész számára végső soron az biztosítja, hogy a történeti események és folyamatok megérthetők, sőt egyesek szerint meg is magyarázhatók. Persze csak abban az esetben, ha a múltra nem a fenséges fogalmát alkalmazzuk, hanem felruházzuk értelemmel – s erre az értelemre a szaktudomány hivatott művelői azután búvárkodásaik során mintegy rátalálnak.”⁶¹ Gyáni Gábor egy másik, de hasonló problematikát boncolgató tanulmányában White mellett a hagyományos történetírás legnevesebb posztmodern kritikusai közé sorolható teoretikusának, Michel Foucault-nak a diskurzusok elméletével kapcsolatos⁶² elképzelésére hivatkozik, amikor az intézményesült történetírás mindenkori intellektuális-szociális-politikai funkciójáról az alábbi megjegyzést teszi: „A historiográfia szintén egyike azoknak a diskurzusoknak, melyek jelenbeli társadalmi érdekeket, mentális elvárásokat és persze akut hatalmi szükségleteket (intézményi legitimitációt) szolgálnak ki; sőt a történelem mint *nemzeti* tudomány még a létrejöttét is éppen ilyen tényezők együttes hatásának köszönhetette.”⁶³

Mivel a 19. századi, az intézményesülés révén fokozatosan az önállóság útjára lépő történetírásra is igaz a francia medievista, Jacques Le Goff találó „szentenciája” („A történelem a maga korának szolgálólánya”),⁶⁴ magától értetődik, hogy a „nacionalizmus korában” születő professzionális történetírás sem lehetett kivétel a foucault-i értelemben vett korabeli (modern) episztémé⁶⁵ hatása alól. Ezen modern episztémé, amely középpontjába immár az embert és annak a lehető legtökéletesebb megismerését, azaz a szó legtágabb értelmében vett *antropológiát* állította, szorosán a hatalom új megjelenési formája, a modern állam köré szerveződött, hasonlóan ahhoz, ahogy a korábbiak kapcsán azt a nacionalizmus jelenségéről és annak interpretációiról szólva is szerzőkről szerzőkre haladva kiemeltem mint a modern nacionalizmusok közös origóját. A modern – immár *nemzet-* – állam hozza tehát végső soron létre saját legitimálására a „nemzeti történetírást”.⁶⁶ Ráadásul a „nemzeti történelem” egyfajta teleologikus és identitásteremtő világinterpretációval is szolgál az újfajta lojalitások kialakításába fogó nemzeti közösségek számára: „A szakszerű történetírás eredendő, vagyis 19. századi keletű hivatása, hogy megteremtse és állandóan táplálja bennünk, olvasókban a *folytonosság*, a *teljesség*, a *lezártság*, valamint az *egyediség* képzetét, mindazt, ami egyszerre feltétele és eredménye bármilyen nemzeti történetkép megalkotásának. A modern *nemzetállamokba* szerveződő népek (etnikumok) és a modern nemzetállammá átalakuló történeti államok felől tekintve, éppen a történészek munkálkodása nyomán ölti magára a múlt a régmúlt messzeségekbe visszavezetett folytonosság látszatát. Ez a történet ugyanakkor mindig valamely

(nemzeti) kollektíva egyedi útját beszéli el, amely végül elkerülhetetlenül és szükségképpen torkollik kései végkifejletébe, a 19. (vagy éppen 20.) századi nemzetállamba. A nemzeti közösség történelmi létjogosultságát alátámasztó historicizmus végül a teljes világ illúzióját kínálja.”⁶⁷ Vagy mindez Anthony D. Smith szavaival: „Vonzereje [ti. a professzionális történetírásé] pontosan ama képességéből fakad, hogy az univerzumot éppúgy egy (nyilvánvalóan) általános képbe foglalja, mint a régi vallásos világképek, anélkül, hogy ehhez segítségül hívna egy külső teremtő elvet; ugyanakkor egybeolvasztja a múltat (a hagyományt), a jelent (az ést) és a jövőt (a tökéletesbülést).”⁶⁸

Felvetődik azonban az a jelentős súlyú kérdés is, hogy a 19. századi történészek által konstruált „nemzeti történelem” milyen kapcsolatban állt a korábbi korok történetiséghez való viszonyulásához, a *hagyományhoz*? Hiszen „világos, hogy nacionalista mesterkedésnél többől áll a nemzetek kialakulása, és a „kitalálást” másként, a meglévő elemek újfajta rekombinációjaként kell érteni”.⁶⁹ Az *emlékezet* és történelem, élő hagyomány és rekonstruált múlt dichotómikus ellentétpárjára épülő történetészti modell⁷⁰ (az „emlékezet helyei” – *lieux de mémoire* – elméletének) megalkotója, a francia történész, Pierre Nora koncepciója szerint „a hagyományban testet öltött kollektív emlékezet vagy emlékezetközösség idővel átalakul történelemmé, a történelem által hordozott emlékezetté. (...) az emlékezet folytonosságának (vagyis magának a hagyománynak) a megszakadása eltávolít bennünket saját múltunktól. Ebből fakad a múlt megjelenítésének, vagyis történelemként való tálalásának az igénye. Mindaddig, amíg benne élünk, vagy amíg részei vagyunk e hagyománynak, az emlékezet nem szorul történelemre, mert akkor még az emlékezet eleven gyakorlat, élő kapocs a jelenhez. (...) Az emlékezetnek ezt a spontán világát rombolja le a történelem, vagyis az elemző és kritikus diskurzus, ami nem lehet más, mint az emlékezés pusztá akarata.”⁷¹ Ennek kapcsán veti fel Gyáni Gábor, hogy „az etnikai identitás (...) a hagyományban fogant kollektív emlékezet spontán megnyilvánulása, a nemzeti identitás viszont a már történelemmé vált múlt felidézése, és örökségének immáron tudatos és programszerű vállalása”.⁷²

Joggal tehető fel az a kérdés is, hogy a hagyomány mely elemei válhatnak az „emlékezet helyeivé”, amelyek által az történelemmé tud konstruálódni. „Az emlékezet helyei a személyesen megélt és spontán módon ható emlékezet (vagyis a hagyomány) és a történelem (tehát a rekonstruált múlt) metszéspontján keletkeznek olyan pillanatban, amikor még van mire építeni az akart, óhajtott történelmi emlékezést. (...) Az emlékhelyek sokféle formát ölthetnek, mivel intézmények, topográfiai pontok, tárgyak és objektumok, kulturális alkotások vagy társadalmi szokások egyaránt átlényegülhetnek ilyenekké. Ám mindannyiukat egybefűzi, hogy létüket kivétel nélkül az írott kultúrának köszönhetik.”⁷³

Lényegükhöz tartozik azonban mindenképp ideologikus mivoltuk, hiszen „azok nem elsősorban a kollektív emlékezet tárgyiasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag »támogatók« *emblémák*, melyek inkább a legitimitást szolgálják, mint a közösség kollektív tudatát erősítik.”⁷⁴ Így tehát korántsem meglepő, hogy Nora a történelmi eseményeket és történelemkönyveket „*sui generis*” az emlékezet helyeinek tartja: „(...) a történelmi események és könyvek (...) nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet *par excellence* eszközei, így lehetővé teszik, hogy behatároljuk e területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történelmi műfaj maga? Nem *per definitionem lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma?”⁷⁵ Még tovább finomítva a képet: „A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva.”⁷⁶ Ergo a történelemtankönyvek „*per definitionem*” azok.

Ezen a ponton el is érkeztünk a nacionalizmus és a történelem iskolai oktatása közötti, sok szálon futó viszonyrendszer problematikájához. Ahogy ez az eddigiekből is kiderült, talán nincs is olyan nacionalizmus-kutató, aki ne szentelne különös figyelmet az iskolarendszernek a nemzeti identitás kialakításában és fenntartásában játszott döntő szerepének. Különösen igaz ez a modern állami kommunikációt vizsgálódásuk középpontjába állító történészekre.⁷⁷ A nemzeti identitás megerősítése, illetve kialakítása a legfejlettebb és a leghosszabb, kora középkori gyökerekig visszanyúló, állami (vagy helyesebben *regnum*beli) kontinuitással rendelkező nyugati államnemzetek esetén is elsősorban az iskolai oktatás alapvető feladatává lépett elő. A legnagyobb irodalma a legpatinásabbnak tekinthető és az évszázados állam- és nemzetépítésben amúgy is „prototípus”-ként kezelt francia modellnek van. Eugen Webernek a vidéki Franciaország 1870 és 1914 közötti modernizációjával foglalkozó, mára már klasszikussá vált alapvető monográfiája például a korabeli iskoláztatással foglalkozó fejezetének a sokatmondó „*Civilising in Earnest: Schools and Schooling*” címet adta.⁷⁸ Hobsbawm-nak az ugyanebben a korszakban Európa-szerte zajló „tömeges hagyománytermelésről” szóló írása a francia Harmadik Köztársaság belpolitikai aspektusaira helyezve a hangsúlyt kifejti, hogy az újdonsült köztársasági hatalom egyik fő törekvése az egyház világi megfelelőjének kifejlesztése volt az elemi oktatás formájában,⁷⁹ amit átítattak forradalmi és köztársasági elvekkel és tartalommal, és amit a pap-ság – vagy szegénységük miatt inkább a szerzetesek – világi megfelelői, az *instituteur*-ök, tanítók irányítottak. Nem kétséges, hogy ez a korai Harmadik Köztársaság tudatos alkotása volt és figyelembe véve a francia kormány közmondásos centralizációját, természetesen, hogy azoknak a kézikönyveknek a tartalmát, amelyek nemcsak arra voltak

hivatottak, hogy franciát faragjanak a parasztokból, hanem arra is, hogy minden franciából jó republikánus váljon, nem bízhatták a véletlenre.⁸⁰ Ezen az úton törekedett tehát az isteni eredetű monarchájától megfosztott, laikus francia állam az egyház spirituális hatalmának eliminálásával a – felülről szabályozott – „nemzeti érzés” kvázi „civil vallás” rangjára emelésére, amelyért a „benne hívőknek” adott esetben akár az életüket is fel kell tudni áldozniuk.⁸¹

A francia nemzeti történelem ezen *szakralizálódását* nem kevésbé tette időszerűvé az a külpolitikai kontextus, amelynek maga a Harmadik Köztársaság is a létét köszönhette: „A forradalmi trauma miatt elbizonytalanodott jelen megszabta a monarchikus múlt átfogó újraértékelését. Szintén bizonytalanná vált ez az 1870-es vereség miatt is, mely csak sürgetőbbé tette – a német tudományhoz és tanítóhoz, Königrätz igazi győzteséhez viszonyítva – a dokumentarista tudás s az emlékezet iskolai átadásának fejlesztését. Semmi sem hasonlítható a történész nemzeti felelősségének hangvételéhez, felerészben pap ő, felerészben katona. (...) Görög-római bölcsönktől a III. Köztársaság gyarmati birodalmáig nincs cezúra, ahogy nincs az örökséghez új hódításokat csatoló magas tudás és az azt alapszöveggé tévő iskolai tankönyv között sem. Szent a történelem, mert szent a nemzet. A nemzet révén maradt fenn emlékezetünk a szentség terén.”⁸² Erre az időre az iskolai történelemoktatás (és annak a „nemzetépítésben” történő hatékonysága és intenzitása) már „másolható” modellt vált Európa-szerte,⁸³ ami azonban – a konkrét szociokulturális és történelmi sajátosságokból fakadó kontextustól függően – államonként eltérő szerepet töltött be. Ebből a szempontból hasonlítja össze Hobsbawm a francia és német történelemoktatás és a „nemzeti” múlthoz való viszony megélésének eltérő hangsúlyait. „A [Harmadik] Köztársaság eltekintve a helyi múlt kiemelkedő személyiségeiről történő megemlékezéstől,⁸⁴ vagy a helyi politikai megnyilvánulásoktól, távol tartotta magát a történelemtől. Ez kétségkívül annak volt tulajdonítható, hogy az 1789 előtti történelem /kivéve talán a »gall őseink« szlogenjét/ felidézte az egyházat és a monarchiát; részben pedig annak, hogy a történelem 1789 óta inkább megosztó, mint egységesítő erő volt. (...) Előnyben részesítette az általános jelképeket. (...) Nem kellett más nemzeti ünnep, csak július 14., nem kívánták a polgári lakosság formális mobilizálását (...), csupán az államhatalom elfogadott pompáját, az egyenruhákat, parádékat, katonazenekarokat, zászlókat és efféléket akarták »republikálni.«⁸⁵ Teljesen más típusú problémákkal szembesült az újdonsült Második Német Birodalom: nevezetesen, hogy „miképpen találjon történelmi igazolást az egyesítés effélével egyáltalán nem rendelkező bismarcki /porosz-kisnémet/ változatához; és miképpen bánjon a demokratikus választók azon tekintélyes részével, akik jobban szerettek volna egy másik megoldást /nagynémetek, porosz-ellenes partikularisták, katolikusok és

mindenek fölött a szociáldemokraták/. (...) A célkitűzés jobbra kettős volt: megteremteni a Második és Első Német Birodalom közötti kontinuitást, általánosabban pedig megteremteni az új Birodalmat, mint a német nép világi, nemzeti törekvéseinek megvalósulását; és hangsúlyozni azokat a speciális történelmi tapasztalatokat, amelyek 1871-ben összekapcsolták Poroszországot és Németország többi részét. (...) Mindezt csak két módon lehetett a modern nacionalizmushoz kapcsolni: egy világi nemzeti ellenség fogalmával, akivel szemben a német nép meghatározza identitását és küzdött állami egységéért; továbbá a hódítás vagy a kulturális, politikai és katonai felsőbbrendűség koncepciójával, amely révén a más államok, főként Közép- és Kelet-Európa nagy területein szétszórt német nemzet követelheti, hogy egyetlen nagy német államban egyesüljön.”⁸⁶ A „nemzeti múlt” megkonstruálása és annak iskolai oktatása pedig természetesen azokban az új államokban volt a legnehezebb (a 19. század utolsó harmadában ez jobbra az oszmán uralom alól fokozatosan felszabaduló balkáni területeket jelenti), ahol a középkori „nemzeti lét” emlékezetének hagyománya enyhén szólva is „elhalványult” az oszmán birodalmi struktúra keretei között eltöltött több, mint fél évezredes történelmi periódus folyamán.⁸⁷

3. AZ OKTATÁSÜGY PROBLEMATIKÁJA A 18. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN MAGYARORSZÁGON

Anacionalizmus elméleteivel foglalkozó, illetve annak a történelem írásához és oktatásához kapcsolódó szövevényes viszonyrendszerét taglaló – elsősorban elméleti jellegű – fejezet után a tematika másik súlypontjáról, az immár a korabeli magyarországi történelmi kontextusba helyezett, jóval inkább „leíró” jellegű problematikáról szeretnék röviden szólni: nevezetesen a két korszakhatár (1777–1848) közötti magyarországi és erdélyi iskolarendszer sajátosságairól, az annak működési kereteit döntően megszabó állami és felekezeti rendelkezésekről; valamint a történelemoktatás és annak – hangsúlyozottan csak az egyik – bázisát képező tankönyvek⁸⁸ saját problémáiról, mielőtt a konkrét forrásanyag interpretációjába kezdenék. Ennek a fejezetnek a tematikája és terjedelme nem kevésbé lesz szelektív és korlátozott, mint az előbbi volt, hiszen nem lehet céлом a korabeli művelődés- és neveléstörténeti háttér átfogó felvázolása, de azt hiszem, erre nincs is szükség, mivel ez mára már sok szempontból amúgy is meglehetősen feldolgozott területnek számít,⁸⁹ másrészt a specifikus kérdésfeltevés sem a neveléstörténetre helyezi a hangsúlyt.

3.1. MAGYARORSZÁG KORABELI ISKOLARENDSZERÉNEK ÉS A KORSZAK OKTATÁSPOLITIKAI TÖREKVÉSEINEK ÁTTEKINTÉSE

Első lépésben az 1848 előtti magyar iskolarendszer társadalomtörténeti szempontból legfontosabb jellemzőit, nevezetesen a felekezetenként tagolódt, párhuzamosan intézményesült, vertikálisan komplex (elemitől a legfelső szintig strukturálódó) iskolarendszerek egymás mellett élését és az egyes felekezetek kezében lévő iskolák és a központi hatalom közötti relációk eltérő jellegét kívánom kiemelni.

A rendi és felekezeti tényezőknek a „premodern” korok társadalmában betöltött szerepe fontosságáról szólva a társadalomtörténész Tóth Zoltán szavait idézem, nevezetesen, hogy: „A rendi, köztük a felekezeti közösségek nem külön kulturái síkjai a társadalomnak, hanem az a bázis, amelyre az osztályokkal tagolt, nemzet típusú struktúrák felépülnek.”⁹⁰ Magyarországon ezek a felekezeti közösségek egy olyan, évszázadok alatt kikristályosodó *norma* szerint épültek ki, amelyről általánosan elmondható, hogy „a magyar rendi norma, ha ró-

mai katolikus dominanciával is, a sokféleség normája”⁹¹ volt. Sőt, Tóth Zoltán terminusával élve, a koraujkortól kezdve egyenesen „felekezeti etnikumokról” is beszélhetünk a magyarországi rendi társadalom felekezeti elkülönülő közösségei kapcsán,⁹² hiszen: „A felekezetek a hűbériség magyarországi formája mellett nem határolódnak el régióként, hanem az egyes települések lakóik rendi állása és földesúri patronusuk türelme, uradalmaik szervezeti rendje szerint is felekezeti közösségekre bomlanak. Erdélyben már korábban, Magyarországon csak 1608-tól hagy nyomot a közjogban a rendeknek katolikus és protestáns rendként való elkülönülése. A *ius possessionis* és a *ius patronatus* a hűbéri regionális elv hiánya mellett is előidézi a keresztény köznép felekezetekre szakadását. (...) Az egyetlen teljes rendi szerkezet a római katolikus lehetett csak. Ők birtokolták alkotmányosan a koronát: a katolikus főnemes gyakorolhatta csak a főrendek politikai kiváltságait 1790-ig, s mindazt, ami ezzel a birtokszerezésnél előnyöket biztosított számára. (...) Az ellenkezője érvényes a protestáns köznemesek, az ún. népi nemesség körében, míg a többi (keresztény) felekezet rendi szerkezetében a nemesség elenyésző szerepet játszott.”⁹³

A rendi normának messzire gyűrűző hatása a kulturális intézmények fenntartása terén is alapvető következményekkel járt. „A földesúrra a keresztény apostoli fejedelemtől, mint legfőbb kegyúrtól nyert nemes-séggel és adománnyal járó kegyúri, egyházfenntartói jogok és kötele-ségek is szálltak. (...) Az úr, tulajdonképpen az apostoli kézről nyert, ősi birtokjoga révén a társadalom egyházi szervezetében is hatalmat gyakorol. A magyar feudális szerkezetben a közép-európaiktól eltérő jel-legzetes formában érvényesülő »*ius patronatus*« a reformáció korától válik a rendi társadalm szerkezet felekezeti etnikai tömbökre bomlásá-nak egyik fontos mozgatójává. (...) A jogokat, mindenekelőtt a bemu-tatás jogát gyakorolta a katolikus földesúr más, például protestáns gyü-lekezetekkel szemben is – meglehet, kötelezettségeivel együtt: mint a papi javadalmak kiegészítése, iskola- és templomfenntartás, amire az 1723:LXXI. törvény és helytartótanácsi rendeletek is kötelezték őket államilag, amit azután az állam örökölt 1848 után. (...) Az úr nemcsak a község tanácsában lehetett jelen személyesen vagy képviselőjével, hanem egyházfenntartói jogán az egyháztanácsban vagy a presbitéri-umban is.”⁹⁴ A felekezeti különbségek társadalomtörténeti vizsgálata kapcsán megemlíthető továbbá az a tény is, hogy az utóbbi időben a különböző felekezeti szervezetek működésének – eltérően strukturáló-dó belső hatalmi hierarchiájukból, valamint az önálló politikai tevé-kenységet kifejtő, autonóm gazdasági és önreprodukciós stratégiákkal rendelkező közjogi személyiségükből fakadó – hatásmechanizmusai (több más jelentős kutatási irány mellett) a *társadalmi mobilitási tren-deknek* a felekezetenként eltérő iskolázottsági fejlettségből következő konzekvenciáira fókuszáló társadalomtörténeti kutatások előmozdítói

is voltak.⁹⁵ A különböző felekezeteknek az államhatalomhoz való eltérő viszonyrendszere kapcsán érdemes kiemelni, hogy a katolicizmus privilegizált helyzetet élvezett – rendi jogi státusza mellett földbirtokai, ingatlanai, a birodalmi udvarral és a nagybirtokos arisztokráciával való sokrétű személyi összefonódása révén is – a protestáns felekezetekhez képest, lényegében még azok II. József türelmi rendelete (1781) által történő emancipációja után is (ami ráadásul az evangélikusok és reformátusok mellett nem vonatkozott a Magyarországon csak 1848-ban bevett vallássá vált unitáriusokra). Megjegyezendő, hogy a vizsgált korszak magyar etnikumú népessége a Magyar Királyságban és az Erdélyi Nagyfejedelemségben zömmel ehhez a négy felekezethez tartozott, így tehát nem foglalkozom a továbbiakban sem a görögkeleti, a görög katolikus, illetve – csak részben – a zsidó felekezethez tartozó népesség oktatásügyének problémáival. (Bár a magyarországi zsidóság nyelvi asszimilációja éppen a korszak végén indult el erőteljesebben, a 19. századi *magyarosodás* társadalomtörténeti jelentőségű problematikája messze túlmutat a dolgozat keretein és kérdésfeltevésén, ezért azal csak érintőlegesen foglalkozom.⁹⁶)

Ezek tehát azok a társadalomszervezeti koordináták, amelyek erőteljesen kondicionálták a korszak általános értelemben vett művelődés-, így oktatásügyét is. Az egyházi intézményrendszernek minősülő iskolahálózat intézményeinek alapításában és fenntartásában felekezeti tagolt rendi szervek és közösségek (például a városok és községek) játszották az alapvető szerepet, amellyel szemben a felvilágosult, majd az 1790-es évek derekától szimplán *abszolutista* kormányzat központi szinten, a *modern állam* követelményeivel összhangban, egységesen és önállóan, azaz rendi befolyástól mentesen kívánt diszponálni az iskolai hálózat felett. Miután a rendek és az udvar közötti kompromisszumos törvényhozási munkamegosztás az 1764-65-ös országgyűlésen nagyjából egy negyed századra megbomlott, Mária Terézia, királyi felségjogára hivatkozva,⁹⁷ 1777. augusztus 22-i dátummal kibocsátotta *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas (Magyarország és a társországok átfogó oktatási-nevelési rendszere)*⁹⁸ címen, a bécsi udvari magyar kancellária tanügyi tanácsosa, Ürményi József irányításával kidolgozott, a magyarországi tanügy *teljes rendszerét* (így szándékát tekintve valamennyi felekezetre érvényes) szabályozó rendeletét. Ezt megelőzően került sor részben az 1773-ban feloszlott – odáig a magyarországi felső- és középfokú iskolák mintegy 50%-át irányító – jezsuita rend vagyónából egy állami egyetemi és tanulmányi pénzügyi alap kialakítására, valamint 1776-ban kilenc tankerület kijelölésével egy komplex magyarországi állami oktatásügyi rendszer létrehozására, élükön a világi főigazgatókkal és a mellettük működő tanfelügyelőkkel, amelynek koordinálását az 1784-től immár Budán székelő Helytartótanács tanulmányi

osztálya látta el. Az 1777-es Ratio educationis első ízben választotta szét határozottan az alsó-, közép- és felsőfokú oktatást Magyarországon; amelynek alapját az *anyanyelvű* – a települések népességétől függően – egy-, két- vagy háromtanítós falusi, mezővárosi, illetve városi népiskola (a korabeli terminológia szerint „nemzeti”, majd 1828 utáni nevén „elemi iskola”) képezte; erre épültek a *latin nyelvű* középfokú oktatás hároméves „grammatikai” osztályai (az ún. „kisgimnáziumok”), illetve a „poétikai” és „retorikai” osztályokkal (a kettőt együtt nevezték *humanitatisnak*) kibővített ötosztályos „nagygimnáziumok” rendszere; amelyeket a közép- és felsőfok között átmenetet képező, a – tankerületek székhelyein működő – királyi (katolikus) akadémiák két-éves bölcsészet tagozata követett. A felsőfokot a királyi akadémiák felső két évfolyama (jogi fakultás a korábbi teológiai helyett), illetve a Nagyszombatból 1777-ben Budára, majd onnan 1784-re Pestre költöztetett állami (azaz katolikus) egyetem jelentette, természetesen szintén latin nyelven oktatva.

Ez a Magyarországon általános érvénnyel bíró szabályozás természetesen nem vonatkozott az 1691-es *Diploma Leopoldinum* kibocsátása óta önálló közjogi státusszal bíró, 1765-től immár nagyfejedelmi rangra emelt Erdélyi Nagyfejedelemség területére, amelynek oktatásügyét már a II. József által kibocsátott uralkodói rendelet, a *Norma Regia* szabályozta (az első Rationál azonban kissé konzervatívabb szellemben). Nem fogadták el továbbá a Ratio educationis rendelkezéseit belső szervezeti autonómiájukra hivatkozva (amelyet egyébként az 1790/91-es országgyűlés 26.tc.-e teljes hatáskörű érvénnyel szentesített is) az iskolafenntartó protestáns rendek, így azok, bár lényegében a katolikusokéhoz nagyban hasonló szervezeti és tartalmi keretek között, az alsó, közép- és felső szintet egyaránt inkorporáló, a középszinttől kezdve szintén *latin nyelven* oktató oktatási komplexumokat, ún. „kollégium”-okat tartottak fenn mindvégig a korszak folyamán.

A Ratio korabeli általános modernizáló szándékai – csakúgy, mint a dolgozat specifikus kérdésfeltevése – kapcsán érdemes kiemelni, hogy önálló tárgyként elrendeli Magyarország történelmének oktatását a gimnáziumok II., III. és IV. osztályában, mivel „a történelem oktatása (...) nem azt célozza, hogy ezekben az iskolákban tudós férfiakat képezzenek, hanem olyan becsületes *állampolgárokat* és hűséges *alattvalókat* nevelnek itt, akiknek szívébe van írva az *erény* és a *haza*”.⁹⁹ Másfelől, a felvilágosodás tudásközpontú utilitarizmusától vezérelve, kiemeli a „német nyelv különleges hasznát”,¹⁰⁰ amelyet specifikus korabeli műveltségközvetítő funkciójából eredeztet a nemzetközi téren ekkorra már teljesen marginalizálódott szerepű latinnal szemben, és amelynek oktatása által szándéka szerint „hasznos alattvalók” nevelhetők az iskolákban (ezt kívánták elősegíteni a német nyelv középszinten történő kötelező oktatása mellett már az anyanyelvű „nemzeti iskolák”

kétnyelvű tankönyvei is).¹⁰¹ Éppen a *nyelvkérdés* köré összpontosult az a messzemenő következményekkel járó konfliktushalmaz, amely II. József császár/királynak a német modern birodalmi *államnyelvvé* tételre kapcsán hozott rendeletei (így a magyarországi 1784. április 26-án kelt, a németet a Magyar Királynak is hivatalos nyelvvé előíró nyelvrendelete) és a magyar rendek ekkortól egyre inkább megerősödő (ekkor még inkább premodern értelemben vett, bár a nyelvkérdés kapcsán már egyben modernnek is tekinthető) „nemzeti” mozgalma között állott fenn. Mint ismeretes, II. József végül halálos ágyán ezen rendeletét is visszavonta, azonban a messzire gyűrűző rendi mozgalom által az 1790/91-es országgyűlésen zászlóra tűzött *educatio nationalis* jelzavából egyrészt a magyar nyelv mint *tantárgy* közép- és felsőfokú oktatására törvény született (1791:XVI. tc., illetve az azt rendes, kötelező tantárggyá tevő 1792:VII. tc.);¹⁰² csakúgy, mint egy másik, egy ún. művelődésügyi bizottság (*Deputatio regnicolaris in litteralibus*, melynek élére a már említett, az első Ratio atyjának tekinthető, Úrményi József került) felállításáról rendelkező törvény (1791:LXVII. tc) a „nemzeti nevelés általános rendszeré”-nek kidolgozására.¹⁰³ Ezzel kezdetét vette a magyar nyelv magyarországi hivatalos nyelvvé tételéért folytatott több évtizedes küzdelem a magyar rendek és a bécsi központi kormányzat között, amely végül az 1844:II. tc. rendelkezéseiben ért nyugvópontra a magyarországi törvényhatóságok, a Helytartótanács, a törvényszékek és a közoktatás magyar nyelvűségének kimondásával. (Megjegyzendő, hogy a közjogilag a Magyar Királysághoz tartozó Horvát- és Szlavónországra nem vonatkozott a törvény hatálya; a közoktatás teljes vertikuma sohasem vált teljesen magyar nyelvűvé a történelmi Magyarország fennállása folyamán, a közjogilag független Erdélyi Nagyfejedelemségben pedig a magyar a kezdetektől fogva kvázi államnyelvi státust élvezett.)¹⁰⁴

A francia forradalom radikalizálódása, a magyar jakobinus mozgalom lefejezése és a napóleoni háborúk meg-megújuló hullámainak ciklusaival párhuzamban változott a magyar rendek és a központi hatalom közötti politikai viszonyrendszer, amely természetesen az oktatáspolitikai koncepciók változásaira is rányomta a bélyegét, mígnem a művelődésügyi bizottság munkálatainak tervezeteire építő új helytartótanácsi rendelet (Szerdahelyi György Alajos exjezsuita egyetemi esztétikatanár fogalmazásában) 1806. augusztus 5-én látott napvilágot *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidam adnexas* (Magyarország és a társországok átfogó iskolai oktatási-nevelési rendszere) címen; és amelyről általánosságban elmondható, hogy az első Ratio rendelkezéseit voltaképpen csak hangsúlybeli eltolódással módosította (leginkább konzervatív, azaz humanisztikus-latin szellemben), azonban annál lényegibb következménnyel tette ezt, mivel a magyar oktatásügy (legalábbis annak katolikus domi-

nanciájú) kereteit egyszersmind közel fél évszázadra szilárdan kijelölte (egészen az immár összbirodalmi érvényű *Entwurf* 1849 őszén történő magyarországi életbe léptetéséig). A kisebb módosítások közé sorolható, hogy a kisgimnáziumot négyosztályossá tette, az akadémiák bölcselet-tagozatával megegyező tananyagú *liceumokat* állított fel, valamint a 40.§-a rendelkezése szerint „arra kell törekedni, hogy a [gimnáziumokban] a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre”, de az ekkor még nem vált önálló tantárggyá, megmaradt (a többi magyarországi vernakuláris nyelvvel azonos) segédnyelvi státusban, bár azok között immár primus inter pares státust kezdett élvezni, mivel a *nem* magyar ajkú tanulók számára elkezdődött a rendszeres magyar nyelvtanítás első szakasza.¹⁰⁵ Az általános (azaz a magyar ajkúakat is érintő) középiskolai magyar nyelvtan- és irodalomtanítás csak a helytartótanács 1819-es rendeletei révén, az 1819-20-as tanévtől kezdődően indult meg, majd az 1844-es II. tc.-et megelőző, 1844. augusztus 6-i helytartótanácsi rendelet írja elő az ország 44 gimnáziumában valamennyi tantárgy magyar nyelvű tanítását (a latin szintaxis utolsó fejezete, a retorika-poétika és a görög-római régiségtan kivételével), a 17 nemzetiségi nyelvterületen fekvő gimnázium esetében pedig a latin oktatási nyelvről magyar nyelvűre való fokozatos áttérést rendelte el.¹⁰⁶ A *Ratio educationis publicae* rendelkezésein már csak az 1845-ös, a népiskolai szervezetet megváltoztató *Magyarország elemi tanodáinak szabályai* címet viselő királyi rendelkezés (az ún. „harmadik *Ratio Educationis*”) módosított, amely előírta az alsó szintű oktatás kétéves alsó elemi iskolára („alelemi”) és a három osztályos felső elemire bontását, az elsőt mindenki számára kötelezővé téve, az utóbbit a „polgári” pályákra igyekvők számára fenntartva.

Mindezek a központi rendelkezések nem vonatkoztak a protestáns iskolafenntartókra, akik lényegében egyházközségeként eltérő, autonóm módon szabályozták iskoláik belső szervezetét és speciális tanmenetét, ami azonban csupán annyiban különbözött az állami (azaz a katolikus és görögkeleti) fenntartású iskolákéitól, hogy általában hosszabb időre nyújtották az elemi és középiskolai éveket, valamint jobban ragaszkodtak a hagyományos latinus humán diszciplínákhoz a reáliák oktatásának rovására. A protestánsok körében is történtek próbálkozások valamiféle felekezeten belüli *egységes normarendszer* kialakítására, mint amilyen az evangélikusoknál a *Ratio educationis publicae* koncepcióját figyelembe vevő, a pesti egyetem esztétikatanára, Schedius Lajos által 1805-ben készített *Systema rei scholasticae evangeliorum aug. conf. in Hungaria* címet viselő, nem kötelező érvényű tanügyi „minta” volt; ez azonban ugyanúgy nem lett normává az evangélikusok körében (többszöri próbálkozások, pl. az egyházi vezetőik 1841-45-ös ún. zay-ugróci tanácskozásainak határozatai ellenére sem), mint ahogy az 1807-ben a tiszántúli egyházkerület oktatási rend-

szerét kidolgozó, a Debrecenben tanító Budai Ézsaiás által összeállított *Ratio Institutionis* (vagy más néven „Álmosdi Ratio”) sem vált egy általános magyarországi református oktatási norma alapjává. Amíg például a Schedius-féle Systema ötosztályos gimnáziumában minden évben tantárgy volt a történelem, addig a hétosztályos Álmosdi Ratio szerint csak a nagygimnáziumi szint első osztályában került sor a magyar történelem oktatására, és bár az magyar nyelven folyt, egyben a latin nyelvtanulás pedagógiai céljának hasznos eszközéül is szolgált, hiszen a tanuló feladatává tette Budai Ézsaiás az általa írt magyar történelem-tankönyv¹⁰⁷ szövegének latinra fordítását (!); a nyolc osztályos sárospataki gimnázium évfolyamai Kövy Sándor rendszere szerint pedig csak a VIII., ún. „ismétlők osztálya”-ban találkoztak Magyarország történetével a középszinten, és még hosszasan lehetne sorolni az iskolánkénti eltéréseket a protestánsok kapcsán.¹⁰⁸ Hasonlóképpen esetlegesnek tekinthető a protestáns iskoláknak a magyar nyelvű oktatáshoz való viszonya, különösen a sűrűn változó tanterveik tükrében, bár a harmincas évektől tendenciaszerű változásként, először Debrecenben 1833-tól, majd Sárospatakon 1834-től, 1837-től pedig már Pápán is tartósan áttértek a teljes magyar tannyelvű oktatásra a reformátusok¹⁰⁹ (illetve velük párhuzamosan az evangélikusok is, bár itt sokszor a jelentős német és szlovák ajkú populáció ellenérzésével konfrontálódott ez a törekvés).

Mindezen neveléstörténeti körülmények figyelembe vételével nem meglepő, hogy elsősorban a reformkor folyamán miért válik annyira égetően szükségessé a reformmozgalom szinte valamennyi vezérégyénisége számára az oktatásügy szervezeti egységesítése és korszerűsítése, valamint mindezek révén az immár *polgárosodó*¹¹⁰ „nemzet” szolgálatába állítása, kezdve a magyar nyelv hatékony terjesztését is nagyban elősegítendőnek ítélt kisdedovó mozgalom felkarolásától egészen a felsőfokú oktatás minél szélesebb spektrumú kiszélesítéséig, amelyek elemei Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Kossuth és Táncsics korabeli írásainak és beszédeinek retorikájában rendkívül hangsúlyos szerepet kaptak.¹¹¹

3.2. A MAGYAR TÖRTÉNELEM ISKOLAI TANÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Ezen rövid iskolaszervezeti áttekintés után lehet rátérni immár konkrétan a történelem, elsősorban a magyar történelem magyarországi iskolai oktatásának ugyancsak szerteágazó történetére. A *Ratio educationis* előtti és a 18. és 19. század fordulójáig tartó korszak magyarországi történelemoktatásának mindmáig egyedülálló forrása Balassa Brunó 1929-ben megjelent részletes monográfiája,¹¹² amely-

nek csupán néhány lényeges megállapítására szeretném felhívni a figyelmet. Balassa három szakaszt különböztet meg a lényegében a reneszánsz óta létező európai történelemoktatás történetében a 18. század végéig,¹¹³ amelynek egymást követő változásait a magyarországi felekezeti oktatási „komplexumok” is követni és a specifikus magyarországi viszonyok adottságaihoz adaptálni igyekeztek elsősorban oktatóik nyugati tanulmányútjainak közvetítése által (protestánsok),¹¹⁴ illetve az „internacionális” struktúrájú (katolikus) szerzetesrendek általános érvényű szabályzatai révén. Természetesen a történelem – így a magyar történelem – iskolai oktatásának története kapcsán is ugyanazokkal a nehézségekkel szembesül a vizsgálódó, mint általában az oktatásügy estében: felekezetenként és iskolánként erősen változó képletekkel kénytelen számolni, így csupán nagyon is szelektíve lehet arról bármiféle általános képet nyújtani.

A történettanítás hazai meghonosításában például a protestáns iskolák játszottak eleinte úttörő szerepet, elsősorban a protestáns német egyetemek kisugárzó hatására; amíg a rend 1773-as magyarországi feloszlásáig a hazai katolikus iskolák döntő hányadát kitevő jezsuita fenntartású iskolákban (44 középiskola) az 1735-ben bevezetett, és az 1599-től életben lévő, a történelem oktatására gondot nem fordító *Ratio Studiorum* szabályzatát felváltó új tanügyi rendszer, az ún. *Typus* rendelkezései írják csak elő a történelem oktatását, addig pedig csak az antik auktorok retorikájának tanulmányozása révén szembesülhettek ezen iskolák tanulói a (kizárólag ókori) történelemmel (elsősorban természetesen a morális, semmint történelemelméleti szempontok kihangsúlyozása mentén); ahogy a második legjelentősebb magyarországi katolikus tanítórend, a piaristák iskoláiban a történelem oktatása majd csak 1747-től kezdődik meg. Mindennek ellenére a kora újkorban mégis igen jelentős szerepet töltött be elsősorban ez a két tanítórend a történelem iránti korabeli érdeklődés és igény kielégítése szempontjából. Irodalomtörténeti kutatások révén bebizonyosodott ugyanis, hogy a 18. század utolsó feléig-harmadáig a magyarországi oktatási rendszer kínálatából lényegében hiányzó történelemoktatás¹¹⁵ más formában, az *iskoladrámák történelmi tematikájában* mégis hangsúlyozottan jelen volt lényeges előzményként, mindenekelőtt éppen ebben a két katolikus iskolatípusban. Pintér Márta Zsuzsanna és Varga Imre monográfiájának¹¹⁶ széleskörű, közel két évszázadra és több ezer iskolai előadásra kiterjedő kvantitatív vizsgálatai kimutatták ugyanis, hogy a legtöbb magyar tárgyú drámát a jezsuiták iskoláiban mutatták be (1561 és 1773 közötti magyarországi ténykedésük alatt a 44 gimnáziumukban több, mint kétszázötven magyar történelmi témájú előadásról tudunk), őket mennyiségben a piarista gimnáziumok követték (több, mint ötven magyar történelmi tárgyú darab az 1660-as évek és 1800 között), messze maguk mögött hagyva a pálos, minorita és ferences iskolák egy-két, il-

letve az evangélikusok tíz, a reformátusok és unitáriusok négy-öt magyar tárgyú előadását.¹¹⁷ Ezen jelentős felekezeti-, sőt szerzetesrendbeli témaválasztási eltérések magyarázatát a szerzőpáros az adott iskolafenntartó egyházi közösségeknek a központi hatalomhoz való különböző viszonyulásából és a kortárs magyarországi társadalmi kontextusba történő eltérő beágyazottságukból eredezteti. „A jezsuita iskolai színjátásban katolikus, Habsburg-párti szellemisége ellenére mindvégig jelen vannak a nemzeti vonások is. Mindez nem ilyen hangsúlyos a piaristáknál, ahol kisebb arányban van jelen a magyar történelem, de nagyon sok egyéb történelmi tárgyú drámát játszanak – talán ez azzal is magyarázható, hogy a rend később kapcsolódott be a magyar közoktatásba, de iskolái nagyon hamar népszerűek lettek, így sem védekezniük, sem bizonyítaniuk nem kellett.¹¹⁸ A protestánsok más utat választottak: hogy ne kelljen a Habsburg-házat dicsőíteniük, inkább lemondanak a magyar történelmi témáról, helyette viszont látványos mitológiai drámákkal, a reformátusoknál pedig paródiákkal és pásztorjátékkal járnak a közönség kedvében. Csak a vallásuk szabad gyakorlásáért folytatott küzdelmek ihlették őket történelmi tárgyú darabok írására és előadására.”¹¹⁹

Történeleminterpretáció és identitássteremtés: a már a kezdetektől Habsburg-pártisággal és „kozmpolitizmussal” vádolt jezsuita rend magyarországi gyökeret eresztése is jól példázza a két folyamat közötti párhuzam sokrétű egymásba fonódását, ahogy azt Szörényi Lászlónak a jezsuita eposzszervezők által felélesztett, majd továbbfejlesztett hun-magyar azonosságra építő, a rendi szemléletű „nacionalista” koncepciót elfogadó és modernizáló jezsuita irodalmi propagandát bemutató monográfiája is jól példázza;¹²⁰ de amely jelenség egyben a 17–18. század fordulójától, a jezsuita irányítás alatt álló egyetemről kiinduló, Hevenes Gábor által elindított forrásfeltáró jezsuita történelmi iskola kialakulása kapcsán is tetten érhető.¹²¹ Mindemellett érdekes jelenség, hogy a magyarországi jezsuiták magyar témájú iskoladrámáinak egyre növekvő száma és bővülő tematikája kívülről is erőteljes impulzusban részesült, például a jezsuita színjátásznak a 18. században a francia, klasszicista irányzathoz való igazodása (amely a történelmi témákat preferálta a már elavulóban levő barokk eszmények színre állítása helyett), vagy akár a külföldi (főként német, cseh) jezsuiták magyar témájú történelmi drámáinak külföldi sikerei által.¹²²

Véleményem szerint még egy szempontból érdemel megkülönböztetett figyelmet elsősorban a jezsuitáknak a magyar történelmi tárgyú iskoladrámák színpadra állítása kapcsán kifejtett különleges ügybuzgalma: nevezetesen a szerzők egy részének szintén az ezen rend tagjainak nevéhez köthető magyarországi tudományos történelmi forrásgyűjtést kezdeményező vezéralakjaival való koincidenciájának kérdése révén. Csak egyetlen, de annál revelatívabb példa a sok lehetséges közül: „A

korszak legnagyobb történésze Katona István S. J. (1732–1811), az egyetem történelem tanszékének vezetője (1769–1784), a 42 kötetes magyar történelmi forrásgyűjtemény (*Historica critica regnum Hungariae*) kiadója volt. Fialtanárként hét [ti. történelmi tárgyú] színdarabot írt.¹²³ Mindennek kapcsán szinte magától vetődik fel a legmarkánsabban a már említett Hayden White által exponált fundamentális kérdés történetírás és irodalom, a történeti „tény” irodalmi és történészi interpretációja közötti hasonlóságok és különbségek közötti distinkció megállapításának problematikája kapcsán.

Ilyen előzmények után született meg tehát a Ratio educationis rendelkezése a magyar történelem középiskolai oktatásának bevezetésére, amelynek szerepét hangsúlyozva egyben felváltotta azt a korábbi magyarországi gyakorlatot, amely külföldi minták nyomán odáig az egyetemes történelem iskolai oktatását részesítette előnyben.¹²⁴ A szabályrendelet nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a hazai történelmet minél alaposabban elsajátítsák a tanulók, egyfelől annak három különböző szinten megvalósuló oktatása által (a kisgimnázium utolsó két grammatikai osztályában, a nagygimnáziumi humanitatis-tanulmányok kezdetén egy félévig, valamint a királyi akadémiák bölcsészeti tagozatán oknyomozó hazai történet formájában két féléven keresztül); másrészt rendelkezve arról, hogy a hazai földrajz oktatása megelőzze a történelemét, előzetesen bemutatva ezáltal a történelmi események színhelyeit. A Ratio előírásai szerint Magyarország történelmének középszintű tanítása be kell hogy mutassa „az ország helyzetét, tekintve a vallást, az államszervezetet, a belső erőket, ezek forrásait és akadályait; azután a nemzet erkölcsi képét; a tudományokat; az ország határait, a befogadott népekkel kapcsolatos ügyeket, magától a királyság létrehozásától kezdve.”¹²⁵ Ezen meglehetősen modern szemléletű, a felvilágosodás általános oktatásügyi törekvéseihez igazodó passzust követi a történelem oktatásának menetéről effektíve rendelkező szakasz, amely kimondja, hogy „Magyarország történelmének tulajdonképpen tanítása (...) I. Szent István királytól veszi kezdetét, és magában foglalva tárgyalja (...) mindegyik király élettörténetét, ennek során a) teljes nemzetségét, tehát szüleit, nagyszüleit, dédszüleit, rokonságát, házastársát, gyermekeit, b) be kell mutatni, mint családjának fejét és c) mint a nép atyját, és ehhez kapcsolódva d) röviden az általa hozott rendelkezéseket, a belőlük származó következményekkel együtt, e) a követségeket, egyezményeket, országgyűléseket, háborúkat, f) végül vázlatos, de őszinte képet kell adni mindegyik király életéről, erkölcsi felfogásáról.”¹²⁶

Nyilvánvaló tehát, hogy a hazai történelem oktatása révén a „hasznos állampolgár és alattvaló” számára nyújtott történelemkép epicentrumába a *patriotizmus* felkeltése mellé az *uralkodó iránti állampolgári lojalitás*¹²⁷ erősítése társult. Különösen jól érzékelhető ez az intenció a passzus retorikus felépítésében, amely a már citált kezdőmondat

révén „I. Szent István királytól veszi kezdetét”, majd a sokszoros genetikai kötelékekkel is megszentelt uralkodói linearitás megszakítatlan láncolatával gyűrűzik a Habsburg uralkodók jelenkori „boldogító kormányzatáig”, patriotizmust és az uralkodó iránti feltétlen lojalitást szétbonthatatlanul fonva ezáltal egybe: „Magyarország történelme ebben a rendben adható elő az ifjúságnak a kisgimnáziumi tanulmányok második évében, mégpedig ekkor az 1526-ik esztendőig haladva, amikor a gyászos mohácsi csapás bekövetkezett; a harmadik osztályban a dicsőséges I. Ferdinánd császár és király uralkodásának kezdetével folytatva, majd az utána következő királyok során ugyanígy végighaladva a jelenlegi boldogító kormányzat ismertetésével érne véget Magyarország történelme.”¹²⁸ Ezeket a fundamentális értékeket hivatott megerősíteni a gimnáziumi felsőbb osztályok történelemoktatása, kiegészülve egyúttal újabb koncentrikus körként a Habsburgok uralta összes többi terület által alkotott birodalom egésze iránti, immár birodalmi horizontú patriotizmus érzetének felkeltése célzatával: „(...) Magyarország történelmét teljes erőfeszítéssel újra tárgyalják, és alaposan tanulmányozzák. Az első félévben bonyolítandó le az ismétlés a kisgimnázium tankönyvéből, de annál kissé bővebben (...). Ezt követi a második félévben a császári és királyi birodalom történelme, amely jelentős haszonnal jár, és arra szolgál, hogy szeretetet és megbecsülést keltsen a növendékekben azon népek iránt, amelyek ugyanannak a fejedelemlen uralkodása alatt élnek. Ezt azután a császárok történetében való rövid bevezetéssel kell folytatni a második évben, I. Rudolffal elkezdve, ahogyan a nyomtatásban kiadandó tankönyv előírja.”¹²⁹ Mindezt pedig a két gimnáziumi szint anyagára építő akadémiák filozófiai tagozatán oktattak („oknyomozó”, és a történeti segédtudományokkal kiegészített hazai történelem, egyháztörténet, a Habsburg uralkodók története, egyháztörténet, az örökös tartományok és a szomszédos területek története) tették teljessé, de mindvégig Magyarország kiemelt szerepével a középpontban.¹³⁰

Ezeket az előírásokat a Ratio educationis publicae rendelkezései lényegében csak azzal a részlettel egészítették ki, amelyek az első Ratio „munkában van Magyarország tankönyve” kitételű megállapítását (131.§)¹³² voltak hivatva orvosolni, nevezetesen Pray György 1801-ben megjelent munkáját (*Historia regnum Hungariae cum notiis praevis*) jelölve ki hivatalos tankönyvként¹³² a kisgimnáziumok (71.§),¹³³ nagygimnáziumok (91.§),¹³⁴ valamint a líceumok és az akadémiák bölcsészeti tagozata (101.§)¹³⁵ számára egyaránt. A korszakban a magyarországi történelem középiskolai oktatása¹³⁶ tehát a kisgimnáziumban, annak is harmadik évében veszi kezdetét „rövid bevezetéssel és hasznának ismertetésével” és „a magyaroknak e földre való első bejövételétől kezdve, s ez 1526-ig, a Mohácsnál elszenvedett vereség emlékezetes évéig folytatódik”(58.§),¹³⁷ amit követ a negyedik évben „in-

nen végigveendő az ausztriai házból való királyok sora, s a ma szerencsésen kormányzó uralkodóval fejeződik be” (66.§).¹³⁸ Mivel a Ratio educationis publicae leszögezi, hogy „szükséges, hogy a már megismert történelmi tananyag tanulmányozása az iskola magasabb szintjén tovább folytatódjék, szélesebb körre terjedjen” (85.§),¹³⁹ a nagygimnázium első félévének tananyaga „a történelem tanulmányozása, kezdve a magyarok vezéreitől, s folytatva egészen I. Ferdinándig” (88.§),¹⁴⁰ majd a második félévben „I. Ferdinándtól napjainkig folytatva” (89.§),¹⁴¹ amit aztán ismét „oknyomozó” Magyarország-történet követ az akadémiákon, „ahogyan azt e tudomány klasszikus szerzője, Pray tárgyalja” (101.§).¹⁴² Ráadásul a Ratio educationis publicae végén található tananyag-táblázatok arról is tájékoztatnak, hogy Magyarország történelmének oktatására a kisgimnáziumok harmadik és negyedik osztályában, valamint a nagygimnázium első és második osztályában szerda és szombat délelőtt, az akadémiák filozófiai tagozatán és a líceumok első évében pedig szerda és péntek délután került sor mindkét félévben (VI., VII., VIII. táblázat).¹⁴³

Mindezen előírások tehát nagyjából fél évszázadon keresztül pontosan és aprólékosan megszabták az ország iskoláinak többségét kitevő katolikus és görögkeleti oktatási intézmények történelemoktatásának kereteit, elsősorban Magyarország történetét nyújtva a „befogadói oldal” résztvevőit alkotó diákoknak, akik felnőve például a reformkor és az 1848-as „polgári átalakulás” generációjának tagjait jelentették. Megállapítható, hogy azon képviselőik, akik a nagygimnázium utolsó osztályának abszolválásával befejezték tanulmányaikat, lényegében egyetemes történelmi ismeretek – iskolai közvetítése – nélkül szocializálódtak,¹⁴⁴ mivel az egyetemes történelem oktatására csak az akadémiák felsőbb osztályaiban és az egyetemen került sor. Ezzel szemben a reformátusok debreceni kollégiumában már a gimnáziumi osztályok számára is tanítottak egyetemes (ókori) történelmet, a kétéves filozófiai tanfolyamon pedig újkort; Sárospatakon az 1828-as tanterv az V. és VI. évfolyam számára írta elő az ókori történelem oktatását; a már említett Schedius-féle evangélikus tanterv pedig mind az öt gimnáziumi osztály részére kötelezővé tette az ó- és újkori egyetemes történelem oktatását, amíg Magyarország története csak az V., azaz utolsó középfokú évfolyam számára volt tananyag.¹⁴⁵ Emellett kiemelendő a protestáns „partikularitások” közül, hogy az állami, katolikus iskolák egyoldalúan hagyományos dinasztikus, „royalista” lojalizmusával szemben ezek iskoláiban lehetőség volt felekezeti sérelmeik történelmi perspektívájú felémelésére is, mivel a protestáns hittan már önmagában is meglehetősen történelmi jellegű volt, hiszen keretei között protestáns egyháztörténelmet tanítottak annak egyetemes és magyarországi vonatkozásaival egyetemben.¹⁴⁶ Bíró Sándor jellemzésével szólva – a végletekig sarkítva a felekezeti különbségeket, de egyben megerősítve Tóth Zoltán már

citált, felekezeti etnikumokról szóló „téziseit” – elmondható, hogy lényegében a vizsgált korszakban „az állami tanterv előírásaiban a *királyok* ügye, a protestáns tantervekben az *egyház* sorsa állott a középpontban.”¹⁴⁷ Legalábbis ami a normatív szabályozás szintjét illeti. Azt azonban nem tudjuk, hogy mi valósult meg ezen rendelkezésekből *in situ*, azaz az effektív korabeli iskolai oktatásban. Ez a kérdés pedig átvezet a kötet tematikáját immár a források szintjén érintő problematikába, nevezetesen a *tankönyvek* kérdéskörének tárgyalásába.

3.3. AZ 1777-TŐL 1848-IG TERJEDŐ KORSZAK TANKÖNYVÜGYE

Az elsődlegesen a tankönyvtörténet tárgyát képező *tankönyv* fogalmának meghatározása általában szerzőnként, lexikononként és szakkönyvekként eltérő hangsúlyú elemeket foglal magába,¹⁴⁸ mindazonáltal érdemes a neveléstörténet egyik legelismertebb hazai szakértőjének, Mészáros Istvánnak a definícióját elfogadni, aki a „*mi a tankönyv?*” formában magának feltett kérdést így válaszolja meg: „A múltra vonatkoztatva is azokat a könyveket ajánlatos tankönyveknek nevezni, amelyeket ma, mivel a tankönyv *lényege* változatlan maradt a századok folyamán. Saját munkadefiníciónk a következő: a tankönyv speciális könyv, amely meghatározott didaktikai, illetőleg tágabb pedagógiai céllal, kifejezetten az iskolai oktatás számára készült; szövegének anyagának elsődleges funkciója az iskolai oktatás keretében való közös tanári-tanulói feldolgozás.”¹⁴⁹ A „műfaj” normatív meghatározását azonban ki kell egészíteni számos elhatároló jellegű megszorítással, nevezetesen, hogy „ilyen tankönyveket elsősorban az iskolarendszer *alsó és középső szintje számára* készítettek a szakemberek az elmúlt századokban. Más volt a helyzet a felsőoktatásban. Csak tágabb értelemben tekinthetjük tankönyveknek a „komplett” tudományos szakműveket, egy-egy elméleti témakör tudományos teljességre törekvő, rendszerbe foglalt kifejtését. Számos ilyen filozófiai, etikai, teológiai, illetőleg más szaktudományos művet tanultak-tanítottak a múltban az egyetemeken, a nagyobb iskolák akadémiái szintjein. Ezek azonban tulajdonképpen nem az iskolai oktatás számára készültek; hasznukat főként az iskolai tanulmányokon túl lévő, tudósként tevékenykedő felnőtt szakemberek vették. Ezeket tehát az iskolákban is használták, de eredetileg ennél átfogóbb célok érdekében szélesebb érvényesítési területre készítették.”¹⁵⁰

Mészáros István a tankönyv mint iskolai oktatásban használt taneszköz egyetemes és magyarországi történetéről szólva kifejti, hogy „esetleges volt a tankönyv szerepe az ókori oktatásban. Nélkülözhetetlen taneszközzé a késő ókori, kora középkori 5-6. századi itáliai iskolák

kezdeményei után vált: a 8-9. századtól – a mai értelemben vett iskola kialakulásának időszakától, Beda Venerabilis angolföldi, Nagy Károly frank iskolaszervezése óta. A nehezen kezelhető, több évezred óta használatban lévő »tekercskönyv« ekkor alakult át könnyen forgatható, kényelmesen lapozható igazi könyvvé. Legelső hazai iskoláinkban is ott van már a tankönyv, s ott volt mindvégig, az azóta eltelt ezer esztendő alatt.”¹⁵¹ Jóllehet már a magyarországi oktatás kezdeteitől kimutatható a tankönyvek iskolai használata, a két Ratio educationis egységesítő, központi rendelkezései a tankönyvek előállítását és forgalomba hozatalát tekintve is komoly horderejű változást eredményeztek, hiszen azok lényegében az iskolai tananyag *uniformizálásának* leghathatósabb eszközét jelentették a központi hatalom számára.¹⁵² Ennek koordinálását és egyben kontrollálását az 1777-ben Budára, majd onnét Pestre költöztetett *egyetem nyomdája* látta el, azáltal, hogy annak „korábbi kettős feladatát – amelyet szinte 1577-ben történt alapításától, de főként a 17–18. században mindvégig betöltött – az 1777-es Oktatási-Nevelési Rendszer folytatandónak tartja: tudományos műveket, valamint tankönyveket”¹⁵³ jelentette meg. Nem meglepő módon azonban a már röviden ismertetett – többek között komoly társadalomtörténeti jelentőséggel bíró – korszakbeli felekezeti tényezők következtében természetesen a Rationak ez a rendelkezése sem vonatkozott a protestáns rendek fenntartásában működő iskolák tankönyvhasználatára,¹⁵⁴ igen jelentős ponton törve meg ezáltal a központi hatalomnak egy *egységes történeti diskurzus* kialakítására és annak eredményes uralására törekvő intencióját. Bár az Egyetemi Nyomda hegemon státusa a korszak előrehaladtával egyre több ponton gyengült, a korban egyre szaporodó nyomdák körében mindvégig megőrizte primátusát.¹⁵⁵

Az Egyetemi Nyomda a korszak egészében összességében rendkívül komplex és poliglott kiadói tevékenységet folytatott, leképezve a korabeli magyarországi oktatásügy szerkezetét és nyelvi sokszínűségét, így annak változásaira is indikatorszerű kiadói reagálása hasznos forrásanyagot nyújt kvantitatív szempontból például a *tankönyvek nyelvének* – többek között a nacionalizmus kutatásának már csak az andersoni „sajtókapitalizmus” szempontjából is központi jelentőségű – időbeli át-*rétegződésének* vizsgálatára is. Ennek forrásai kapcsán megemlíthető, hogy „az Egyetemi Nyomda ebben az időszakban sűrűn adott ki prospektusokat, időnként külön *árjegyzéket* a tankönyvekről. Az első 1798-ból maradt ránk, *Catalogus diversorum librorum scholasticorum* címmel. (...) Az 1798-ban kapható tankönyvek a következő csoportosításban és mennyiségben szerepelnek a füzetben: *latin* nyelvű tankönyv 44-féle; *elemi iskolai tankönyvek* (»Normalschulbücher«), ezen belül *német* nyelvű 27-, *magyar* nyelvű 25-, *szlovák* nyelvű 17-, *horvát* nyelvű 12-, *szerb* nyelvű 7-, *román* nyelvű 4-féle tankönyv. (...) Az Egyetemi Nyomda *1848-as tankönyvjegyzékének* címlapján már csakis magyar

szöveg áll. E füzetben a következő csoportosításban szerepelnek az »oskolai könyvek«: latin 58-féle, olasz 4-, magyar 48-, német 35-, szlovák 22-, szlovén 18-, horvát 18-, szerb 17-, román 18-féle tankönyv.”¹⁵⁶ Az *anyanyelvű* elemi oktatásban használt *ábécés-* és *olvasókönyvek* kiadásának fél évszázados metszetben vizsgált kvantitatív története tehát jól mutatja a nyelvükben az 1806-os Ratio educationis publicae által elrendelt *alapnyelvváltás* hatását;¹⁵⁷ annak esetlegességét úgyszintén – összehasonlítva például a latin évszázados középiskolai dominanciájának kihatásával. Bár a második legnagyobb példányszámú elemi iskolai tankönyvek szerepében a magyar nyelvűek ötven év alatt helyet cseréltek a német nyelvűekkel, második helyre szorulnak még mindig a latin nyelvű (középiskolai) tankönyvek volumenéhez viszonyítva a Magyarországon államilag kiadott tankönyvek sorában.

Ezen rövid kvantitatív aspektusú kitekintés után érdemesnek látszik egy pillantást vetni *mikroperspektívából* is a szóban forgó korszak végének tankönyvügyére, ezúttal immár saját levéltári vizsgálódásaimra támaszkodva. Elsősorban kényelmi szempontból két, eltérő felekezet fenntartásában lévő, de talán bizonyos megfontolásokból mégis reprezentatívnak tekinthető pesti gimnázium vonatkozó iratait, közelebről egy korai *iskolai értesítőnek* tekinthető nyomtatott forrást (ún. „Tanodai Hirlemény”-t), illetve két tanév diákjairól szóló kézírásos *anyakönyveit* vettem kézbe, amelyek a negyvenes évek végének iskolai tankönyvhasználatára nézve nyújtottak sokrétű információt. Mielőtt ismertetném ezeket az adatokat, a szóban forgó két középfokú intézmény történetéről szeretnék néhány szót szólni, különös tekintettel a korabeli „nemzetépítés”-ben játszott szerepükre. Pest városának első középiskolájáról, az 1717-ben megnyílt, a piaristák által vezetett nagygimnáziumról,¹⁵⁸ illetve a pesti evangélikusok középszintű iskolájáról van szó, amely 1821-től kis-, majd 1823-tól nagygimnáziumként működött.¹⁵⁹ Társadalomtörténeti szempontból kulcsfontosságú kérdés, hogy az a magyarországi szabad királyi városi milió, amelynek *magyarosításában* hosszú távon döntő faktornak bizonyult ezen két gimnázium is, egy döntően német nyelvű és kultúrájú környezetet jelentett; amely voltaképpen nem játszott etnikai értelemben *polgárosító* szerepet a korabeli Magyarország társadalmi kontextusában¹⁶⁰ – éppen ellenkezőleg: a szabad királyi város lakossága igyekezett a reformkor folyamán egyre inkább, immár nyelvében és kultúrájában is hasonulni a „civilizációs folyamat” értelemben felfogott polgárosodás¹⁶¹ vezető társadalmi bázisát és erejét jelentő magyar(országi) köznemesi rend tagjaihoz, valamint azok sajátos világmépehez és életmódjához.¹⁶²

„Pest városának legrégebb s hosszú ideig egyetlen középiskolájának történetét adjuk itt. (...) Hazai oktatásügyünk történetében a pesti piarista gimnázium illő helyet követelhet magának. Pest magyarosításában meg semmiféle intézet nem versenyezhet vele. Ismeretes dolog, hogy

Pest „császári város” a mult században németebb volt Németország városainál is. Ebben a német városban a protestáns Rumi mondása szerint a piaristák háza volt a magyarság vára!”¹⁶³ Ezekkel a zengzetes szavakkal kezdi Takáts Sándor a millenniumi iskolatörténeti monográfiásorozat keretében megjelent, a pesti piarista gimnázium patinás történetét feldolgozó vaskos kötetét. Természetesen a monográfia születési kontextusa erőteljesen befolyásolta annak hangsúlyait, mindazonáltal Takáts sokrétű dokumentációval, meggyőzően bizonyítja, hogy a „nemzeti érzés” keltésének és fenntartásának mértékében is komoly hagyománya volt a pesti piaristáknál. Egyfelől „a lakosság magyarosításában és a nemzeti érzés élesztgetésében (...) nem utolsó eszköz volt (...) a gyakori színi előadás, melynek jelentőségét emelte az a körülmény, hogy a rendnek, úgyszólván legkiválóbb tagjai írták az előadott drámákat, s hogy a néző közönség között az ország notabilitásai foglaltak helyet”, ráadásul a „magyar nyelvű színművek főképp Mária Terézia uralodása alatt, tehát a germanizálás korszakában kerülnek színre legsűrűben.”¹⁶⁴ Másrészt a piaristák 1752-ben iskoláik számára kötelezővé tett *Systema Studiorum pro Gymnasium Scholarium Piarum* című szabályzata elrendeli a hazai történelem önálló tanítását, több, mint húsz évvel megelőzve a Ratio educationis ezirányú rendelkezéseit (egyéb-ként ezzel párhuzamosan az egyetemes történelem oktatása is körülbelül ebben az időben kezdődik el a piarista fenntartású iskolákban.)¹⁶⁵ Ezt az intézkedést egészítette ki 1757-ben Cörver János bárónak a piarista iskolák reformjával foglalkozó, húsz pontból álló tervezete (*Methodus Instituendae Iuventutis apud Scholas Pias*), amely előírja, hogy „a legelső osztályoktól kezdve /mivel a latint kevesen értik/ egész a retorikáig bezárólag, a magyar nyelvet ép oly szorgalommal és methodussal kell tanítani, mint a latint.”¹⁶⁶

Azonban a két Ratio educationis rendelkezései (a nyelvekkel együtt) természetesen kötelező érvénnyel bírtak a piarista oktatási intézmények számára is, így a „nemzeti érzés” fenntartására irányuló, permanensnek tekinthető pesti piarista törekvések – egy időre – a tannyelv kérdéséről elsősorban más síkra terelődtek.¹⁶⁷ Mégis, már a 18. század utolsó harmadában is voltak lelkes piarista tanárok, akik többek között a nyelvi nacionalizmus hathatós szorgalmazóiként híresültek el (talán elég itt a pesti egyetem tanári karának Dugonics András nevű piarista tagjára utalni), így a magyar tannyelvű oktatásért már ebben a periódusban is felléptek, mint az a Benyák Bernát, aki miután 1777-től már magyarul oktatta „régie kedvenc tárgyát”, a filozófiát, II. József halála után beterveztett oktatásügyi tervezetében (*Theoria Scholarum et Rei Literariae pro Hungaria, Croatia et Transilvania*) a tanítás nyelvül valamennyi iskolában a magyart ajánlja.¹⁶⁸ Így korántsem meglepő Takáts Sándor megállapítása, hogy „Nagy Péter igazgatósága alatt [ti. 1845 után] a pesti gimnázium már teljesen magyar”,¹⁶⁹ ami sokatmondóan reflektál ama

korábbi megjegyzésére, miszerint „az ifjúság e korabeli [ti. 18. század végi iskolai] névsorát olvasván bámulva látjuk, hogy a régi nemesi családok sarjai is nagyrészt elnémetesedtek e városban. *A Majláth, Lászlóffy, Szilassy, Thorma, Végh, Szalay, Pajkos, Szilágyi stb. nevek mellett ott találjuk a szomorú bejegyzést »nem tudnak magyarul«!*”¹⁷⁰ És az sem meglepő, hogy 1848-ban a pesti piarista „tanári kar egy része felcsapott nemzetőrnek”, „más része pedig félrevetvén a szerzetesi öltönyt és fegyelmet, szakált növesztett, s világi ruhában, világi módra kezdett élni”.¹⁷¹ Ilyen szellemiségű iskola és tanári kar nevelte fel tehát azokat az egymást követő generációkat, amelyeknek tagjairól nyugodt szívvel elmondható, hogy a rendi „nemzettudat” polgáriba való *átalakulás/átalakításának* korabeli kulcsszereplőivé váltak.

Csak néhány nevet szeretnék itt megemlíteni a felsorolható száznál is többől Takács Sándor segítségével, az általa az iskola hajdani diákjaiból összeállított „hazai nagyságaink és kitünőségeink fényes sorá”-ból kiválogatva néhányat a vizsgált korszakból: „Vörösmarty Mihály, Lenau Miklós (a nagy német költő), Petőfi Sándor (és fia Petőfy Zoltán), báró Jósika Miklós, Katona József (Bánk-bán szerzője), Verseghy Ferenc, Bacsányi János, Széchenyi István gróf, Dessewffy József gróf, Toldy Ferenc (...), Schedius Lajos (...), Martinovics Ignác (...), *Horváth Mihály* (...), miniszterek közül: Csányi László (a vértanú), Klauzál Gábor (...), hadvezérek és tábornokok: (...), Mészáros Lázár hadügyminiszter, Perczel Mór, Török Ignác (aradi vértanú), (...) politikai kitünőségeink: Almásy Pál, a képviselőház alelnöke 1849-ben, Ráday Gedeon gróf, Madách Imre (...), fővárosi polgármesterek: (...) Rottenbiller Lipót, Szentkirályi Mór...”¹⁷²

Mindezek után érdemes konkrétan megválaszolni azt a kérdést, hogy pontosan milyen tankönyvből tanulták a magyar történelmet, legalábbis azok, akik a forrásul szolgáló évek anyakönyveinek bejegyzése szerint igazolhatóan az abban az évben tanított tankönyvet használó valamelyik évfolyam növendékei voltak. (Bár a piaristák a pesti gimnázium 1717-es alapítása óta vezették az anyakönyvet növendékeik személyi adatairól, szerzett érdemjegyeiről, illetve egyéb minősítéseiről, valamint a mindenkori tanerő „paramétereiről”, a tanmenetre – következőképpen a konkrétan oktatott történelemtankönyv(ek)re is – vonatkozó feljegyzés a vizsgált korszakban csak az 1847/48-as, illetve a dolgozat időintervallumához csak áttételesen kapcsolódó 1849/50-es tanévből van: így elsősorban ezek az adatok természetesen csak az 1848-as forradalom után felnőtté váló generációra vonatkozóan nyújtanak biztos forrást.) Az 1847/48-as tanév „Költészeti Osztálya”-ban a tanulók az első félévben a magyar „történetan”-t „első Ferdinándtól kezdve egész első Leopoldig” tanulták, mégpedig „Horváth Mihály könyve szerint”,¹⁷³ amíg a „szónoklati osztály” számára a tananyag „Árpád korszaka. Horváth Mihály szerint”, „a’ nyelvtan 4dik Osztályában” pe-

dig „A' Magyarok' Történetéből: A mohácsi vész után történt dolgokat egész első Lipót haláláig beszélték el. Schirckhuber szerint”,¹⁷⁴ míg „a' Nyelvtan 3dik Osztályában” „a magyar nemzetnek három izbeni jöveletét a fejedelmek és Árpád nemzetségéből származott királyok tetteit beszélték el”, egyébként ugyancsak az iskola egykori és '48 utáni tanára,¹⁷⁵ „Schirckhuber Móricz szerint”, és természetesen immár minden évfolyamban magyar nyelven.¹⁷⁶ Az 1849/50-es tanév anyakönyvének tanúsága szerint a „költészeti” és a „szónoklattani” osztály tankönyvében változás történt, mivel Horváth Mihály tankönyvét ezekben az osztályokban is felváltotta Schirckhuber munkája, ami valószínűleg nem elsősorban annak a ténynek volt köszönhető, hogy ebben az évben már maga Schirckhuber Móric az iskolában a „szónoklatosztály tanára”, aki saját szerény bejegyzése szerint tanítja a magyar történelmet „az alulírt tanár munkája szerint”,¹⁷⁷ hanem sokkal inkább annak, hogy Horváth Mihály 1848-49-es politikusi tevékenysége „diszkreditálta” utólag a korábban a hatóságok által iskolai használatra rendszeresített tankönyvét. A piarista gimnázium tanulói – az 1847/48-as tanévben például összesen 521-en¹⁷⁸ – tehát minden esetben megbízható *római katolikus szerző* (ráadásul egy, az iskolában is korábban oktató piarista szerzetes és egy volt pesti piarista diák, a tanév második felében püspökké kinevezett, papi személy) tollából született munkákból ismerkedhettek meg a „magyarok történetével”.

Kissé eltérő képlettel szembesül a vizsgálódó a szabad királyi város másik, az evangélikus felekezet fenntartásában lévő, szintén neves – többek között Petőfi Sándor által is látogatott – gimnáziuma kapcsán, mind szociológiai, mind nyelvi szempontból. Ez az 1821-től kis-, majd két év múlva nagygimnáziummá vált iskola, története feldolgozójának, Hittrich Ödönnek kutatásai szerint ugyanis nem meglepő módon „a század első felében trilinguis, *háromnyelvű* volt s azután fejlődött *egynyelvűvé*, magyarrá. A gyülekezet annak idején három elemből alakult, a magyar, de németül jól tudó nemességéből, a német nyelvű polgárokból és a tót munkásságból. Az iskola azonban németjellegű, *németnyelvű* volt, bár a magyar írást, olvasást is tanították már 1816-ban, de akkor még alárendelt szerepe volt a magyar tanításnak.”¹⁷⁹ A nyelvi nacionalizmus, a „magyarosítás” szorgalmazása a piarista gimnázium tanerejével szemben sokkal kevésbé jellemezte a negyvenes évekig a pesti evangélikus tanári testületet, amelynek ilyen irányú viselkedésére a kezdeményező szerep minősítése helyett inkább ez a narráció világít rá: „1841. május 18-án tudomásul vette az Iskolabizottság a kerületi gyűlésnek azt a rendelkezését,¹⁸⁰ hogy az anyakönyvek magyarul vezetessenek és némely tárgy a jövő évben magyarul taníttassék (...) Egyúttal arról is volt szó, hogy a magyar legyen az iskola Conversationssprache-ja.”¹⁸¹ Mindennek következményeként „a magyar nyelv iskolánkban ezután gyorsan haladt” – szögezi le Hittrich iskolatörténe-

te. Annál is inkább lendületet kapott ez a folyamat, mivel az 1840-es évek második felétől immár az a híres Tavassy (korábban Teischen-gräber) Lajos az iskola igazgatója,¹⁸² aki – többek között az *1846/47-ik tanévi Tanodai Hirlemény a pesti prot. Ev. város-esperességi gyűlekezet tanintézetéről* című kiadványt is kiadja – az 1846-ban a Magyarországon első ízben tartott általános protestáns, majd 1848-ban az első egyetemes magyarországi tanítógyűlés megszervezője volt.¹⁸³

Tavassy igazgatósága során tehát a pesti evangélikus gimnáziumban tanulók „az első és második nyelvtani és egyszersmind polgári kétéves tanosztályban” a „történet”-et heti három órában tanulták, mégpedig „az e. félévben: magyarhon története az ausztriai és magyarszármazású uralkodók és török bitorlás alatt, vagyis 1526-tól 1687-ig. – A m. félévben: magyarország a habsburg-ausztria-lothringi ház örökös uralkodása alatt, vagyis 1687-től 1847-ig.” tananyag szerint egy – ráadásul az iskolában tanító (Dierner Endre)¹⁸⁴ – evangélikus szerző igen akkurátusan megadott tankönyve alapján („Kézikönyv: Dierner Endre¹⁸⁵, magyarországi történetek 2-ik kiadás, Pesten, 1846. 30 p. xv.”). A tanítás nyelve pedig „ezen osztályban a magyar, de magyaráztatnál a német is használtatik.”¹⁸⁶ Ezzel szemben „a harmadik és negyedik nyelvtani és egyszersmind polgári kétéves tanosztály” tanulói nem foglalkoztak magyar történelemmel, hanem a „közép- és ujkor történetei”-t tanulmányozták „saját kézirat szerint”, viszont a tanítás nyelve ezekben az osztályokban már hangsúlyosabban „a magyar és csak némi részben és magyaráztat közben itt ott a német.”¹⁸⁷ Ahogy a „gymnasium szónok-költészeti vagy humanitási kétéves tanosztály”-ának tanrendjében sem találtam a magyar történelem oktatására utaló nyomokat, viszont itt heti két órában tantárgy volt az ún. „irály”, amely nem volt más, mint „mindkét félévben át folytonos önmunkálkodás és a munkák bírálgatása magyar, német és részben latin nyelven”. Érdemes végigböngészni ezeknek a tanár által kijelölt *irályoknak* a „téméenyeit”. Az első félévben kitűzött „téméeny” volt például „A hazai történetnek ismerete, a honszeretetnek legtáplálőbb anyja” címet viselő, amíg a második félévben az alábbi – az 1840-es évekbeli magyar *nemzeti diskurzus* szempontjából meglehetősen sokatmondó – címűeket jelölték ki feldolgozásra: „Alföldi pásztori jelenet, vagy az alföldi pásztornek élete”, „III. Endre vagy az utolsó Árpád”, „Visszapillantás magyar hazánk multjába a Kelen vagy Gellert-hegyről”, „Hunyadi László, versben”, „Valamelly magyar népszokásnak költői leírása”; de akár „történetfilozófiai” és „történelem-módszertani” igényű témamejelölés is előfordult közöttük: „Micsóda segédtudományok kivátnatnak a történethez, és miért?”, „Hol vonható a határvonal »mythus« és »történet« között?”¹⁸⁸ A pesti evangélikus városesperességi *Tanodai Hirlemény* továbbá azért is hasznos forrás, mivel két másik szintű, a „leánytanoda” és a „vegyes nemű tot elemi tanoda” tanmenetébe és tankönyv-használatába is bepillantást

enged. Eszerint a „felsőbb leánytanodai 3-éves tanosztály”-ban a „történet” heti öt órában volt tananyag, mégpedig a „téli félévben: a reformációtól a 30 éves háborúig (Nösselt könyve nyomán) – Álmos magyar fejedelemtől Kálmán királyig. (Tulajdon könyv szerint: *Dierner Endre*: magyarhoni történetek. 2-ik kiadás. Pest Kiliánnál) Nyári félévben: a 30 éves háborútól a francia forradalomig. II-ik Istvántól III. Endréig.” „A tanítási nyelv ezen osztályban, a magyar és német egyaránt.”¹⁸⁹ A „vegyes nemű tot elemi tanodában” pedig szintén tárgy volt a „történet” heti egy órában (csakúgy, mint az ún. normaiskolákban, jóllehet Pest nem volt tankerületi székhely),¹⁹⁰ amelynek pedig tárgya volt „a téli félévben: az Arpádi királyok magyar és tót nyelven”, és ahol a tanítási nyelv a szokásoknak megfelelően természetesen a tanulók anyanyelve, azaz a „tót” volt.¹⁹¹ Az osztályokban tanított tankönyv szerzőjének felekezeti hovatartozása szempontjából megállapítható tehát, hogy az evangélikusok, a piaristákhoz teljesen hasonló módon, ragaszkodnak saját *felekezeti normájukhoz*.

Érdekes jelenségre lehetünk azonban figyelmesek, ha egy pillantást vetünk egyúttal a *Hirleménynek* a „taneszközök és gyűjtemények” címet viselő fejezetére, amely arról tudósít, hogy az adott évben az iskolai könyvtárak mit „nyertek legyen gyarapodásul”. Itt a „tanodai közkönyvtár”-ban megtaláljuk a már ismerősen csengő, Horváth Mihály által írt „magyarok történeté”-t, annál meglepőbb módon a szintén római katolikus felekezeti, de sem a korban, sem azóta nem elsősorban felekezeti hovatartozása miatt közismert Stancsics (azaz Táncsics) Mihály „magyarok történeté”-t¹⁹² éppúgy, mégpedig hat példányban (amíg a már több ízben említett Dierner-féle „evangélikus történelem-tankönyvből” csupán két példánnyal gyarapodott ugyanebben az évben az iskolai könyvtár), és még nagyobb meglepetésre az izraelita hitközséghez tartozó Neumann Samu-féle „magyarok történeté”-t¹⁹³ is mint friss szerzeményt. A „szónokköltészeti osztály külön könyvtára” pedig a mondott évben szert tett „a prot. tanári köztanácskozmány által átadott könyvek közül” Dierner Endre már sokszor említett művére, valamint „saját költségen” Lányi¹⁹⁴ „nemzeti történetek”-ére.¹⁹⁵

Persze tisztán pedagógiai érveket is lehet találni annak indoklására, hogy miért éppen ezekre a történelemtankönyvekre volt szüksége az evangélikus tanári karnak: a Horváth Mihály-könyv újszerűségének és széles körben elismert szakmai nivójának köszönhetően, Táncsics műve az alsóbb tanosztályok számára ideális, könnyen emészthetősége miatt (csakúgy, mint Lányi „képeskönyve”, ő egyébként szintén római katolikus plébános volt!),¹⁹⁶ a Neumann-féle történelemtankönyv pedig a pesti evangélikus nyelvi közegben jól használható, magyar-német *bilingvis* voltából fakadóan nyerhette el az evangélikus tanárok tetszését. Azonban talán jobban értelmezhetővé válik ez a korabeli „ökumenikus” tolerancia, ha figyelembe vesszük az evangélikus gimnázium ta-

nulóinak felekezeti hovatartozását az 1840-es évek végén, ami társadalomtörténeti szempontból is érdekes adatokat szolgáltat a korabeli protestáns és katolikus felekezeti normának az iskoláztatás terén megnyilvánuló eltérő stratégiájáról: „Tavasy működése idején a tanulók összes létszáma a hét tanteremben 457-ről 629-re emelkedett, tehát átlagban 90-en szorongtak egy kis teremben. Vallásra nézve van összesen 411 prot., 27 gör. kel. és 129 izr. Katholikust felvenni sokáig tilos volt, viszont a katolikus gimnáziumok izraelitát nem vettek fel.”¹⁹⁷

Mindez a kis statisztika jól rímel egyrészt Karády Viktor azon megállapítására, hogy a 19. századi Magyarországon a „zsidó-keresztény távolság a marginális protestáns felekezetekhez képest volt a legkisebb, és a katolikusokhoz, valamint a görög rítusúakhoz képest pedig a legnagyobb”;¹⁹⁸ másrészt Tóth Zoltán azon téziseire is, melyek szerint „a protestáns egyének, a magyar világi rendi norma szerint, nincs saját egyházi rendi-jogi státusa” (saját felekezeti rendi normájuk természetesen van), illetve „az a római katolikus egyház eretnek lelkek fölötti hatalmi aspirációi révén a keresztényeken belül a katolikusokból származik”.¹⁹⁹ „Ez magyarázza a XIX. században a modern polgári osztályalakulás hátterében alig csillapult szenvedéllyel folyó küzdelmet a keresztelés körül, másfelől a római katolikus egyház lelkiismereti és materiális hatalmi igényét a keresztény skizmatikusok és evangélikus „tévelygők” fölött.”²⁰⁰ Viszont „a zsidó lelkekre ezzel szemben, a római katolikus egyház nem tartott igényt, térítésük, »keresztelgetésük« nem folyik. (Áttérésük igen.) A zsidó közösségen belüli egyházi státuszuk teljesen független a keresztényektől.”²⁰¹ Ezáltal talán érthetőbb a zsidóság nagy számú jelenléte a korban az evangélikusok pesti iskolájában, amely viszont ekkor még mereven elzárkózik a szintén keresztény, de katolikus felekezetű tanulóifjúság tagjainak befogadásától, akiknek viszont az izraelitákat nem fogadta be gimnáziumuk a korszakban. A magyar nyelvű történelemtankönyv-szerzők felekezeti hovatartozása szintjén azonban, úgy tűnik – legalábbis egyetlen szabad királyi város evangélikus iskolájának könyvtárai példájából kiindulva –, hogy az 1840-es évek végén a beiskolázással szemben *nem* folyt ádáz küzdelem Magyarországon (pontosabban Pesten) a különböző „felekezeti etnikumok” között. (Az természetesen már egy másik kérdés, hogy az adott felekezetű iskola könyvtári állományában *de facto* meglévő, más felekezetek képviselői által írott tankönyvekből *effektíve* a tanórán vajon tanítottak-e? Amint a fentebbiekből kiderült, erre kifejezetten utaló írásos nyomok nincsenek.)

Feltehető tehát a magyar nyelvű, magyar történelmet tárgyaló történelemtankönyv-használatra vonatkozó, jóllehet csak két iskola mikroszintű érintésére támaszkodó vizsgálódás után immár a kérdés: *van-e* még egyáltalán érdemleges, lényegi eltérés a magyar katolikus és protestáns műltszemléletben a korszakban (főleg annak vége felé);

vagy erre az időre már az „*össznemzeti* látásmód”²⁰² minden esetben prioritást élvez a felekezeti partikularitások felett, azokat egyre inkább elhomályosítva a renan-i „nemzetdefiníció” már említett – a múlt és a jelen között ívelő – kettősége jegyében?²⁰³ Ennek a nyitott kérdésnek a megválaszolása azonban már a korabeli források tartalmának, mennyiségi és minőségi paramétereinek, közelebbről pedig narrációjuk lényegesebb szakaszainak szisztematikus összehasonlító vizsgálatára támaszkodó, tehát egy komplexebb interpretációt kíván meg.

4. A TANKÖNYVEK INTERPRETÁLÁSA

4.1 A FORRÁSKORPUSZ TARTALMA ÉS KIJELÖLÉSÉNEK SZEMPONTJAI

A hogy azt már a dolgozat bevezetőjében megemlítem, elég terjedelmes, tizenöt tankönyvből álló korpuszt sikerült összeállítanom olyan művekből, amelyek megfeleltek annak az összetett kritériumrendszernek, hogy ismert szerző által magyar nyelven íródtak, a magyar történelemmel (vagy azzal is) foglalkoznak, 1777 és 1848 között nyomtatásban megjelentek (emiat került például a korpuszba Losontzi (Hányoki) István Hármaskis Tükör néven elhíresült, és a korszakban csaknem „halhatatlannak” tűnő tankönyve is, amelynek problematikájára hamarosan részletesebben kitérek), az iskolai oktatásban használták őket, vagy legalábbis megállapíthatóan az iskolai oktatást szolgáló taneszköznek készültek. Ezen korpusz felállításában két alapvető forrásra támaszkodtam. Egyrészt a Magyarországon megjelent összes fellelhető tankönyv gyűjtését végző Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum 1868 előtti, a történelem oktatásában használatos tankönyvek címeit és szerzőjük nevét tartalmazó katalógusának céduláira, másrészt a már több ízben hivatkozott Fehér Erzsébetnek az 1995-ben, a szintén többször említett Mészáros István lektorálásában megjelent, az 1777 és 1848 közötti magyar nyelvű tankönyvek katalógizálását és leíró jellegű bemutatását magába foglaló tankönyvgyűjteményének anyagára (amely viszont az Országos Széchényi Könyvtár állományából kiindulva, az összes nagyobb országos könyvtár vonatkozó anyagát dolgozta fel).²⁰⁴ Ez a két bőséges forrásbázis, az előzetesen kijelölt szempontrendszerrel együtt, kimetszett tehát egy olyan koncentrált forráskorpuszt, amelynek kapcsán – figyelembe véve annak heterogenitását és ugyanakkor erős korlátozottságát (hiszen nem foglalja magába a korszak igen jelentős hatású latin nyelvű, és különböző nyelveken íródott kéziratos tanári tankönyveit/jegyzeteit)²⁰⁵ – egy kissé merészen bár, de talán mégis megkockáztatható az állítás, hogy valamilyen szempontból mégis reprezentatív képet nyújt az 1777 és 1848 közötti magyarországi, magyar nyelven folyó, a magyar történelmet mint olyat tematizáló iskolai történelmi diskurzusról, annak narratív kereteiről és belső tagoltságáról, amely egy több, mint fél évszázados, alapvető társadalomtörténeti változásokban bővelkedő korszakban manifesztálódott, annak változásait követve strukturálódott át vagy maradt egyes elemeiben lényegében változatlan.

Néhány szót kell szólnom azonban azokról a korabeli, magyar nyelvű, a magyar történelmet tárgyaló, ismert szerzők által írott művekről, amelyek vizsgálatával *nem* foglalkozom. Mivel a dolgozat korábbi fejezeteiben egyrészt érintőlegesen beszéltem a történetírás mint professzionizált diszciplína korszakbeli intézményesüléséről (ami Magyarországon főként csak 1867 után épült ki),²⁰⁶ másrészt a tankönyv mint speciális neveléstörténeti műfaj sajátosságairól, talán nem szükséges túlzottan hangsúlyoznom, hogy ez az a két limitáló szempontrendszer, ami miatt kizárhatónak vélem az azonos tárgyú és nyelvű, adott időintervallumban született, de a Fehér Erzsébet-féle katalógus és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum gyűjteményének állományába fel nem vett munkáknak a jelen korpuszba vételét. Többek között ezért nem foglalkozom például a – bár Lékai Lajos által tankönyvnek tartott – Jéger József által írt, *A magyar haza története* rövid foglalatban című, Szegeden megjelent 1810-es,²⁰⁷ vagy a – valószínűleg iskolai oktatásban nem használatos – Csétsényi Svastics Ignác-féle *A magyarok históriája* (Pozsony, 1805), illetve *Magyarok esmérete* (Pest, 1823) címet viselő művekkel csakúgy, mint a volt piarista rendtag, Virág Benedek híres *Magyar századok*ával (Buda, 1808, 1816), amelyet pedig sokáig a legjobb magyar nyelvű történeti munkának tartottak kortársai (dacára annak a ténynek – vagy talán éppen azért? –, hogy Virág Benedek elsősorban irodalmár volt).²⁰⁸ De ugyanezen okból nem vizsgálom például a már említett, a pesti evangélikus gimnázium könyvtárában a korban meglevő Lányi-féle „magyar nemzeti történet”-et sem.²⁰⁹ És nem vettem számításba azt a két, a Fehér-féle tankönyv-katalógusban szereplő, de szerző nélküli (200. és 225. sorszámú, 1792-ben, illetve 1845-ben Pesten megjelent „magyarok története” című) munkát sem éppúgy, mint az ugyanott (210-es sorszám alatt) szereplő Gegő Elek által írt *Magyarország történetét*, amelynek létéről Fehér Erzsébet munkája is csak Szinyeyi említése révén tud²¹⁰ (következésképpen a magyarországi országos könyvtárakban nem lelhetők fel a tankönyv példányai).

Ezek a problémák átvezetnek immár a korpuszban szereplő munkák jellemző paramétereinek számba vételéhez, ahol megjelenésük gyakoriságáról és az azok közötti szövegbeli eltérésekről is szólnom kell pár szóban. A már többször említett „tizenötös szám” úgy állt össze, hogy minden szerzőnek csak *egyetlen* – egy kivétellel –, a teljes magyar történetet tárgyaló művét vizsgáltam meg. Ennek hangsúlyozását azért tartom fontosnak, mivel egy-egy szemügyre vett tankönyvnek akár számtalan, folyamatosan bővített kiadásával is számolni kell a korban (ez elsősorban Losontzi művére volt jellemző), ugyanakkor két szerző, Spányik Glycér²¹¹ és Horváth Mihály gyakorlatilag két-két, külön munkának tekinthető könyvben dolgozta fel még a tárgyalt korszak folyamán a teljes magyar történetet. Spányik 1816-os, az imént említett

latin nyelvű, első megjelenésétől kezdve a katolikus iskolákban par excellence hivatalos történelem-tankönyvként használt²¹² és 1832-ben magyarra fordított műve mellett írt egy 1820-ban megjelent, *Historia pragmatica regni Hungariae, compendio proposita* című, később magyarra szintén lefordított, bővebb terjedelmű munkát is (ez azonban nem szerepel a Fehér-féle katalógusban, így csak az előbbi tankönyvvel foglalkozom); Horváth Mihály első kiadásban még *A magyarok története Európába költözésektől mostanig: A tanuló ifjuság számára* címet viselő mindössze 96 oldalas tankönyvét pedig 1847-ben *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjuság számára* cím alatt jelentette meg Bécsben, figyelemre méltóan bővebb, ezúttal 444 oldalnyi terjedelemben, amelyek közül ezért az utóbbi kiadás szövegét vettem szemügyre (ez a munka ráadásul megtalálható az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyvgyűjteményében, ergo bizonyíthatóan korabeli taneszköznek minősül). A többi tankönyv szövegének vizsgálata kapcsán pedig elmondandó, hogy a lényegében változatlan szövegű kiadásokból igyekeztem a legkorábbiakat (az említett könyvtárakban lehetőleg hiánytalan terjedelemben fennmaradtakat) kézbe venni.

A korpusz elemeinek időbeli szóródásáról szólva kiemelendő az első megjelenésük görbéjének időben mereven emelkedő volta. A 18. század végén (annak 70-es és 80-as éveiben) csupán két ismert magyar nyelvű, magyar történeti tárgyú tankönyv jelent meg (mindkettő református szerző tollából);²¹³ némi, de annál szignifikánsabb visszaesésként 1830-ig csupán egy (azonban annál korszakosabb jelentőségű, a már említett három kötetes Budai Ézsaiás-féle)²¹⁴ vonatkozó tematikájú magyar nyelvű tankönyv látott napvilágot a század első és második évtizede folyamán; az 1830-as években pedig immár öt;²¹⁵ hogy a negyvenes években a lassan telítődő magyar nyelvű tankönyvpiac ellenére végül hét, első ízben megjelenő tankönyvvel kelljen számolni.²¹⁶ Az első *Ratio educationis* kiadása és a reformkor kezdete között tankönyvnek használt magyar nyelvű művek száma tehát az 1830-as években az előző, bő fél évszázadhoz képest megduplázódik, és ez a volumen a negyvenes években ismét majdnem több, mint a duplájával nő, ráadásul zömmel az évtized első felének első négy évében. (Valamennyi 40-es években megjelent tankönyv első változatú kiadása még az 1844-es híres II. tc. életbe lépte előtt jelent meg, így Horváth Mihály első magyar történeti tankönyve is (1841-ben), s csak a több, mint négyszeresére bővített második kiadása jelent meg 1847-ben.)

Az egyes tankönyvek korszakbeli *kiadásaira* vonatkozó szakirodalomban a különböző szerzőknél részben eltérő adatokat találtam, így azokból komolyabb következtetéseket nem szeretnék levonni, az azonban teljes bizonyossággal állítható, hogy a korszak, de talán az egész magyar történelemtankönyv-kiadás történetének legnagyobb „bestseller”-e a Losontzi-féle, mindenki által csak „*Hármas Kis Tükör*”-ként

emlegetett, református szerzője ellenére lényegében felekezeti és oktatási szintre való tekintet nélkül valamennyi magyarországi, magyar nyelvű tanintézményben előszeretettel használt „interdiszciplináris” tankönyv volt. Érdekes ennek kapcsán Bíró Sándor szavait felidézni – megindokolva egyben a könyv korpuszba vételét is: „A Hármas Kis Tükör elterjedése és hatása páratlan a magyar tankönyvirodalom történetében. Eredetileg a református falusi iskolák tanulói számára készült. De csakhamar bevonult az ún. grammatikai iskolákba, mégpedig nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben is, református és evangélikus magyar iskolákba egyaránt. (...) A kis könyvecske óriási elterjedése kiderül a különféle kiadások rendkívül nagy számából is. 1771 óta 1849-ig mintegy hetven ismert és valószínűleg ugyanannyi ismeretlen, a nyomtatási év jelzése nélküli kiadásban jelent meg. A legismertebb kiadások Pozsonyban, Pesten, Budán, Komáromban, Kassán, Debrecenben, Sárospatakon, Miskolcon, Vácott jelentek meg. A debreceni kiadásokból a könyv első részét képező Szent Históriat kihagyták, hogy a történelmi és földrajzi szöveget más felekezetű iskolák is használhassák. Az előrelátó számítás bevált: a könyvet még apácázárdákban is használták.”²¹⁷

Ez a Bírótól vett idézet egyben arra is jó, hogy további szempontok mentén szegmentáljuk a korpuszt. Nevezetesen a tankönyvírók által megcélozott *oktatási szint*, másrészt az egyes tankönyvek konkrét *tematikája* szerint. Az utóbbival kezdve a rendszerezést leszögezendő, hogy jöllehet csak a – lehetőleg teljes – magyar történelmet tárgyaló, magyar nyelvű tankönyvek *sine qua non*jának megfelelő műveket számítottam be a korpuszba, mindazonáltal a már többször felemlített, meglehetősen komplex szempontrendszer mégsem zárja ki azt, hogy a minden kritériumnak megfelelő tankönyvként használt mű más, esetleg a történelem diszciplináján kívül eső tárgyat is magába foglaljon. Így van ez például Losontzi *Hármas Kis Tükörén* kívül (amely címe szerint is „a szent históriát, Magyar országot, Erdély országot, annak földével, polgári állapotával és históriájával” együtt egy kötetben tárgyalja),²¹⁸ Edvi Illés Pál műve esetében is, amelynek már a címében is csak a második helyre szorul a „*történettan*” a „*népszerű földleírás*”-hoz képest.²¹⁹ De ebből a szempontból tekinthető heterogénnek az erdélyi születésű és működésű P. Csorja Ferenc „*haza és közönséges históriája*” is, aki bár teljes Magyarország- – tehát nem Erdély- – történetet ad, emellett az egyetemes történelem értelemben veendő komplett „*közönséges históriát*” is kínál műve olvasóinak, annak második felében. Részben ugyanez igaz Spányik Glycér opusára is, hiszen az a Ratio Educationisok fentebb ismertetett minuciózus rendelkezéseivel teljes összhangban a magyar királyokként egyben a német-római császárok szerepét is betöltő Habsburg uralkodók, sőt azok császári őseinek – nem Magyarországon kifejtett – tetteit is bemutatva, vehető egyben

egyetemes történeti tankönyvnek is. Itt jegyezném meg, hogy a két Ratio rendelkezéseinek normatív erejét bizonyítja az a tény, hogy a korpusz valamennyi, tehát felekezeti és egyéb különbségektől mentesen *valamennyi tankönyvének* szerkezete és logikája az uralkodók uralkodása szerinti sémára épül, így tehát a 20. században megszokott interpretációktól eltérő, mondjuk a leginkább „Rákóczi-szabadságharc” elnevezés alatt ismertetett események két vagy három („I. Leopold, I. József” és/vagy III. Károly uralkodását tematizáló) fejezetben tárgyalódnak. Bevettem viszont a nem teljes magyar történelmet tárgyaló, csak a „mohácsi vérnapi” eljutó, és a Fehér-féle katalógusból hiányzó, ám az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyvgyűjteményében fellelhető, és több forrásból is tudottan a korban tankönyvként használt Péczely-munkát.

A másik említett osztályozási szempont, a megcélzott befogadói horizont, azaz az egyes tankönyveknek az egyes *oktatási szintek* közötti megoszlásáról szólva, Fehér Erzsébet minősítéseit elfogadva, öt népiszkolai-elemi oktatásra szánt (Losontzi, Ketskeméti, Peregrinyi, Tánscsics, Edvi és Neumann művei) és a körülbelül erre a szintre sorolható leányiskolai²²⁰ használatra szánt Dierner-féle tankönyvvel szemben nyolc (Budai, Spányik, P. Csorja, Schirhuber, Péczely, Rajcsányi, Bedeő és ide számítva a „bölcészettanulóknak” íródott bővebb Horváth-féle munkát is) középszintű osztályok számára készült tankönyvvel számolhatunk, amely megoszlás tehát eléggé természetes aránynak tűnik, hiszen a történelem tanítására elsősorban a középszinten koncentráltak a korban. Ennek az aránynak és a tankönyvek oktatási szintre utaló *normatív* öndefiníciója (pl. „*grammatica classis* számára íródott”) kérdésének interpretációja kapcsán azonban nem árt az óvatosság, hiszen a Hármas Kis Tükörrel kapcsolatos Bíró Sándor-féle idézetből is jól kitűnt, hogy a korabeli tankönyvhasználat sok esetben még meglehetősen kapriciózusnak tekinthető, a tankönyvek használatának megjelölt szintjéből kiindulva úgy tűnik tehát, hogy nem célszerű messzemenő következtetéseket involváló megállapításokat tenni.

A korpusz további bontására rátérve, annak mennyiségi és minőségi szempontból mutatkozó *sokszínűségét* is érdemes már önmagában is jellemző paraméterként kiemelni. Meglehetősen pontatlanul kis (50 oldalnál kevesebb), közepes (körülbelül 100, de 80-nál mindenképpen több, 300-nál pedig kevesebb oldalból álló) és nagy (500 oldal körüli, illetve afeletti) terjedelmű alcsoportokra osztva a korpusz anyagát megállapítható, hogy a közepes terjedelműek vannak erősen felülreprezentálva (Bedeő-, Dierner-, Ketskeméti-, Losontzi-, Neumann-, Peregrinyi-, Rajcsányi-, Schirhuber-, Spányik-féle tankönyvek) a kis (Edvi-, Tánscsics-, P. Csorja-féle) és a nagy terjedelmű (az 1847-es Horváth-, Péczely-, Budai-féle) tankönyvekhez képest. Az egyik extrémistát Edvi Illés Pálnak a magyar történelemről értekező 14 olda-

la képviseli (amely azonban a nagyobbik felét jelenti az interdiszciplináris tankönyve egyetemes és magyar történelmet egyaránt magába foglaló „*történettan vagy história*” című összesen 24 oldalas részének, amelynek „nemzeti” jellegét erősítendő, jellemző módon csatol még hozzá egy „*A nemzetiségről*” címet viselő, hat oldalas „*szerzelék*”-et is), a másikat az ugyanezt a tematikát három kötetben, sűrű apró betűs lábjegyzetekkel teletűzdelt 932 oldalon előadó Budai Ézsaiás-féle monumentális „*Magyar ország históriája*”. Átlagos terjedelműeknek a 80–130 oldalnyi tankönyvek tekinthetők.

A tankönyvek minőségi aspektusairól szólva fontos megemlíteni, hogy a sokszor leszögezett magyar nyelvi kritérium ellenére mégis számolni kell két, szintén már több szempontból problematizált „idegen” tankönyvnyelvvvel, ugyanis két *bilingvis* kötetet is tartalmaz a korpusz anyaga. Schirckhuber Móricz „magyarok története deák s honi nyelven” előadott opuszáról van szó, valamint Neumann Salamon „magyarok történetéről”, amely „magyar és német nyelven” lett megírva. Ezek nemcsak kiadásuk sorrendjében követik egymást, hanem abban a sokatmondó „attitűdváltásban” is, hogy amíg Schirckhuber még a magyarral szemben a „deákot” teszi meg 1837-ben tankönyve elsődleges, a páros oldalakon elhelyezkedő nyelvének (hogy az 1843-tól azután már csak magyarul jelenjen meg),²²¹ addig az először 1843-ban megjelent Neumann-féle tankönyvben, a magyarnak elsőbbséget biztosítva, immár helyet cserélnek a két különböző nyelven párhuzamosan futó, de tükörfordításszerűnek tekinthető szövegek.

Egy másik, jóval partikulárisabb, de didaktikai-pedagógiai alapon korántsem lényegtelen szempontból is kettébontható a korpusz: illusztrált-e az egyes tankönyv vagy sem? Nos, ebből a tekintetből nézve unikálisnak tekinthető Bedeő Pál „*A magyarok története a vezérek s királyok képeivel*” címen közzéadott tankönyve, amely azonban csak akkor válhatna vizuális szempontból összehasonlíthatóvá, ha például a már említett Lányi-féle *Magyar nemzet története képekkel a nép számára* is a korpusz részét képezné, ugyanis a többi 14 tankönyvben semmiféle képes illusztráció nem található. Mindazonáltal annál nagyobb „esztétikai” élmény nyel kecsegteti az olvasót Bedeő igényes kiállítású, 76 darab színes rajzot magába foglaló tankönyve. Bár semmiféle művészettörténeti előképzettségem nincs, a színes képek stílusa kapcsán mégis úgy tűnik számomra, hogy Bedeő szándékosan archaizálni kíván illusztrációival, sajátosan eklektikus módon, amennyiben a (hun és Szent István előtti magyar) „vezéreket” és uralkodókat sémaszerűen középkori iniciálékra emlékeztető stílusban ábrázoló képeit a szövegtestbe ékelődve helyezi el, ugyanakkor azokat egy minden esetben fekete-fehér, késő középkori-kora újkori utánérzésű, általában városokat vagy csatajeleneteket ábrázoló kerettel veszi körül. Sokatmondó továbbá a tankönyv első és utolsó lapján található, és ezáltal markáns keretet alkotó, valamint a mű köze-

pén elhelyezkedő, nem csak uralkodókat ábrázoló színes képe. Ezek közül az első az „Életünket és vérünket” címmel ellátott, a kivont kardjait lengető magyar nemesek által körülvett, a kétfejű sas „gyomrában” helyet foglaló magyar kiscímer előtt álló fiatal Mária Teréziát jeleníti meg karján a csecsemő későbbi II. Józseffel; az utolsó oldalon pedig egy „Gr. Nádasdy Ferencznek a Burkusokon vett győzedelme, 1754-ben” felirattal ellátott csatajelenet található; amíg a 95. oldalon a lovával a Csele-patakba fulladó II. Lajos kommentár nélküli színes képét láthatjuk.

A vizuális megjelenítésnél változatosabban disztiníválható a korpusz a szövegek textusának *formája* alapján. Az első nagyobb differenciáló elv a szövegek *prózában* íródott vagy *versbe* szedett volta. Bár teljes egészében csak az 1780-as években szedte versbe és tördelte négyes stófákba történelemtankönyvét Ketskeméti Zsigmond,²²² 1843-ban Rajcsányi János még mindig tanácsosnak látja minden egyes fejezetét egy-egy verses summázatban összefoglalni (hiszen „a gyermek versnek örül, s azt, ha egyszer megtanulta, ritkán vagy későn felejtí el”).²²³ Mindazonáltal a tankönyvek jelentős része tartalmaz hosszabb-rövidebb szépirodalmi, méghozzá mindig (és szinte kizárólag *hazafias témájú*) verses idézetet (Péczy, Dierner, Edvi, Neumann, Horváth tankönyve), amelyeknek a nemzeti diskurzusban betöltött szerepére még visszatérek. A korpusz másik, textológiai sajátossága egyfelől textusai nagyobb részének relatív folyamatossága, amelyet az általában uralkodókként strukturálódó fejezetek és alfejezetek címei tagolnak csak kisebb szövegegységekre; avagy a szisztematikusan kettős szerkezetben szerveződő, feltett válasz és az arra elvárt feleletet tartalmazó, *kátészerű* szerkesztőelvet alkalmazó szövegei (Losontzi, P. Csorja, Táncsics, Neumann, Edvi tankönyve), ami jóval „autoriterebb” pedagógiai attitűdöt kényszerít a szöveg mindenkori befogadójára (így az a P. Csorja-féle kivételével csak – legalábbis az írói szándék szerint – az alsó szintű oktatásra szánt tankönyvekben fordul elő).

4.2. A KORPUSZ SZERZŐI: FELEKEZETI, RENDI ÉS PROFESSZIONÁLIS STÁTUSUK KÉRDÉSE

A tankönyvek legjellemzőbb mennyiségi és minőségi paramétereinek tömör ismertetése után néhány szót kell ejteni immár szerzőik – leginkább rendi, felekezeti, társadalmi és professzionális – „paramétereiről” is abból a célból, hogy az általuk konstruált, a magyar történelmet interpretáló tankönyv-narratívák – elsősorban rendi és felekezeti szempontú – korabeli „társadalmi beágyazottságáról” is képet nyerjünk. (Itt szeretném megjegyezni, hogy különösen a kevésbé ismert tankönyvszerzők esetén, de a nevesek kapcsán úgyszintén, nagy haszonnal forgattam Szinnyei József alapvető lexikonát, következtetései-

met is elsősorban az ő adataiból vontam le, így minden egyes tőle nyert életrajzi vonatkozású megállapításom kapcsán az alábbiakban külön nem is hivatkozom rá.) A korpusz anyagául szolgáló tizenöt történelemtankönyv szerzőinek társadalomtörténeti szempontból leginkább releváns ismérveiről elmondható, hogy meglehetősen sokatmondó *heterogenitással* bírnak.

Ez elsősorban felekezeti megoszlásuk szemszögéből nézve szűrhető le, mivel hat teljesen bizonyosan római katolikus felekezeti szerző mellé minden valószínűség szerint nyolc protestáns és egy nem keresztény (izraelita vallású) állítható: ami ha arányaiban meglehetősen elmosódva bár – a protestánsoknak a korabeli magyar ajkú népességen belüli arányát jelentősen felülreprezentálva –, de talán mégis *jellemző* képet nyújt éppen emiatt a korról, figyelembe véve a protestánsok magyar nyelvű oktatáshoz viszonyuló, már sok szempontból említett, általában pozitívabb attitűdjét (különösen a korszak elején, ahol a korpusz tankönyvszerzői is kizárólag protestánsok, sőt mindannyian reformátusok). A protestáns szerzők felekezeti hovatartozásának számszerűsítése kapcsán azonban szándékosan a „minden valószínűség szerint” kifejezést használtam. A rébusz eloszlása végett rátérek kissé részletesebben a szerzők felekezeti ismérveinek ismertetésére.

A hat római katolikus szerző között négy egyházi személyt, illetve egy, az élete egy szakaszában, két évig piarista szerzetesként is működő „bölcseleti doktort” (Peregrinyi Elekről van szó (1812–1885), aki 1827 és 1829 között volt a rend tagja Kecskeméten, mielőtt három évig a fiatal Andrassy Gyula gróf nevelőjévé lett volna), és a leginkább nem a felekezeti hovatartozásáról közismert Tánacsics Mihályt (1799–1884) találjuk.²²⁴ A négy egyházi emberből ketten világi papok voltak, így az ország több pontján plébánosi teendőket ellátó Bedeő Pál (1805–1873), valamint az 1848 júniusában az uralkodó által csanádi püspökké kinevezett, elsősorban liberális szemléletű történetírói tevékenységéről és 1849-es vallás és közoktatási miniszteri ténykedéséről ismert, 1832-ben pappá szentelt Horváth Mihály (1809–1878); ketten pedig piarista (a kor terminusával élve „kegyes tanítórendi”) szerzetesek voltak: a már pesti „szónoklatosztályi tanár”-i tevékenysége révén „megismert” Schirckhuber Móríc (1807–1877) és a „par excellence udvari történetíró”, Spányik Glycér (1781–1850) „bölcseleti doktor, kegyes tanítórendi áldozópap és (budai) főgimnáziumi igazgató”.²²⁵

A protestánsok között öt reformátussal találkozhatunk, akik mind református középfokú intézményekben tanítottak, hárman egyben igazgatói minőségben: Losontzi István (1709–1780) Nagykovácsán, Budai Ézsaiás (1766–1841) és Péczely József (1789–1849) Debrecenben, Ketskeméti Zsigmond pedig három évet tanított svájci tanulmányútja előtt Sárospatakon (1737–1821). Hárman közülük felekezetükben aktív egyházi emberek is voltak – így Ketskeméti 1768-tól polgárdi lel-

készként, majd 1796-tól a mezőföldi egyházmegye espereseként, Budai 1822-től a tiszántúli egyházkerület szuperintendenseként tevékenykedett, Losontzi pedig 1740-ben szerezte meg Utrechtben a teológiai oklevelét. Az ötödik református tankönyvszerző, P. Csorja Ferenc (1782–1843) pedig elsősorban abból a szempontból különül el a többi-től, hogy erdélyi származású és működésű tanárként Székelyudvarhelyen és Nagyenyeden tanított „főiskolai” tanárként.

A korpusz többi protestáns szerzőjét a két evangélikus felekezetű, így a pesti evangélikus tanintézmény „felsőbb leánytanodai osztályának buzgó tanítója”-ként már emlegetett, és egyébként „hites ügyvéd”-i titullussal is bíró Dierner Endre (1803–1852) mellett az evangélikus lelkészként és a nemesdömölki esperesség felügyelője és törvényszéki tanácsosaként egyaránt fungáló „Vas és Sopron vármegyei táblabíra”, Edvi Illés Pál (1793–1871) képviseli. Közéjük soroltam továbbá azt a Rajcsányi Jánost is, akiről Szinnyi révén csak annyi életrajzi vonatkozású információt sikerült kiderítenem, hogy „a 40-es évek elején br. Podmaniczky Ilka és Rózsi kisasszonyokat magyar nyelvre tanította”. Ez az adat arra a kissé merész következtetésre sarkallt, hogy mivel a 16. századtól lutheránus, 1783-tól kihirdetetten bárói státuszú Podmaniczky családból származó Podmaniczky Ilona és Róza édesapja, br. Podmaniczky Lajos²²⁶ a korabeli „felekezeti norma” erejéből kifolyólag feltehetőleg gondot fordított arra a körülményre is, hogy gyermekeit lehetőleg a sajátjukéval *azonos felekezethez* tartozó nevelővel taníttassa, az adott esetben például „magyar nyelvre”, így – hangsúlyozva a feltevés hipotetikus voltát – indokolhatóan látom esetében az evangélikus tankönyvszerzők közé sorolását.

Az izraelita Neumann Salamon (?–1877) az „Óbudai Normális iskola nyilvános tanítója”-ként valószínűleg nem véletlenül írta magyar és német nyelven növendékei számára a saját „magyarok történetét”, ezzel is segítve a negyvenes években már nyelvileg is asszimilálódni kívánó német vagy jiddis ajkú, egyre gyorsuló ütemben fejlődő (és nyelvileg fokozottan magyarosodó) majdani egyesített főváros egyes városiban élő terebélyes zsidó közösségek igényeit.

Ezzel a hat *római katolikus*, öt *református*, három (de legalábbis két teljesen biztosan) *evangélikus* és egy *izraelita* felekezetű/vallású magyar történelemtankönyv-szerzővel jól le is lehet fedni arányaiban (a fentebbi megszorítás figyelembevételével) a korabeli magyarországi, magyar etnikumú és/vagy ajkú népesség felekezeti struktúráját, akik közül egyedül – a református mellett – a szintén tipikusan „magyar vallásnak” tekintett unitáriusok képviselőit lehet hiányolni. Ők azonban a korszakban elsősorban Erdélyben játszottak számarányuk mértékét általában sokszorososan meghaladó kulturális-művelődési szerepet; a szűkebb értelemben vett Magyarországon az 1848-ig terjedő korszakban elenyésző volt a számuk és kulturális szerepük is.

A felekezeti koordináták áttekintése után a tankönyvszerzők egyéb *társadalmi-rendi* aspektusait szeretném nagyon röviden áttekinteni. Először a társadalomföldrajzi jellemzőikről szólva kiemelném, hogy a tizennégy ismert születési helyű (Rajcsányi esetében sajnos nem állnak rendelkezésemre erre nézve adatok) szerzőnek több, mint a fele a Dunántúlon látta meg a napvilágot, mégpedig igen érdekes módon közel kétharmaduk Veszprém vármegyében (Ketskeméti Csajágon, Losontzi Szilasbalháson, Neumann Pápán, Schirhuber Dobapinkócon, Táncsics pedig Ácsteszéren), ketten Győr vármegyében (Bedeő Ásványon, Edvi Rétiben), Péczely József pedig bár a Duna balpartján található, de a zömmel dunántúli területű Komárom vármegyéhez tartozó (Rév)Komáromban (tehát az öt református tankönyvszerzőből is három dunántúli születésű). A Dunántúlt követi korabeli „történelem-tankönyv-szerző szülőhelyi gyakoriságban” a felső-magyarországi régió, ahol hárman születtek (Dierner a Szepes vármegyei Nagyörön /Nähre/, Peregrinyi a Zemplén vármegyei Gálszécsen, Spányik pedig a Nyitra vármegyei Néveren). Utolsó helyre pedig a szűkebb értelemben vett Magyarországon az Alföld kerül ebből a szempontból, ahol viszont az annál nagyobb kaliberű Budai Ézsaiás (a Közép-Szolnok vármegyei Péren), illetve a Csongrád vármegyei Szentesen a neves Horváth Mihály jött a világra. A már többször egyedüli korszakbeli erdélyi magyar történelemtankönyv-szerzőként aposztrofált P. Csorja Ferenc a háromszéki Illyefalván született „szegény székely szülőktől”.

Rendi szempontú ismerveikre nézve a már említett elemekből levonható tehát, hogy a csanádi püspökké kinevezett Horváth Mihály a főrangú *prelátusok* közé, a négy római katolikus pap és/vagy szerzetes (Bedeő, 1848 előtt Horváth, Schirhuber és Spányik) lényegében *nemesi* státusúnak, ahogy talán a székelyföldi P. Csorja Ferenc szintén speciális státuszú, *székely* jogállású személynek tekinthető, mint a talán *szepesi szász* lutheránus Dierner Endre is (bár ez az ő esetében, P. Csorjáéhoz hasonlóan, is inkább csak hipotézis, mint ténymegállapítás).²²⁷ Életrajzi adataiból kiderül, hogy *nemesi* származású volt Budai Ézsaiás (ahogy a már tisztségeiből adódóan amúgy is annak tekinthető Horváth Mihály szintén az volt), Neumann Salamon pedig egy, a 19. század végéig nem „bevett felekezet”-nek minősülő vallás tagjai közé tartozott, és mint ilyen, (a protestánsoknál erősebb) rendi korlátokkal volt kénytelen szembesülni. A szerzők professzionális jellemzői kapcsán a már említetteken kívül kiemelném, hogy egyedül Bedeő Pálról nincs arra nézve információ, hogy élete során akár nevelői formában is oktatói tevékenységet fejtett volna ki, ami egyébként a korpusz *összes* tankönyvszerzőjéről elmondható, ahogy az a megállapítás is, hogy vizsgált művükön kívül *egyéb tankönyveknek* is szerzői voltak. Közülük hatan voltak *iskolaigazgatók* (a református Losontzi, Budai és Péczely mellett a katolikus Schirhuber és Spányik is 1829-től Szege-

den, 1832-től pedig Budán, valamint később Neumann a hatvanas években), hatan *tudományos fokozattal* bírtak („bölcseleti doktor” volt Budai, Horváth, Peregrinyi, Schirckhuber és Spányik, ketten pedig a teológia doktora cím birtokosa voltak, így Budai és Losontzi), és öten választották életük során a *Magyar Tudós Társaság* rendes (Péczely), tiszteletbeli (Horváth) vagy levelező *tagjai* közé (Edvi, Peregrinyi, Schirckhuber). Ketten a korszak végén aktív politikai pályára lépve országszerte ismert országgyűlési képviselőkkel is lettek, mint az 1848-ban siklósi *képviselővé* megválasztott Táncsics Mihály és a püspökként hivatalból *felső táblai taggá* avanzsáló Horváth Mihály.

Ezek tehát azok a vizsgálandó tankönyvek szerzőihez kapcsolódó, megragadható társadalmi paraméterek, amelyeknek vázlatos áttekintése talán egy lépéssel közelebb visz a konkrét szövegek mindig azonos tematikájú, de eltérő szempontú és intonációjú, speciálisan kijelölt narratíváinak eredményesebb összehasonlításához és az azokból levonható következtetések valamilyen szinten érvényes interpretálásához a kijelölt értelmezési horizont sajátos kérdésfeltevése szempontjából.

4.3. A TANKÖNYVSZÖVEGEK NARRATÍVÁJÁNAK VIZSGÁLATA A NEMZETI DISKURZUS SZEMSZÖGÉBŐL

„Valójában amióta a *res gestae* és a *historia rerum gestarum*, azaz egyrészt a megtörtént dolgoknak, másrészt azok elmondásának megkülönböztetése működik nem találkozunk az elbeszélés kérdésével. Magától értetődik ugyanis, hogy a történész tevékenysége, tehetsége, eredetisége elődeihez képest, röviden mindaz, amiért őt az uralkodó kiválasztja, az az előadás művészetének birtoklásában rejlik. A történetírás a történeti valóság ezen korszakában egyértelműen a retorikához tartozik, és minden bizonnyal Ciceró meghatározása a legpontosabb, mely szerint *opus oratorum maxime*. Par excellence szónoki mű: *orator*, azaz szónok, de egyben politikus is, aki elsősorban írásban fejezi ki magát. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy nem ragaszkodik az igazsághoz, sőt ellenkezőleg *lux veritatis*nak (az igazság fényének) tartják.”²²⁸ Az európai történeti narráció évezredes szemlélete, a „*historia est magistra vitae*”, amelynek elsődleges pedagógiai-etikai intencionalitása egészen a 19. századig hatva éppúgy nem vetette fel az *elbeszélés* problémáját (mivel az *sui generis* lényegéből fakadt), mint ahogy az imént idézett François Hartog szavaival *Geschichte* történetírásnak nevezhető immár modern, 19. századi, a *res gestae* és *historia rerum gestarum* között különbséget már nem tevő, szaktudományossá váló (*’wie es eigentlich gewesen’*-elví) történetírás sem feszegette a problémát, önmagát tekintette ugyanis a Történelemnek, hiszen felfogása szerint „a történelem saját kezdete és vége, saját maga *telosa*: önnön célja és értelme.”²²⁹ An-

nál inkább előtérbe került azonban a történetírással kapcsolatos vitákban a huszadik század hetvenes éveinek vége óta – amelyet a szakirodalom leginkább az angol *linguistic turn* terminussal élve aposztrofál – a történeti reprezentáció narratív jellegéből, sőt általában a múlt megragadásának *nyelvi* aktusából eredő, komoly episztemológiai konzekvenciákkal járó problematika. A nacionalizmus és történetírás kapcsolatáról szóló fejezetben (2.2.) többször említettem annak a posztmodern amerikai filozófusnak, Hayden White-nak a nevét, aki a történeti elbeszélés és történetírás kapcsolata terén mindmáig a legkidolgozottabb elmélet atyjának tekinthető. Mivel dolgozatom kérdésfeltevése nem elméleti jellegű, és középpontjában a történetírás manifesztálódásának egy meglehetősen speciális, korlátolt (ám feltehetően annál nagyobb hatású) részterülete, a történelemtankönyv áll, nem vállalkozom White gondolatainak érdemleges ismertetésére, csupán néhány belőlük levont következtetést szeretnék hasznosítani az általam vizsgált korpusz textusai narratívájának interpretálása során.

White-hoz hasonlóan az egész posztmodern diskurzus alaptétele és kiindulópontja, hogy a nyelv mint olyan nem *semleges*, átlátszó közvetítője a „nyelven túli valóságnak”, hanem annak nagyon is aktív *alakítója* retorikus, prefiguratív és mindenkor intencionált volta miatt (mindez Nietzsche, Hans-Georg Gadamer, Roland Barthes, Paul Ricœur, Paul de Man, Michel Foucault, Jacques Derrida írásai óta, legalábbis a filozófiában és az irodalomelméletben, immár általánosan elfogadott posztulátum). White következetes alaptétele szerint lényegében a történeti narratívák *nyelvi fikciók*, „melyeknek tartalma legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*, és amelyek formája közelebb áll irodalmi, mint természettudományos megfelelőikhez”.²³⁰ (White egyes gondolatainak ismertetésével nem kívánok abban a kérdésben állást foglalni, hogy vajon mindenben „igaza” van-e vagy sem, csupán a számomra hasznosítható elképzeléseit kívánom felhasználni a források narratív interpretációja kapcsán. Leszögezném azonban, hogy a történelmi szöveg és irodalmi szöveg közötti *különbségtételt* én alapvető fontosságú határnak tartom, amelyet – pontosan az eltérő forráskezelés sajátosságai miatt – sem a történész, sem a szépirodalmat író szerző nem léphet át egykönnyen. Bár mindkettő kapcsán állítható, hogy alapjaiban „nyelvi konstrukció” – mint egyébként valamennyi ember által létrehozott szellemi termék –, a különbség köztük éppen a konstruálás *mikéntjében* van, tehát már csak ezért sem keverendők vagy tévesztendők össze egymással.) White provokatívnak tűnő (ám komoly filozófiai és metodológiai alapvetésekre támaszkodó) kijelentése szerint „minden történeti munka olyan nyelvi szerkezet, amely a narratív próza diskurzusának formáját ölti magára, mikor a múlt eseményeit és folyamatait modellálja, vagy amelyben az események és folyamatok ikonként jelennek meg és ez a megjelenésük egyúttal a magyarázatukat is

adja”.²³² Azonban a „történelmi narratíva nemcsak a benne közölt események reprodukciója, hanem *szimbólumok komplex rendszere*, amely irányt mutat nekünk, hogy megtaláljuk az események szerkezetének az irodalmi hagyományban rejlő *ikonját*. (...) a jelek rendszerének felfogott történelmi narratíva egyidejűleg két irányba mutat: a narratívában leírt események *felé* és a történettípus vagy mítosz *felé*, amelyet a történész az események szerkezetének és ikonjának választott. A narratíva önmagában nem ikon, hanem *úgy írja le* a történelmi forrásokban szereplő eseményeket, hogy egyúttal közli az olvasóval, hogy *mit tekintsen az események ikonjának*, aminek alapján »ismertté« teheti azokat. A történelmi narratíva így hát közvetít a benne leírt események és a kultúránkban az ismeretlen események és jelenségek és helyzetek jelentéssel való felruházására hagyományosan alkalmazott általános előtti cselekményszerkezetek között.”²³² Ezek az archetipikus (=általános előtti) cselekményszerkezetek White szerint a Northrop Frye kategória-rendszeréből átvett *tragédia*, *komédia*, *satíra* vagy *románc*, amelynek szabályai szerint konfigurálódik bármilyen történelmi (akárcsak egyébként a szimplán „fiktív”) narráció, az ún. *cselekményesítés* ('*emplotment*') figuratív eljárásai révén („cselekményesítésen egyszerűen azt értem, hogy a krónikákban található tényeket meghatározott *típusú* cselekményszerkezetek alkotórészeiként kódolják” – ti. a történészek).²³³

Hosszasan lehetne még sorolni White – általában négyes osztatú – kategóriáit a történelmi narratíva formális érvrendszere (formalizmus, organicizmus, mechanizmus és kontextualizmus), az alkalmazott ideológiai magyarázó apparátus (a Mannheim Károlytól vett konzervativizmus, liberalizmus, anarchizmus és radikalizmus) és a történelmi narratíva diskurzusának tárgyát képező „történelmi mező” történész általi prefigurálására (azaz előzetes nyelvi megragadásra) szolgáló archetipikus szóképek (metafora, metonímia, szinekdoché és ironia) és az ezek változatos konfigurálódása révén létrejövő történelmi narratíva kapcsán; amelynek részletesen kidolgozott modelljét először és a leg részletesebben az 1973-ban megjelent *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című munkájában fejtette ki (19. századi klasszikus történészek és történetfilozófusok alapműveinek figuratív elemzése kapcsán). A dolgozatnak a továbbiakban már elsősorban a konkrét kérdésfeltevésére koncentrálva, azt hiszem, hogy talán a történelmi szöveg narrativitásából fakadó problematikára való ezen néhány felszínes utalás is elégséges támpontot nyújt a források textusának immár főként a nacionalizmus szempontjából történő interpretálására.²³⁴

Rögtön a tankönyvek *címe* kapcsán a nemzeti diskurzus sűrűjében találjuk magunkat, amennyiben szerzőink azzal az eleinte még úttörő jellegű, majd egyre inkább rutinná váló feladattal kellett, hogy szembe-

süljenek, hogy a korábbi bevett latin terminusok ('gesta Hungarorum' vagy 'historia regni Hungariae') magyarra fordításával élve mit juttassanak explicite érvényre mindjárt művük címválasztása kapcsán: a *magyarok* vagy *Magyarország* történeteként értelmezendő-e a narrációjuk által megragadott „történelmi mező”, avagy kevésbé „etnocentrikus” módon, jó patriótaként vajon szimplán a *haza* történetét írták meg? Nos a jelen korpusz anyagát tekintve a „magyarok története” viszi a prímet a maga egyes vagy többes számú (magyarok története/történetei) kilenc címvariánsával a négy „Magyarország története”, az egyedüli „haza história” (P. Csorja Ferenc) és Dierner Endre szellemes kontaminációja – melyben ország- és etnikumtörténet expressis verbis egymásra van vonatkoztatva: „Magyarhoni történetek” – előtt. Ha végigtekintünk a listán, a kilenc „magyar történet”-et író között egyaránt találunk katolikust (Bedeő Pál, Horváth Mihály, Peregrinyi Elek, Schirckhuber Móric, Táncsics Mihály), reformátust (Ketskeméti Zsigmond, Péczely József), evangélikust (Edvi Illés Pál), és hogy teljes legyen a kép: ott találjuk az egyetlen izraelitát (Neumann Salamon) is. Következésképpen „Magyarország történetét” szintén felekezeti különbség nélkül dolgozta fel katolikus (Spányik Glycér), református (Losontzi István, Budai Ézsaiás), valamint, ha helytálló a fentebb már megindokolt hipotézisem, evangélikus szerző (Rajcsányi János) úgyszintén.²³⁵ Mindebből tehát sem felekezetspecifikus, sem a nemzeti diskurzus tematikájának (legalábbis a megnevezés szintjén testet öltő) időbeli átrendeződésére (az első csoportban egyaránt ott van Ketskeméti és Horváth Mihály, amíg a másokban Losontzi és Rajcsányi) vonatkozó következtetést nem lehet levonni. Hacsak nem olyan erőltetett „megfigyeléseket”, hogy az iskolai oktatásban is általában nagyobb előszeretettel antikizáló protestánsok szívesebben adtak „patrióta” retorikájú címet tankönyvüknek (P. Csorja és Dierner), míg izraelita vallású szerző esetén természetesebb volt a mindenkori „mainstream” címadás standardját követni – ez azonban meglehetősen merész és a legkevésbé sem „reprezentatív” alapozottságú megállapítás volna. Korántsem „akadémikus” jellegű azonban a magyarok vagy Magyarország története közötti (nem csupán stilisztikai jellegű) szóhasználat különbségének korabeli fontosságára utalni, hiszen az évszázados hagyományokkal bíró interetnikus és (a hivatalos latin alatt) poliglott, leginkább rendi felfogású és patrióta *Hungarus*-tudat és az immár modern értelemben „nemzeti” nyelvi-etnikai *magyarság-tudat* éppen a korban kezdett élesen szétválni. (Niederhauser Emilnek a tágabb térség nemzeti megújulási mozgalmaival foglalkozó részletes monográfiája érzékletes példát hoz fel a kérdés kapcsán: „Bartholomaides²³⁶ [Ladislav] 1810-ben hosszú latin című munkájában [*Brevis tractatus quo disquiritur: an nomina ungaricum et magyaricum apud veteres fuerint propria vel adapellativa?*] azt bizonyította be, hogy a magyarok jogtalanul hasz-

nálják mindenre a magyar elnevezést, ami Magyarországon van, hiszen a hungarus nem magyart jelent, hanem a magyar király fennhatósága alá tartozót, aki más nemzetiségű is lehet.”²³⁷ Érdemes ismét Szűcs Jenőt idézni a fogalmi különbségek mögötti társadalmi konfigurációk évszázados történeti gyökerei kapcsán. „A középkori, sőt 18. század előtti Magyarországon a »nemzet« háromféle fogalma (és valósága) élt egymás mellett. »Magyarnak« (*Hungarus*), fogalmilag tehát a *gens Hungarica* részének számított egyfelől mindenki, aki a *regnum Hungariae* alattvalója volt. Másfelől a szemlélet fogalmilag világosan elismerte mindazok külön identitását is, akik »nemzetük«, azaz eredetük szerint (*natione*), valamint nyelvükben és »szokásaikban« (*lingua et moribus*) csoportként elkülönültek; a szemlélettől tehát éppen nem volt idegen az sem, amit ma etnikai identitásnak mondunk. Az igazi értéknek azonban az számított, ha valaki egy harmadikfajta »nemzethez« számított: a nem egyszerűen területi-alattvalói, nem is nyelvi-kulturális, hanem a rendi-korporatív értelemben szerveződő *natio Hungarica* kereteibe. Ennek feltétele az ország privilegizált, »testületként« (*corpus*) felfogott és az országgyűlésben »reprezentált« politikai közösségéhez (*communitas regni*) való tartozás volt, de éppen nem volt feltétele a nyelv. Legalábbis nemesi szinten tehát nagyon is a sok évszázados valóság szférájába tartozott egy több nyelvű rendi »állam-nemzet« léte. Egyébként a struktúra lényegéhez tartozott, hogy nem rejtett benne a döntés kényszere. Mindenki mintegy beleszületett a maga kettős vagy hármas »nemzeti« státuszába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással.”²³⁸

Mielőtt ezen a szálon továbbhaladva a tankönyvek narratívájának a nemzet „origó”-ját interpretáló, azaz etnikai származás és a haza területe közötti viszonyrendszer, és az abból esetlegesen levont társadalmi konzekvenciákat, vagy konkrétan fogalmazva: a honfoglalást és következményeit „cselekményesítő” szövegek hasonlóságainak és különbségeinek vizsgálatára rátérnék, a tankönyvek bevezetőiről, illetve zárógondolatáról szeretnék néhány szót ejteni. Az általam kézbevetett példányok közül tíz tankönyv tartalmaz hosszabb-rövidebb terjedelmű *bevezetőt*, a többi (Ketskeméti, Budai, Spányik, Bedeő és Edvi munkája) enélkül jelent meg. Az eltérő terjedelmű és hangvételi bevezetőket, előszavakat tematikailag szétbontva tizenhárom szempontot tudtam elkülöníteni a címzett befogadói oldalnak szánt szerzői „üzenet” alapján. Ezeket, kissé önkényesen és néhol erőltetetten, nagyobb, a „nemzeti”, „pedagógiai-morális”, „történelmi vagy társadalmi”, „dinasztikus”, „vallásos” és „esztétikai” kategóriák alá csoportosítottam. Az iménti sorrend egyúttal az utalások különböző intencionalitás köré szerveződő kategóriáinak növekvő előfordulási görbáját is jelöli, mivel részben vagy kifejezetten „nemzeti” jellegű utalásra (1. a haza, 2. a nemzet múltjának 3. „elődeink tetteinek” megismerése 4. a magyar nyelv 5. a

magyar helyesírás gyakorlása 6. művelődéstörténeti ismeretátadás a „haza szent oltárára” letéve) nyolc szerzőnél akadtam (a fentebbi zárójel számozásával összhangban: 1. Peregrinyi, Péczely 2. Edvi, Rajcsányi, Schirckhuber 3. Peregrinyi 4. Losontzi, Péczely, Schirckhuber 5. P. Csorja, Péczely 6. Dierner előszavában); „pedagógiai-morális” retorikájúra hétnél (Edvi, Neumann, Péczely, Peregrinyi, Schirckhuber és Táncsics esetében, csak pedagógiaira: P. Csorjánál); általános értelemben vett (tehát nem kifejezetten magyar) „történelmi” (P. Csorja, Edvi, Peregrinyi előszava) vagy „társadalmi” (Táncsicsé) ismeretszerzésre utaló megjegyzést összesen négyenél; „dinasztikus” (az uralkodók tetteinek megismertetésére célzót) háromnál (Peregrinyi-, Rajcsányi-, Schirckhuber-féle tankönyv bevezetőjében); végül pedig két-két szerzőnél olvasható „vallási” (a történelem=az isteni akarat megnyilvánulásával deklaráltan Peregrinyinél és Schirckhubernél), illetve „esztétikai” (Peregrinyi, Táncsics előszavában) jellegű célzás a tankönyv létrejöttének és funkciójának indoklása kapcsán. Azt hiszem, mindenekelőtt az a következtetés vonható le ebből a meglehetősen konfúzus adathalmazból, amelyet a felekezeti és időbeli tényezőkkel kombinálva csak még kuszábbá tennék, hogy *nincs egységes* vagy egységesülő tendenciájú *retorika* arra nézve a korban, hogy mi értelme van – legalábbis tankönyvi előszó szinten – a magyar/(országi) történelem tanulásának, illetve az pontosan „mire is szolgál” elsősorban. Bár figyelemre méltó, hogy a „nemzeti”-nek minősített (láthattuk, hogy meglehetősen heterogén, konglomerátumszerű) szempontrendszer, ha kicsivel is, de már kezdi maga mögé szorítani az évszázados tradíciókkal bíró etikus-pedagógiai, „*Historia est magistra vitae*” típusú hivatkozási alapot.

Mielőtt azonban az alakuló/változó nemzettudat terén vizsgálódó tekintet kezdené „elbízni magát”, álljon itt egy szép „ellen nemzet-diszkurzus” példának tekinthető szemelvény Táncsics Mihály művének bevezetőjéből (akit a pedagógiai-morális, társadalmi kérdésre utaló és esztétikai kategóriáknál említettem). Táncsics tehát például a *Szükséges-e a Magyarok történetét tanulni?* formában az „elképzelt” tanulóknak feltett kérdést az alábbi módon válaszolja meg kátészerű (ergo ezáltal megtanulandóként elvárt) válaszában: „A Magyarok történetét, ha nem éppen szükséges is, de minden esetre hasznos és szép tudni minden Magyaroknak. Minden tudománynak megvannak a maga hasznai, úgy a történetnek is, és pedig különösen ennek. Az emberi szív kiképzésére igen hatalmas eszköz a történet; mert azt mondhatni, hogy valami belső varázs szinte akaratunk ellen vonz a történethez. (...) Minden szépet és nagyot, mi az embereket lelkesítheti, csak a történet hoz vissza emlékezetünkbe. Itt láthatjuk a nagy erényeket, mellyek követésére buzdulunk, s itt tűnnek fel a vétkek is, mellyektől visszaborzadunk. A Magyarok története ugyan egy hosszú, majd nyolcz százados harcoknak lánczolata, melly között a belső polgári élet csak sivatag,

de azt meg nem másolhatni, történetünk ilyen volt, s e hosszas harcokat, mint reménylni szeretjük, éppen olly hosszas jólét fogja követni.”²³⁹

Tovább differenciálódik a nemzeti diskurzus retorikájáról kapott kép, ha az adott szöveg – bevezetők és előszavak néhol előforduló hiányával szemben immár minden tankönyvben megtalálható – *zárógondolatát* (ami általában az utolsó mondatot jelenti az esetek többségében) is hasonló tematikus vizsgálatnak vetjük alá. Itt elsősorban két szempont mentém tudtam markánsan egytónusú, vagy éppen a kettőt ügyesen egymásba fonó technikával dolgozókra osztani a textusokat. Az első végpontot azok a szerzők jelentik, akik munkájuk utolsó gondolatával kizárólag az aktuális *uralkodó* regnálását magasztosítják fel (általában Isten áldását kérik életére és uralkodására), a másikon kizárólag a *haza* és/vagy a *nemzet* jövőbeli üdvéért fohászzkodókat találjuk, az esetek többségében pedig a kettőt ötvöző arany középuton járók széles mezőnye (hat szerző) helyezkedik el. Mielőtt nevesíteném a szerzőket, újfent arra az ismétlődő tényre hívnám fel a figyelmet, hogy mind a négy felekezet kevert ebből a szempontból is. Nos, a kizárólag dinasztikus végkicsengésű magyar történelemtankönyvek szerzői között megtaláljuk a katolikus Bedeő Pált éppúgy, mint a református Budai Ézsaiást²⁴⁰ és Losontzi Istvánt, vagy az evangélikus Edvi Illés Pált; az utolsó gondolatukban a *haza* és/vagy a *nemzet* üdvéről megemlékező szerzők között pedig a katolikus Horváth Mihályt és Táncsicsot, a református P. Csorja Ferencet és Péczely Józsefet, valamint az evangélikus Dierner Endrét. A két szempontot egyesítők (amit a legekleltánssabban talán Peregrinyi Elek fogalmazott meg, igaz, immár a tankönyv *Bevezetés a Történetekbe* címet viselő, meglehetősen hosszadalmas bevezetőjében zárómondatként: „(...) *utolsó pillanatig maradjon jelmondatok: ÉLJEN A HAZA! ÉLJEN A KIRÁLY!*”)²⁴¹ pedig csakugyan bármilyen felekezetűek lehetnek (a már említett Peregrinyi mellett a szintén katolikus Schirckhuber és Spányik, a református Ketskeméti, az evangélikus Rajcsányi, és az ismét bölcsen középuton járó izraelita, Neumann Salamon). A kizárólagosan a *haza/nemzet* sorsának kérdését tankönyvszövegük végkonklúziójává tevő öt szerző közül (ismét különböző felekezetekhez tartozó) három azzal a közvetett narrátori foggással él, hogy saját szavaik helyett mások, konkrétan kortárs *költők* verséből vett idézettel zárják a textust: így Horváth Mihály Vörösmarty *Szózatának* a pozitív jövő vízióját reveláló tizedik strófájával, Dierner Endre az ugyancsak Vörösmarty által 1832 februárjában írott, patrióta hangvétellő *Magyarország címere* című epigrammájával, Péczely József pedig művének második, egyben zárókötetét a „mohácsi vérnep” eseményeit (14 oldalon keresztül) tárgyaló, *A Mohácsi szerencsétlen harcz* című zárófejezete végén, stilszerűen, Kisfaludy Károly 1824-es keltezésű, *Mohács* című elégiájával fejezi be.²⁴² A statisztika

তিকát torzítja az a tény, hogy a református Ketskeméti, Losontzi, valamint a katolikus Schirckhuber és Spányik tankönyve nem zárul – bármi-lyen módon is – perspektivikus zárógondolattal, hanem az utolsóként tárgyalt uralkodó alatti aktuális események pusztá ismertetésével *ér vé- get*, mintegy „torzóként maradvá” befejezetlenül, ami valószínűleg az- zal magyarázható, hogy a talán leggyakrabban használt, állami tan- könyvekről lévén szó, folyamatosan bővítették szövegüket – így ezek- ből értelemszerűen szinte lehetetlen bármifajta szerzői intencióra utaló következtetést levonni.

A tankönyvek címe, bevezetői és zárógondolatának vázlatos áttekin- tése után rá lehet immár térni a szövegek *folyamatos narráció*jának összehasonlító vizsgálatára, amelyet módszertani szempontból úgy kí- vánok elvégezni, hogy az időben alakuló/változó nemzeti diskurzusnak a szerzők felekezeti és rendi-társadalmi aspektusú paramétereivel kombinálódó kérdésfeltevés látószögéből a magyar („nemzet”/ország) tör- ténelmének tizenöt tankönyvben előforduló, csupán három kulcsfon- tosságú időszakának „történelmi mezejét” tematizáló *szövegrészeit* egymás mellé helyezve, különösen kezdő- és zárógondolatuk, a bennük előforduló karakterisztikus motívumok és a narratívák fő hangsúlyait összehasonlítva próbálok az immár többször feltett kérdésre egyfajta interpretációt nyújtani. Ez a három, valamennyi tankönyvben szereplő²⁴³ korszak: 1. a magyar nép *etnikai eredetének* és Magyaror- szágon való *megtelepedésének* időszakát, 2. a Magyar *Királyságot* megalapító és a *kereszténységet* felvevő *I. (Szent) István* uralkodását, 3. a felvilágosult abszolutizmust leginkább megtestesítő és a *Magyar Ki- rályság radikális átalakítását* célul kitűző uralkodó, *II. József* regnálá- sát foglalja magába. Nem tettem vizsgálat tárgyává tehát a magyar nemzeti érzés szemszögéből évszázadok óta olyan kulcsfontosságúnak számító és egyben szimbolikus periódusokat, mint például a hagyomá- nyosan a „nemzeti dicsőség” legfényesebb korszakai közé sorolt Nagy Lajos és Mátyás uralkodása, a protestáns-katolikus szembenállás szem- pontjából döntő jelentőségű erdélyi fejedelmek, mint például Bocskai, Bethlen vagy a kálvinista Rákócziak tevékenységét, vagy akár a 20. századi történelemtankönyvekben egységesen „Rákóczi-szabadság- harc”-ként interpretálódó korszakokat bemutató fejezeteket, de a „nem- zeti gyász” olyan időszakait sem tanulmányoztam, mint a tatárjárás, Mohács és a rákövetkező 150 évig fennálló török hódoltság katasztró- fái, vagy a Habsburg uralkodók abszolutizmusa és a magyar rendi tö- rekvésekkel való ütközése leginkább neuralgikus pontjait (Zrínyi Mik- lós halála, Wessselényi-féle összeesküvés stb.) tárgyaló korszakok ko- rabeli tankönyvi képe. Mivel a tizenöt tankönyvből álló korpusz anya- ga körülbelül 4000 oldalt tesz ki, azt hiszem, hogy belátható az a tény, hogy célirányos szelekcióra kényszerültem. Természetesen sok szem- pontból vitatható, hogy miért éppen ezt a három korszakot emeltem ki

a lehetséges számtalan többi közül, mindazonáltal a már többször felsorolt szempontrendszer speciális nézőpontját tekintve talán elmondható, hogy ezeknek a vizsgálata is nyújthat értelmesen interpretálható történelemképet.

4.3.1. A „NEMZET” EREDETE: ŐSÖK ÉS A HON ELFOGLALÁSA(I)

„A népek történetének első szálai hagyományokból fonódnak, melyekben a lett dolgok és a költött mesék gyakran annyira egymásba oldódnak, hogy ezeket amazoktól élesen megkülönböztetni nem mindenkor lehet. Valamint egyes embereknek úgy egész népeknek is van fiatalágukban költői korszakuk. (...) A hagyományokat tehát, bár meséseknek látszanak is, nem lehet, nem szabad mindenkor elvetnünk; különben a legtöbb nép eredetéről egészen hallgatnia kellene a történetírásnak. (...) És úgy hisszük, ott hol magunknak tökéletes bizonysgot sem a honi sem a külföldi kutfőkbből nem szerezhetünk, tanácsosabb elfogadni a hazait, melly ha tán mesés volna is, legalább a nemzet gondolkodása módjával s költői korszakával ismertet meg bennünket.”²⁴⁴ Nem nehéz felismerni Herdernek a minden nép sui generis eredetiségéről szóló gondolatai hatását annak a Horváth Mihálynak az 1847-es tankönyvéből vett idézetében, akinek kapcsán talán már feltűnő volt, hogy bár utaltam rá, hogy ő is azon szerzők közé tartozik, aki írt műve elé bevezetőt, mégsem említettem egyik kategória alatt sem a nevét. Nagyon is jelentőséggel teli hallgatásról van itt szó, hiszen bár öt oldalt rótt tele előszavában (főleg persze felhasználott forrásainak pontos megadásával tájékoztatva olvasóit), egyetlen szót sem ejtett arról – egyedülként a korpusznak művüket bevezetővel ellátó szerzői közül –, hogy szerinte mi a történelem tanulásának értelme/haszna vagy hogy miért fogott munkájának megírásába. Annál hosszasan fejtegeti azonban a *magyar őstörténet fontosságát* boncolgató, az imént idézettekhez hasonló eszmetuttatásait (sőt gyakorlatilag az egész bevezető lényegében ebből áll, noha az 1843-44-es országgyűlés végzéseinek és a reformkor eredményeinek ismertetéséig vezet a nála közel négy és félszáz oldalnyira rúgó „magyarok történetét”). Márpedig Horváth Mihály, Budai Ézsaiás mellett, kora legfelkészültebb, a szó mai értelmében is az egyik, ha nem a leginkább „tudós” magyar történész volt (csakúgy, mint a szövegek szintjén a vizsgált, a „bölcseztanuló ifjúság számára” készült tankönyve a korpusz elemeinek szakmailag a legnívósabbnak tekinthető darabja Budai és Péczely munkája mellett). Véleményem szerint a válasz abban rejlik, amint arra Niederhauser Emil is rámutat már idézett monográfiája a térség népeinek korabeli *történetírásával és történeti tudatával* foglalkozó fejezetében, hogy valamennyi kortárs közép-kelet-európai nép történetírásának (és -tanításának) kulcskérdése és (mégpedig az aktuális politikai diskurzussal a legszorosabban összefonódó) el-

sőrendű fontossággal bíró tematikája az etnikai *származás* és az adott etnikum által aktuálisan lakott *földrajzi térség* kapcsolatának messzemenő aktuálpolitikai követeléseket implikáló kutatása volt.²⁴⁵ (És annak történelemtankönyv formában a „nemzeti” múlt „elképzelt örökösei” számára történő didaktív szándékú „cselekményesítése” – tehetjük hozzá immár Anderson és White után szabadon.)

Nem véletlenszerűen választottam tehát vizsgálati célpontul elsőként a tankönyvek textusának a nemzet *etnikus origójához*, az ős- és aktuális *hazához*, valamint az etnikusan általában „ab ovo” homogénnek tekintett nemzetnek a más etnikumú népekhez, „nemzetek”-hez és az ezekkel való találkozásából eredő – sok esetben – *társadalomteóriává* fejlődő következményeinek, valamint az ősnemzet politikai és társadalmi interpretációját és annak a jelenig ható konzekvenciáit a forrásokból őstörténeté konfiguráló tankönyvi narratíváknak az összehasonlítását. A vizsgálati szempontoknak ebből a tömör összefoglalásából is elég világosan kitűnik, hogy meglehetősen komplex problémakörrel van szó, amelynek értelmező összehasonlíthatóságát nagyban nehezíti az a sajátos körülmény, ami a források vonatkozó részleteinek eltérő súlyából és terjedelméből fakad. Csak egyetlen példa a számtalanból: amíg Budai Ézsaiás negyven oldalon keresztül foglalkozik a magyar etnikum implicit előtörténete kapcsán „*a hunnusok és az avarok históriájával*”, addig az amúgy is meglehetősen szűkszavú Edvi Illés Pál a „*Vajjon a hunnusok és magyarok nem ugyanazon egy nemzet-e?*” formában feltett kérdését az alábbi kátészerkezetű felelettel válaszolja meg: „*Némelly tudósok ugy vélekednek, hogy a hunnusok, avárok, szciták, törökök a magyaroknak még annyi rokonaik, sőt szinte eleik is voltak; de az egész dolog csak ott kezdődik, mikor világosan e név alatt: magyarok ez országba bevándoroltak.*”²⁴⁶ És ezzel lényegében el is intézi – az általában a többi szerzőnél megkerülhetetlen – a „magyarok háromszori bejövetele” toposz alatt tárgyalt hun-avar-magyar ázsiai és Kárpát-medencei etnokontinuitás kapcsán a hunok és avarok tetteinek kánonszerű ismertetését, ami másoknál viszont a magyar(ok/ország) történetének kezdő fejezeteinek „történelmi mezejét” tendenciózusan, minden egyes esetben kijelöli. (Megjegyzendő, hogy azért Edvi is szentel két kérdés-feleletet Attila személyének.)

Mielőtt belefognék a szövegek fentebb ismertetett szempontokat követő összehasonlító értelmezésébe, hadd térjek vissza egy pillanatra a tankönyvek címe kapcsán kiemelt „*magyarok története*” címválasztásnak a „*Magyarország története*” és a „*haza/honi történet/ek*” típusúakhoz képesti dominanciájára. A magyarok/Magyarország története tematikájú tankönyvszövegek első, az aktuálisan vizsgált témára vonatkozó mondatainak áttekintése közben ugyanis arra a szemet szűrő „következetlenségre” lettem figyelmes, hogy a tizenöt szerző kerek egyharmada éppen a szöveg első mondatával dekonstruálva oltja ki a cím

intenciózusnak vélt hatását: amíg tehát egyes „*magyarok történetét*” írók a Magyarország mint *terület* történetének kezdeteivel kapcsolatos fejtegetéseket (Ketskeméti, Peregrinyi, Schirhuber), addig a „*Magyarország történetét*” feldolgozók egy része (Budai, Losontzi) a magyarok (mint *nép*) eredetét tartják az elsőrendű tisztázásra váró kérdésnek tankönyvükben. Mindez tehát csak erősíti azt a benyomást, hogy ebben az időben már szinte *szinonimaként* értődött a magyarok és Magyarország története, bár retorikusan az előbbi mintha egyre nagyobb súlyra tett volna szert.

Ezt a kérdést tovább feszegetve a nemzet genetikus eredetét interpretáló két problematikát, a már említett *hun-avar-magyar* (vagy az ennél bővebb, kvázi valamennyi, a történelemből ismert ázsiai nomád néppel való) *rokonság*,²⁴⁷ illetve az ekkorra már a tudományos, sőt politikai diskurzusnak is részévé vált „halzsiros atyafiság”, azaz a *finn-ugor* („Lappon”, „*Finnus*”) *nyelvrokonság* problémáját emelném ki. Rögtön leszögezendő, hogy a tizenöt szerzőt tartalmazó korpusz egyik tankönyvből *sem* hiányzik a magyarok és az előttük a Kárpát-medencében hosszabb-rövidebb időt eltöltött ázsiai nomád népek, tehát a hunok és az avarok között – legalábbis implicit – etnikai-nyelvi rokonságot feltételező passzus (ami, mint fentebb láthattuk, olykor negyven oldalon keresztül örvénylik). Ez talán arra utal, hogy a korabeli elvárásrendszer a magyar(ok/ország) történetének *sine qua non*jává tette a hunok és az avarok cselekedeteinek legalábbis érintésszerű elbeszélését (ez alól a már említett Edvin kívül Horváth Mihály kivétel némiképp annyiban, hogy nem beszél *expressis verbis* az avarokról, de annál érzékletesebben ecseteli a „Hunyor-Magyar testvérpár” tetteit és „a hunok vándorlását Pannóniába”). Az a tény azonban, hogy a magyar történelemtankönyvek úgymond „kisajátították” a maguk számára az ázsiai *harcos ősóket*, korántsem volt annyira egyértelmű a kortárs *nem magyarok* számára. Ezen a ponton elsősorban nem a magyar, Kézaitól eredő „szkíta” (=hun) eredetkoncepcióhoz²⁴⁸ hasonló, szintén évszázados rendi ideológiához szorosan kötődő lengyel „szarmata”-eredetmítoszra gondolok,²⁴⁹ hanem az olyan, például a kortárs *magyarországi szerb* pravoszláv szerzetes, Jovan Rajić által 1823-ban megfogalmazott koncepcióra, amely szerint a szlávok ősei *is* a szkíták voltak, mivel a „szkíta – szerinte – voltaképpen gyűjtőnév, mert a szlávok, germánok és hunok közös neve, de a hun, sőt a gót is ilyen összefoglaló népnév, vagyis egyet sem sajátíthat ki ezek közül egyik nemzet sem a maga őseiként. (Rajić nem is titkolta, hogy a magyarokról van szó, akik a hunokat teszik meg saját őseiknek.)”²⁵⁰

A valaha egyazon *Hungarus=gens Hungarica* alattvalói egységének a korszakban megindult etnikus szempontú felbomlása tehát egyre inkább a történelemszemlélet és eredetkoncepciók közötti *versengés* kialakulását is kezdte jelenteni a magyarországi etnikai közösségek értel-

miségének diszkurzív gyakorlatában. Az ebből fakadó veszélyek kivédésére a 19. század közepe felé már uralkodónak tekinthető *modern* magyar politikai nemzetkoncepció például a kossuthi megfogalmazásában ezért nagyon erősen épített a *közös történelmi örökség kontinuitásából* fakadó, a nyelvi-etnikai érveket elhomályosító „történelmi érdekközösség” gondolatára a tisztán etnikus koncepciókkal szemben (ebben például nagyon is egybevágva Renannak a század utolsó előtti évtizedében kifejtett államnemzet-konceptiójával): „*A nemzetiség egy történelmi factum, melynek nem a nyelv egyetlen tényezője; mert arra, hogy valamely népnek nemzetisége legyen szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös érdekek, a haladásnak és kifejlődésnek közös szükségessége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket.*”²⁵¹

Mégis a kortárs tudományos-kulturális, és nem kevésbé a politikai diskurzust élénken foglalkoztatta Sajnovics Jánosnak az 1770-es évek elején publikált, nyelvészeti megfigyelésekre alapozott teóriája a magyarok északi, finnugor rokonságáról,²⁵² ami azonban a vizsgált korpusz anyaga szerint az iskolai történelemoktatásra *nem* gyakorolt különösebb hatást 1848-ig. A tizenöt szerzőből csupán ketten veszik maguknak a fáradságot, hogy említésre méltassák, méghozzá a két, a kollégium igazgatói székében egymást követő debreceni professzor, Budai Ézsaiás és Péczely József (így talán a két textus közötti filológiai kapcsolat is kézenfekvően magyarázható). Amíg azonban Péczely egy lábjegyzetben elintézi a problematikát, mégpedig elegánsan fölényes érvelési technikával,²⁵³ addig Budai, aki nem kevesebb, mint 37 oldalt szentel eredetkérdéseknek tankönyvének „*A Magyaroknak eredetéről és atyafiságáról*” szóló fejezetében,²⁵⁴ azt mindenekelőtt a magyart „*Finnusi török*”-ből származtatni kívánók megcáfolásával kezdve, mégpedig nyolc oldalon keresztül kritizálva teóriájukat. Kissé érthetőbbé válik az egyébként döntően klasszika-filológus képzettségű²⁵⁵ Budai eredetkutató, bár szinte apologetikus buzgalma, ha felidézzük, hogy döntően kik ellen is érvel a tiszántúli református intézményigazgató: nem mulasztja el ugyanis implikálni, hogy a teóriát főként német tudósok (Fischer stb.) kapták fel a „*Sajnovits János nevű Jésuita*”²⁵⁶ természetesen téves és szakszerűtlen etimologizálásának köszönhetően.

A „nemzet” homályba vesző eredetének kutatási terepét elhagyva (amelynek a korszakban a leginkább kreatív, híres-hírhedt kutatója a pesti egyetem egyébként sokoldalúan képzett és művelt történészprofesszora, a sokat bírált mivoltában is népszerű előadó, Horvát István volt)²⁵⁷ szót kell immár ejteni az őshazájukat elhagyó magyaroknak az új hazájukban talált népekhez való viszonyáról és az abból eredő társadalmi konzekvenciák problémaköréről. A nacionalizmuselméletek „etnoszimbolista” irányzatáról szólva a dolgozat elején említést tettem Anthony D. Smith-ről, aki a *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcso-*

portok? című, 1992-ben megjelent tanulmányában a hosszú távú etnikai fennmaradás és az egyes népek mítoszai közötti kapcsolatrendszer kérdéskörét boncolgatva négy archetipikus mintát vázol fel az egyes etnikus mítoszok tipizálása kapcsán. Ezek az alábbiak: *birodalmi dinasztikus*, *közösségi-demotikus*, *emigráns-telepes* és *diaszpóra-újraépítő* típus. Nincs most itt hely arra, hogy az ezekről a típusokról adott Smith-i jellemzéseket ismertessem, csak arra szeretnék utalni, hogy a magyar történelem különböző korszakai eltérő típusba sorolhatóak lehetnek, illetve a típusok különböző elemei keveredhetnek is egymással, a magyarság őstörténete és a honfoglalás periódusa azonban teljesen egyértelműen sorolható a harmadik, azaz emigráns-telepes típus kategóriája alá. „A harmadik minta az *emigráns-telepes* típus. A mítosz most is a néphez kötődik, de ezúttal vándorló néphez. Régi hazájukat elhagyták vagy elmene-kültek onnan, és az új hazában új közösséget kénytelenek építeni, gyakran kevés figyelmet tanúsítva az őslakosok iránt. A kiválasztottak a bevándorlók és utódaik. Telepes közösség és misszió az osztályrészük. Magukkal hordozzák értékeiket, emlékeiket és hagyományaikat, akként tekintenek önmagukra, mint akikre isten gondviselészerű sorsot mért, amely el fogja törölni a régi rendet és új társadalmat léptet életbe.”²⁵⁸ Azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy ez a normatív leírás szinte expressis verbis ráillik a honfoglaló magyarokkal kapcsolatban a magyar történeti tudatban mintegy „*longue durée*”-szerű jelenségként élő elképzelésekre. Érdemes áttekinteni, hogy hogyan és mennyiben jelenik meg ez az archetipikus minta a korpusz tankönyveiben.

Mind a tizenöt szerző szembesül azzal a források sajátosságából következő ténnyel, hogy a több száz évvel később élt, de hazai és színes fantáziájú Anonymus vagy a kortárs, de bizánci uralkodó, Konstantinos Porphyrogennétos szövegére támaszkodva, illetve a leggyakrabban a kettőt kombinálva tudja csak a maga figuratív eljárásai révén cselekményesíteni a magyarok honfoglalását. Így a szövegek motívumaiban fellelhető különbségek elsősorban abból adódnak, hogy ki *mit* tart fontosnak kiemelni a két forrásszövegből. Szerzőik felekezeti hovatartozásától függetlenül, általánosan hangsúlyosan jelen van bennük például, sok esetben expressis verbis is, a *vérszerződés* (mint a katolikus Bedeő, Horváth, Peregrinyi és Schirckhuber, valamint az evangélikus Dierner és Rajcsányi) illetve „nevesítetlenül”, csak a magyarok vezéreinek szövetkezéséről szólva (mint az összes többi esetében); sokan pedig szót ejtenek Árpád *pajzsra emeléséről* is (ahogy azt Bedeő, Horváth és Spányik és a református Péczely teszi), elsősorban a reformkori tan-könyvszerzők közül.²⁵⁹

Nem kevésbé lényeges problémaként merült fel azonban annak a kérdése, hogy az adott narratíva kikkel népesíti be az „Attila örökébe” visszatérő eleink előtt feltáruló „rég-új” hazát. Az Attila örökségeképen a Kárpát-medencében talált „hunivadéknak” tartott székelység négy

tankönyv-narratívában is megtalálható: az őstörténet kapcsán a leginkább „mesés” Horváth Mihály-féle szöveg mellett (amely például „Nemrótnek, Jafetnek, a Noe fiának ivadéká”-val kezdi a magyarok eredetének „regék” alapján történő ismertetését)²⁶⁰ az evangélikus Dierner Endre tankönyve,²⁶¹ valamint a szintén protestáns, de református és egyedüli erdélyi, mégpedig *székely* származású P. Csorja Ferencé,²⁶² a legkorábban pedig az ugyancsak református Ketskeméti Zsigmond szövege tesz róluk említést.²⁶³ Azt hiszem, nem túl hipotetikus a feltételezés, hogy az erdélyi szerzőn kívül a negyvenes években íródott másik két tankönyv szerzője már az erre az időre egyre élénkülő, a korszak folyamán általában „nemzetiségi kérdés”-nek nevezett problematikának a korabeli politikai diskurzus mindennapos kérdésévé válása kapcsán²⁶⁴ tartotta szükségesnek ezt az etnikus szálát is a honfoglalást cselekményesítő narrációjába szőni, Ketskeméti esetén pedig ez inkább az „etnikus” rendi partikularitások iránti különös vonzalmával magyarázható.²⁶⁵

Messzebbre vezet azonban annak a problémája, hogy mi történt a magyarok által itt talált „öslakókkal”. Az erdélyi P. Csorja Ferencen és a korpusz legkorábbi szerzőjének tekinthető Losontzi Istvánon kívül ugyanis nincs olyan tankönyvíró, aki hozzájuk hasonlóan – akár impliciten – is etnikus „tabula rasának” tekintené a honfoglalás idején a Kárpát-medencét. Így tehát valaminek történnie kellett az itt talált népekkel, akiket a szerzők döntő többsége – legalább részben – a korszakban is az ország területén élő nemzetiségekkel azonosít (persze mindig Anonymus 13. századi „tudósítása” nyomán), néhányan viszont ügyes retorikai fogással élve nem beszélnek Anonymus nyomán „tótokról” vagy „oláhokról”, hanem csupán a területen lakos fejedelmeket említik név szerint, vagy kevésbé Anonymust követve csupán a Szvatopluk (vagy „Sziatoplok”, „Zventibáld” stb. névváltozatú fejedelem) elleni harcról emlékeznek meg (Spányik, Schirkhuber).²⁶⁶ A Kézai által kidolgozott hagyományos rendi nemzetkoncepció egyik sarkpontja volt ugyanis az a lengyel „szarmata-tézis” kapcsán is említett gondolati konstrukció, hogy a mindenkori *nemesség* a hont elfoglaló harcos ősök leszármazottja, az itt talált, fegyverrel meghódított népesség pedig az alávetett jobbágyok őseinek tekintendő, ezáltal a megígért új hazába (újra) *bevándorló*²⁶⁷ „emigráns-telepes” nép által létrehozott *új társadalmi rend* erősen *etnikus gyökerekre* épül. Nos, a vizsgált korpusz szövegei ilyen értelmű explicit „etnikus társadalomteóriát” a tizenötből csak három esetben fejtenek ki: Ketskemétinél az 1780-as években, és – bár már árnyaltabban – Péczely Józsefnél az 1830-as és Edvi Illés Pálnál az 1840-es években. Amíg ugyanis Ketskeméti még mereven kétosztatú, magyar/nemmagyar = nemes/szolga társadalomképpel dolgozik,²⁶⁸ addig Edvi²⁶⁹ és Péczely naratívája²⁷⁰ már a honfoglaló magyarokat is el tudta földművelőként vagy kézművesként „képzelnéi.” Nem tudom, hogy bármifajta következtetés levonható-e abból a tény-

ből, hogy az iménti szerzők mind a hárman protestánsok, míg a hat katolikus szerző egyikénél sem találtam még utalást sem efféle „etnikus társadalomteóriára.”²⁷¹

A honfoglaló magyarok *vezére* és az őt fejedelemmé választó többi vezér közötti jogi-politikai viszonyrendszert implikáló interpretációs stratégiák eltérősége kapcsán azonban már markáns (részben felekezeti alapú) különbségek tapinthatók ki. Ebben a fejezetben csupán a két legsarkítottabb álláspontot emelném ki, mivel a korabeli társadalom és a központi hatalom között fennálló viszonyrendszer történeti eredeztetése már átvezet az I. (és/vagy Szent) István történeti szerepét interpretáló narratív tankönyvszakaszok értelmezésének az ezzel a kérdéssel szorosan érintkező problematikájába, amelyet a Sinkó Katalintól vett kifejezéssel élve akár az „Árpád kontra Szent István”-kérdéskörnek is nevezhetnénk. A katolikus Peregrinyi Elek ugyan maga is a „hét kapitánnyal” választatja fejedelemmé „Álmost mint legérdemesb hazafit, mert kegyes, bőkezű, bölcs, nagy vitéz volt”, ezután a „kapitányok” azonban „törvényes esküvést tettek, hogy bár hová vezetendi őket, mindenütt híven fogják követni, valamint arra is, hogy mindég az ő nemzetségéből fogják választani fejedelmöket”:²⁷² ergo – Peregrinyit olvasva – a befogadói oldal korabeli „jóhiszemű iskolása” implicite szembesülhet a morális kiválóságból eredő uralkodói hatalom iránti *dinasztikus hűség* és az *örökös királyság* intézményének ősidőkbe visszavezetett eszméjével.

Veleszemben persze a többi tankönyv narratívája is beszél a választott fejedelem iránti köteleességekről, de a kötelezettségvállalások *kölcsönösségét* is kiemelik, mint például a református P. Csorja Ferenc: „Ezen hét Vezérek között ki volt első? És micsoda törvényt hoztak, mikor ötet főnek vagy Fejedelemmek választották? [Az „Almus” és utódai iránti hűség mellett harmadikként a birtokok *saját* foglálásából eredő jogok hangsúlyozása után következik az a „törvény”] Hogy ha a Fejedelem ezen törvényeket megrontaná ne esmértetnék annak.”²⁷³ Itt pedig tehát mintha az Aranybulla nevezetes, inkább *primus inter pares* szerepkörűnek tekintett uralkodójával szembeni „ellenállási záradéka” implikálna előzetesen a befogadói horizont számára a tankönyvi narráció szövegébe. Az ősidőkbe nyúló *abszolút* uralkodói *hatalom* vagy uralkodói-rendi *munkamegosztás* kérdésének cselekményesítésében a legtovább azonban mégis egy katolikus szerző, Horváth Mihály 1847-es kiadású tankönyve megy el, amikor kvázi konszenzusos, majdhogynem parlamentáris *alkotmányos monarchiát* „képzeli el” a honfoglalás szereplői kapcsán, ahol az uralkodó a „nemzeti *tanács*”-ban helyet foglaló „nemzet *nagyaival*” ült össze tanácskozni „*Szeren*”²⁷⁴, melynek során „a jogok s kötelesek, a nép, főrendek s fejedelem közti viszonyok szabályoztattak”.²⁷⁵

Nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy *felekezeti szempontból* meglehetősen *tagolt* képet láthatunk ebben a kérdésben immár a kor-

pusz anyagának retorikájában, amennyiben inkább az „ösuralkodó” *központi hatalmát* implikáló narratívákat (a hat katolikusból négyenél: Bedeő, Péczely, Schirkuher és Spányik, valamint az izraelita Neumann tankönyvében, és inkább ide sorolható Budai Ézsaiásé is, akiről azonban érdemes megjegyezni, hogy általában igyekeznek kínosan óvatosan fogalmazni az uralkodói érzékenységet érintő kérdésekben)²⁷⁶ az inkább a választás *kölcsönös kötelezettségeit* hangsúlyozókkal vetjük össze (ahol a két katolikus Mihály keresztnevű, Horváth és Táncsics mellett csupa protestánszt találunk: P. Csorja, Ketskeméti, Losontzi és Péczely a reformátusok, Dierner, Edvi és Rajcsányi pedig az evangélikusok teljes képviselőletében). Ezen a ponton már értelme van tehát a korabeli rendi norma felekezeti aspektusának hatását mérlegelni, amelynek további értelmezése egyben át is vezet a következő alfejezet problematikájába.

4.3.2. 1. (SZENT?) ISTVÁN A VALLÁS (VAGY A KULTÚRA?) APOSTOLA, A MAGYAROK ELSŐ (?) KIRÁLYA, A RENDI TÁRSADALOM MEGALAPÍTÓJA (VAGY MEGÚJÍTÓJA?)

Szándékosan választottam ilyen nyakatekert, talán kissé provokatív-nak is tűnő, de azt hiszem, mindenképpen szokatlan intonációjúnak ható alfejezetcímet az első keresztény magyar király életét és uralkodását tematizáló korabeli magyar történelemtankönyvek narratívájának egymással összehasonlított variánsainak aprólékos tanulmányozása után. Elérkeztünk ugyanis a genesis- és ösfoglalástörténet-interpretációk vázlatos áttekintését követően az első olyan, nem kevésbé szövevényes problémakörhöz, ahol a *felekezeti különbségek* már jóval nyilvánvalóbban rajzolódnak ki a Szent Korona államához kapcsolódó interpretációk markáns eltérései révén. Nos, mindez igenis kitapinthatóan körvonalazódik egyfelől a narratív szüzsék felekezeti elterő retorikájában, másrészt a cselekményesítés során az egyes toposzok olykor homlokegyenest ellenkező intonációjában, sőt azok egyikének-másikának néha felekezeti jellemző tendenciózus elhallgatásai által is.

Mielőtt részletesen rátérnék az István életének és uralkodásának főbb motívumait a forrásokból tankönyvszöveggé konstruáló textusok összehasonlító bemutatására, Szekfü Gyulának a korszakbeli magyar történetírásban élő *Szent István-kép* jellegzetes vonásait értékelő szavait kívánom felidézni, a probléma historiográfiai kontextusba helyezése céljából: „*A rendi nacionalizmus későbbi, biedermeier évtizedeiben a nyárspolgári gondolkodáshoz hasonló rendi önelégedettség nem is tudta Szent Istvánt másként elképzelni, mint aki »sok hasznos rendelkezéseket tett«, s ehhez képest a szokványos élettörténet elmondásakor legfőljebb azon akadnak fenn, hogyan követhetett el ez a rendszerető, mértékletes, józan király oly barbárságot, aminő volt Koppány felnégyeltetése; Vazul megbüntetése bűnétől végképp megszabadítják, Gizella vállait terhelve meg azzal, de Koppány holttestének sorsa sehogy sem hagyta*

őket nyugodni, sem a piarista Spányik Glycért, sem a nagy debreceni tanárt, Péczely Józsefet. A történészek sem képzeltek el élethívebben Szent Istvánt, mint az a rajzoló, aki az orgyilkos merényletet ábrázolta egy történeti képeskönyvben: az orgyilkos díszmagyarban, csizmában térdel, a király az ágyon ül tógaszerű hímzett hálóingben, mezitláb, az éjjeli szekrényen párnán a szent korona, az ágy mennyezetes, tetején a teljes magyar címert, pólyákat és kettős keresztet tartja két angyal.²⁷⁷ A vallásos hit és az Egyház megbecsülésének tűnésével Szent István fő-érdeme az lesz, hogy az »új vallás szelíd tanait« hozta be a pogány vad-ság helyébe, s elterjesztette a kézműveseket és a földművelést; a hit apostolából így lett a kultúra apostola, amint ez a materializmus felé hajló korszak elképzelte, s miután Szent István ily tevékenységére tényleg nem volt elég anyag, képe még inkább elhalványult.²⁷⁸

Szekfű értékelését azért tartottam fontosnak ismertetni, mivel a korpusz tizenöt vonatkozó szövegrészletéből is nagyjából ez a kép bontakozik ki, ha a történeti uralkodó és magánember interpretálásának hitelességét vizsgáló nézőpontból tekintünk rá. A dolgozat kérdésfeltevése és speciális érdeklődési horizontja azonban nem egy ilyesfajta szempontrendszer mentén mozog, hanem a narratív retorikában is megnyilvánuló korabeli „nemzetépítés” társadalomtörténeti és antropológiai boncolgatását próbálja szem előtt tartani. Teljes mértékben egyetértek mindazonáltal Szekfű Gyula nagyívű és rendkívül alapos tanulmányának arra vonatkozó megállapításával, hogy a Szent Istvánról konstruált korabeli tankönyvkép szinte felekezeti különbségektől függetlenül eléggé „színtelenek” látszik, amin azt értem, hogy sokkal inkább egy olyan élettelen, ködbe vesző vallási infrastruktúra-, kultúra- és államszervező, de meglehetősen imperszonális héroszként áll (Szent) István a szövegek mai (és valószínűleg már az akkori) olvasói elé, aki mögül már kvázi „eltűnt a mítosz”, kellően távoli történelmi figuraként viszont nehézkessé vált már „élethű elképzeltetése”. Teljes mértékben igazat adva Szekfűnek, talán még leginkább a református Péczely beszél lelkes pátozzsal Istvánról úgy, mint a Frye nyomán White által a történeti diskurzuselemzésben használt – romantikus (azaz egy románc főszereplőjének tekinthető)²⁷⁹ hősről, míg az apostoli mivoltát különös előszeretettel kihangsúlyozó, főleg katolikus szerzőknél (Bedeő, Peregriny, Schirkehuber, Spányik) is inkább egy élettelen szentet, egy életidegen *ikont* sugall a narratíva, semmint egy élénken „elképzeltető” valós történelmi szereplőt. Mindez korántsem jelenti azonban azt, hogy mondjuk a református Péczely narratívája, például retorikus állításait tematikus állításainak implikációival sok esetben dekonstruálva, ne illeszkedne a hagyományosan protestáns István-képet prezentáló tankönyvszerzők közé, a kissé színtelen katolikus kollégái pedig akár egyetlen lényeges kanonikus elemet is kihagynának a Szent István-i hagiográfia ismertetése során (látni fogjuk, hogy ezt csak egyikük teszi meg, ő viszont tendenciózusan).²⁸⁰

Ezen általános bevezető után belekezdhetek immár az alfejezet címében lényegében már tömören felvázolt hármas tematika rendszerező taglalásába. Elsőként, a már alkalmazott módszert megismételve, arra kerestem a választ, hogy az egyes tankönyvszövegek narrációjában *elsőként* hogyan jelenik meg a fiatal uralkodó, nevezetesen *expressis verbis* avagy *implicite* mint *uralkodó*, mint *apostol*, netán, in medias res, *mindkét szerepében* felfedi-e már magát? Elmondható, hogy arra a talán korántsem meglepő eredményre jutottam, hogy a hat katolikus szerző mindegyikénél, csakúgy mint az izraelita Neumannnál, István az első pillanattól fogva egyszerre népének apostola és első királyaként lép be a diskurzusba, míg a három evangélikus egyikénél (Dierner szövegéről van szó) csak királyként esik szó róla első említésekor, az öt református közül pedig kizárólag a még a késő barokk magyarországi korszaka alatt íródott Losontzi-féle *Hármas Kis Tükörben* prezentálódik mindjárt a tételmondatnak tekinthető első említésekor úgy, mint „*ki a Magyaroknak mind Királyok, mind Apostolok volt*”²⁸¹ (bár itt is beszédes a címek sorrendje), az összes többi esetén pedig *kizárólag* uralkodói mivoltában. Ezt a főleg katolikus-református viszonylatban mutatkozó karakterisztikus különbséget, azt hiszem, már akár önmagában is *representatív*nak lehet tekinteni: a katolikusok számára Szent István megkérdőjelezhetetlenül és szétválaszthatatlanul egyszerre a magyar nép apostola és első királya, amíg a protestánsok többségének (nyolc tankönyvszerzőből öt számára) elsősorban az első magyar (keresztyén) királyt jelenti, apostoli mivoltának különösebb hangsúlyozása nélkül.

De a kettős (szent) istváni szerepkör *apostoli* ágán továbbhaladva további jellegzetes eltéréseket lehet érzékelhetően kitapintani felekezeti hovatarozástól függően. Mindazonáltal ez az ág mindenképpen még István születése, sőt fogantatása előttre nyúlik vissza, hiszen abban minden textus egyetért, hogy az első keresztények még István előtt, leginkább apja, Géza (azaz ahogy a szövegekben leggyakrabban előfordul: *Gej(i)za*, de a filológus Budai lelkesen említést tesz „*Geitz*”, „*Gizó*” és „*Gyöző*” alakokról is)²⁸² idején érkeztek az országba, hiszen a magyarok majdani apostolát is meg kellett valakiknek keresztelniük. Ennél a problémánál már kezdetét is veszi szerzőink állásfoglalásainak többé-kevésbé felekezeti alapon történő szétágazása. Noha az ismert forrásokból építkezve nagyjából mindannyian azonos szereplőkkel cselekményesítettek tankönyvi narratíváikban, nagyon is jelentős implikációbeli különbségeket tudtak elérni a befogadói oldal szem előtt tartásával például annak a kérdésnek a megválaszolása kapcsán, hogy ki is tekinthető tulajdonképpen a Magyarországon legelőször gyökereit eresztő kereszténység *elsődleges patrónusának*: ergo Géza, a „nemzeti” fejedelem vajon saját belátásából vagy inkább felesége, az *erdélyi* (azaz a később a magyar ajkú protestantizmus évszázados bátyájának és azíliumának tekinthető *terület* szülőtte) Sarolta kérésének engedve

tért-e meg és engedte népét is megtéríteni, avagy ez netán a szomszédos „német *császár*” (később ciszlajtán területekké vált és azokkal közvetlenül határos birodalmi területeiről származó) passauai és prágai térítői (Brúnó, Adalbert) általi nyomásának volt-e inkább köszönhető? A nyolc protestáns szerző közül csak a 18. században alkotó Ketskeméti és Losontzi hangsúlyozza inkább a németek szerepét, amíg hárman Géza autonóm döntésének tulajdonítva (P. Csorja, Edvi, Rajcsányi), ketten „az erős akaratú” Sarolta szerepét kiemelve (Budai, Dierner²⁸³), Péczely esetében pedig az Erdélyben tevékenykedő görög szerzetesek (ergo a „pápasták” korabeli riválisait, bár még az 1054-es schisma előtt vagyunk) ténykedését állítva hangsúlyosan előtérbe az elsődleges krisztianizáció kérdése kapcsán sugallnak a standard katolikushoz képest „ellendiskurzust”, és ezúttal Neumann Salamon is Gézát tartja inkább a kezdeményező félnek.

A „katolikus tábor” viszont arányosabban megosztottnak tűnik a kérdést illetően, mivel a nyugati (azaz német) nyomást hangsúlyozó Bedeő, Schirckhuber és Spányiktól eltérően a „nemzetibb” Horváth Mihály a Sarolta-Géza páros, Táncsics pedig egyértelműen Sarolta szerepét állítja ebben a kérdésben előtérbe. Azt hiszem, ennél a tematikánál sem túl hipotetikus a felekezeti megosztás érzékelhetőségének kimutathatóságát megkockáztatni, bár itt már a kép árnyaltabb voltát is alá kell húzni. Ami azonban már koránt sincs így abban az esetben, ha azt a tipikusan katolikus toposzt vesszük szemügyre, amely Istvánnak az ország népessége krisztianizálásában játszott *személyes* szerepét szövi a tankönyvi textusba, mint például Spányik Glycér szövege: „mindenféle elküldözte az Isten igéinek hirdetőit, s maga is öszve járta az országot, és hol általjában, hol külön külön a lakosokat arra intette, hogy elhagyván a pogány vallás szokásait a keresztény hitet vennék fel.”²⁸⁴ Spányik mellett *expressis verbis* említi még a toposzt a katolikus Schirckhuber és Horváth Mihály, valamint az ebből a szempontból ezen a felekezeti „oldalon” állást foglaló Neumann Salamon. A nyolc közül viszont egyetlen protestánsnál sem találtam még nyomaiban sem ennek az epizódnak az említését.

Ezen a ponton érdemes kontextualizálni a tankönyvszövegek utolsó, István életéről szóló mondatainak másik kedvelt katolikus toposzát, az első magyar király szentté avatásának (lehetőleg pontos dátummal és körülményeinek ismertetésével – Szent László uralkodása és VII. Gergely pápa pontifikátusa alatt – történő) említését. Az előzetes várakozásoknak megfelelően a hat katolikus tankönyvíróból csak egy narrátor akad (ismételten Táncsics Mihály), aki nem ezzel fejezi be az első magyar uralkodó (ezáltal a többi katolikusnál elég hangsúlyosan *hagiografikus* súlypontú) életrajzának és uralkodásának ismertetését (a többiek ebben ismét követi Neumann narratívája), amíg a nyolc protestánsból csupán Dierner Endre veszteget minderre egy – egyébként

meglehetősen száraz és színtelen, szenvedő szerkezetben megfogalmazott – félmondatot.²⁸⁵ De a középkorban született és évszázadok során kanonizálódott Szent István-életrajz²⁸⁶ egyes elemei, mint például az István életére törő összeesküvők által felbérelt merénylő orvtámadásának deus ex machina-szerű, az *isteni gondviselés* általi megghiúsulása mint magyarázóelv is csak *nem* protestánsnál fordulhat elő a korpusz textusaiban (Bedeónél és, kissé meglepőbb, de jellemző módon Neumann Salamonnál, bár a két narráció szinte szó szerinti egybevágása talán árulkodó is lehet a közös forrásra utalóan.)²⁸⁷

Talán nem érte váratlanul az olvasót a (Szent) Istvánnal mint apostollal és szenttel kapcsolatos jellegzetesen felekezeti hovatartozástól függő hasadás a tankönyvtextusok retorikája között. Érdemes azonban egy kissé elidőzni a hagyományos (Szent) István-kép másik aspektusánál, az első keresztény királyhoz mint *uralkodóhoz* fűződő narratív attitűdök szemügyre vételénél. Ebben a kérdésben a mindenhol megtalálható olyan kötelező toposzok, mint István harcai a kereszténység belső ellenségeivel („Kupa”, azaz Koppány, az ifjabb erdélyi Gyula és a „*temesi*” Ajtony legyőzése és megbüntetése), koronát és térítő-egyházszervező tevékenységének elismerését kérő küldöttsége a pápához és annak pozitív fogadtatása, egyház- és államszervező munkájának nagyjából egységes tónusú ismertetése²⁸⁸ mellett van néhány olyan, a nemzeti diskurzus szemszögéből kardinálisnak tekinthető momentum, amelynek interpretálása már lényeges eltéréseket hordoz magában. Ide tartozik például az *idegenekhez* való korabeli uralkodói és „rendi” viszonyulás megítélésének kérdése, egyeseknél a külső (német) támadás felemlítése,²⁸⁹ Istvánnak a trónja utódlása kérdésében játszott szerepének megítélése, és végül a legsúlyosabb kérdés, amire az „Árpád kontra Szent István” címszóval már utaltam: annak a problematikája, hogy vajon az egyes szövegekben István csak a *már* (Álmos vagy Árpád idején) megalapított rendi alkotmányt egészítette-e ki új hivatali tisztségek (nádor, országbíró, ispánok) kreálásával, avagy éppen ellenkezőleg, maga Szent István *par excellence* a rendi társadalom megeremtésének abszolút kodifikátora és elsődleges *alapító atyja*, az 1848 előtti magyarországi társadalmi rendi struktúra (uralkodásáig visszavezetett) primér jogforrása, alfája és omegája?

Mielőtt végighaladnék mindezen kérdéseknek a megválaszolásán, – előfeltevéseimet mintegy dekonstruálva – hadd állítsam egy kérdés kapcsán I. (Szent) Istvánt mint világi uralkodót egy pillanatra mégis egy korabeli, „kvázi ökomenikusnak” tekinthető, bár törekeny össznemzeti konszenzus dicsfényébe. Arról a problémáról van szó ugyanis, amely részben már az előző alfejezet során tárgyalt legtöbb narratívában is tematizálódik, hogy a honfoglaló magyarok akár „Munkács” felől, akár magán Erdélyen keresztül „bejövve”, de mindenképpen elfoglalták az egész Kárpát-medencei térséget (sokaknál a középkori gesták anyagát

kimerítően cselekményesítve lehetőleg Raguzáig), így Erdélyt is, amelynek „kormányzása” azután Árpád által nagylelkűen Gyulára és utódaira (az erdélyi fejedelemre, „helytartóra” vagy „igazgatóra” – még inkább aktualizálva tehát a „hivatali” címhasználat terminológiája által) lett bízva mindaddig, amíg annak hasonnevű sarja egy évszázad elteltével (Szent) István ellen nem támadt. (Szent) István természetesen rajta is győzelmet arat, mint teszi azt megannyi riválisa esetén is, Erdélyt pedig *Magyarországhoz* (általában vissza) *csatolja*. Hogy ez a momentum, *felekezeti különbségektől mentesen* mennyire élénken foglalkoztatta a vizsgált időintervallum történelemtankönyv-szerzőit, arra, azt hiszem, erős érvet nyújt az a minden kétséget félresöpítő adat, mely szerint egy kivétellel a korpusz *összes* narrátora említést tesz erről az eseményről. Ezt egyedül Schirchhuber mulasztja el, akinek kapcsán azt is meg merem kockáztatni, hogy pusztá „figyelmetlenségről” van szó esetében, mivel tankönyve amúgy is csak a legalapvetőbb tudnivalókat sorolja fel Szent István uralkodása kapcsán, amelyre egyébként három lapot szán, tehát a korpusz talán „legjellegtelenebb katolikus Szent István-kép narrátorának” címét is kiérdemelheti.

Erdély és Magyarország évszázados, „ab ovo” összetartozásának tankönyvi sugalmazása kérdésében tehát nincs helye felekezeti „elfogultságnak” vagy partikularizmusnak,²⁹⁰ ami nagyon is érthető a szerzők korának egynemű politikai törekvései („Unio Erdéllyel”) fényében. Annál kevésbé van már ez így, ha azt a problematikát tesszük vizsgálati céllul, hogy mi volt (Szent) Istvánnak a *személyes* viszonya az idegenekhez, és ez milyen konzekvenciákkal járt a „nemzet” történelmére nézve. Ez a kérdés leginkább (Szent) István életének utolsó szakaszához, különösen utódjának megválasztásában betöltött szerepéhez és ezáltal *vérrokonaihoz* fűződő viszonyához kapcsolódva tematizálódik érzékelhetően koncentrált formában. *Genetikus leszármazás és a hatalom átadásának* problémája: nagyon is kulcsfontosságú kérdések ezek egy rendiből „polgáriba” átalakuló/átalakítandó társadalom számára is, különösen neuralgikus lehet tehát, ha a háttérben „idegenek” manipulálják a „nemzeti” uralkodót. Márpedig (Szent) István esetében pontosan ez volt a helyzet (legalábbis a szerzők fele szerint).

Lássunk egy példát az idegenek magyarországi „szereplésére” először egy kicsit korábról, még Géza uralkodása idejéből. A protestáns Rajcsányi Jánost nemzeti büszkesége – a többi szerzőtől eltérően – odáig ragadtatja, hogy már Géza „kulturhéroszi” mivoltát is kissé más megvilágításba helyezi azáltal, hogy a szokásos „Géza alatt mesteremberek, kalmárok és papok jöttek az országba” tankönyvírói fordulat helyett az ősmagyarok *ab origine* „polgárosultságáról” ejt el egy keresetlen félmondatot („őseink ugyan Ásiában a művelődés bölcsőjéhez közel lakván, többféle mesterséget tanultak” – de azt később a gyakorlás hiánya miatt elfelejtették, teszi hozzá didaktikusan),²⁹¹ majd impicite

az etnikus „ősharmónia” felbomlasztásával is megvádolja Gézát: „papak, urak s más sorsu emberek vándoroltak a magyar földre (...) ezzel együtt annak előbbi szép egyetértése is felbomlott (...) mivel azon külföldiek legkisebbé sem hajlottak a nemzetiséghez, s magokat a fejedelmek s királyokhoz befürván, a magyarokat megvetéssel lenézték.” Ráadásul: „A belnyugtalanságot igen öregbítette az, hogy Gejza, miután a keresztséget fölvette 997., erőszakosan s kegyetlenül üzte hajtotta a magyarokat az anyaszentegyházba.”²⁹² Így lesznek tehát az ősi, etnikus paradicsom megrontóivá, az onnan való „kiűzetés” előidézőivé az uralkodók közé kígyókként „befurakodó” idegenek. Ennyire radikálisan „etnocentrikus” retorikájú nézőpontot a magyaroknak a nyugati „civilizátorokkal” való konfrontációja kapcsán ugyan másutt nem találtam, ám figyelemre méltó, hogy amíg a szintén evangélikus Dierner felveti a „nemzeti vallás” István „fejedelem” általi erőszakos eltörlését;²⁹³ a református Budai „megemlékezik” az idegenek István fejedelemsége alatti, korántsem kedvező felhangon interpretált szerepéről;²⁹⁴ Rajcsányi és Dierner felekezeti hitsorsosa, az ágostai hitvallású Edvi Illés Pál pedig a latin nyelv behozatalának a magyar rovására tett intézkedését nem mulasztja el megemlíteni a „legelső királyok”-ról szólva (amivel nem kevesebb, mint két kérdés és válasza foglalkozik az István uralkodását tárgyaló összesen ötből),²⁹⁵ addig a hat katolikus tankönyvszerző-kollégájuk közül öten szinte egyöntetű összhangban emelik ki Szent István „kulturhéroszi” mivoltát, mégpedig a külső kulturális behatás bármiféle kárhozhatása nélkül.²⁹⁶ Az egyedüli kivételt ebben az egységesnek tűnő felekezeti tömbben ismét Táncsics Mihály képezi, aki Géza uralkodása kapcsán nem mulasztja el, hogy a „protestáns kórus” retorikai vonalát erősítse a behívott idegenek szerepének megítélése kapcsán: „azon főbb idegenek, kiket atyja Gejza hitt be, s már magas hivatali polczokon ültek, annyira elhatalmasodtak, hogy majd minden általuk történt a kormányzásban.”²⁹⁷ Ezzel ismét tanúbizonyságát adja a katolikus kánon szerint a rendi alkotmány alapítóatyjával és korszakával szembeni antipátiájának, melyet még azzal is tetéz, hogy egyedüliként a korpusz tankönyveinek szerzői közül a pápától kapott korona valódisága megkérdőjelezésének sejtetésével is dekonstruálni igyekszik a *sakrális-állami-rendi alapítóhérosz* katolikus mítosztát: „Némelly történetírók azt állítják, hogy nem Istvánnak küldetett az arany korona, és nem is a római pápa, hanem Dukas Mihály görög császár küldé Gejza herczegnek.”²⁹⁸

Ami a huszadik századi tankönyvek narrációjában leginkább a *primogenitura*- vagy *senioratus*-elvű, „nyugati” vagy „keleti” típusú öröklési rend közötti (szent) istváni választási kényszer formában feltett, lényegében „értéksemleges” kérdésként interpretálódik, az korpuszunk anyagában elsősorban (Szent) Istvánnak a *vérrokonaihoz* fűződő viszonyának és az ebben az *idegenek* által játszott szerepnek a cselek-

ményesítéseként vetődik fel. Hogy ennek a problémának a megítélése mennyire fontos, az abból a jelenségből is lemérhető, hogy az egyes tankönyvírók retorikailag milyen (sokszor homlokegyenest ellenkező értelmű) erőfeszítéseket tesznek (Szent) Istvánnak az ügyben játszott *személyes* felelőssége megítélését illetően, amire egyébként már a fejezet kezdetén Szekfűtől citált idézet is utal. Amíg a *fabula* szereplői nagyjából mindenkinél azonosak, addig a *szűzsé* retorizáltsága és elemei cselekményesítésének intencionalitása szerzőkként már nagyon is eltérhet egymástól. Az évszázadok során kanonizált (Szent) István-életrajzok elmaradhatatlan toposza, hogy az idős uralkodó nagy gonddal és szeretettel nevelt egyetlen fiúörökösének, Imre hercegnek a halála után a trón továbbadásának súlyos és sürgető problémájával szembesült. Ezt a motívumot az uralkodó életét és tetteit bemutató narráció nem is hagyhatja ki a textusból, ha annak szerzője katolikus vagy izraelita, viszont a nyolc protestánsnak kereken a fele, mégpedig a korpusz belső kronológiáját tekintve a két legkorábbi (Losontzi és Ketskeméti szövege), az erdélyi, és a harmincas években született P. Csorja-féle, valamint az István uralkodására a legkevesebb terjedelmet és figyelmet fordító Edvi Illés Pál²⁹⁹ erről egyszerűen említést sem tesz. Bár korántsem siklik el a kérdés tárgyalása felett az evangélikus Dierner tankönyve, nála már az állítás súlypontja István rokonaival való érzéketlenségén van,³⁰⁰ csakúgy, mint Budainál, aki István személyes felelősségét emeli ki az élete végén és halála után az ország belső állapotában bekövetkezett kvázi politikai anarchiáért.³⁰¹ Péczely úgyszintén sajnálkozik afelett, hogy István nem szabályozta az utódlás kérdését, így az „*elmelőzött rokonok*” a némely „*titkon pogányság mellett buzgó hazafiakkal*” nála is „*egy messze kiágazó összevesküvést csináltak 1032-ben*”,³⁰² Rajcsányi pedig egy árnyalattal már kevésbé ítélve el István személyét, átvezet egyben azon szerzők csoportjába, akik az idős István helyett a „gonosz idegeneket” teszik elsősorban felelőssé az országban történekmért.³⁰³

A korpusz katolikus szerzőinek egy része szintén az idegenek számlájára írja Szent Istvánnak az utódlás kérdésében játszott vitatható szerepét, téve ezt immár úgy, hogy a minden esetben ártatlan apostoli uralkodót például testvére, Gizella „*fortélyaisal azon határozatra birta, hogy az ő fiát, olasz Pétert jelölje ki utódául*”, ahogy azt Horváth Mihálynál olvashatjuk,³⁰⁴ vagy pedig az események szokásos sorrendjét nemes egyszerűséggel megfordítva, miként azt Peregrinyi teszi, akinél előbb az udvari idegenek vakíttatják meg a „*könnyelmű életű Vazult*”, fájdalmas sebet ejtve egyszersmind a „nemzeti” lelkiületen, amelyet a szent uralkodó nem győz eléggé szánni, így hát menekülésre is inti gondos előrelátással fiatalabb rokonait,³⁰⁵ „*hogy halála után az országot veszélyes viszálykodásoktól megóvjá*”, de az idegenellenes „*előkelő urak*” mégis „*fellázadnak*” a szent életű idős István ellen.³⁰⁶ A többi

katolikus szerzőnél már szó sincs „idegen ármányról”, a rokonát trónra jelölő Szent István ellen csupán az „elégedetlenkedők” „*esküdnek öszve*” (mint Spányiknál),³⁰⁷ élete ellen „*lest vetnek*” (Schirckhubertnél)³⁰⁸ vagy „*véres szemmel (...) fellázulnak*” (Bedeő tankönyve esetében).³⁰⁹ A „fellázulás” kiváltó okáról pedig vagy bölcsen hallgatnak (Schirckhuber), vagy Vazult immár nem explicite „idegen”, hanem „*egy Sebus nevű ember*” fosztja meg látásától,³¹⁰ illetve a legdiplomatikusbabban szólva egyszerűen „*kitolatvák szemei, szerencsétlenül az uralkodásra alkalmatlanná tétetett.*”³¹¹ Ismét kirajzolódott tehát a narratív implikáció szintjén, sőt a narratív kihagyások vagy felcserélések révén a korabeli *felekezeti norma* ereje, amelyben osztozva az izraelita Neumann Salamon ismét a katolikusokéhoz teljesen illeszkedő, bár a lehető legtömörebb narratívát nyújtja az inkriminált kérdésnek,³¹² Táncsics pedig ismét „mítoszrombolóként” lép fel, hidegen István „abszolutisztikus vezetési stílusát” emelve ki a történések kapcsán.³¹³

Ezek a körüljárt, meglehetősen revelatív narratív sémák méginkább éles megvilágításba helyezik azt a csaknem hibátlan felekezet szerinti tagolódást, illetve annak kezdeteit, amelyet immár az előző alfejezetben úgy anticipáltam Sinkó Katalin gondolatait parafrázálva, tanulmányának címét egyben kölcsönvéve, mint az „Árpád kontra Szent István”-problematika, és amely érzékelhetően kimutatható a vizsgált korpusz anyagában is. Tóth Zoltánnak a már többször hivatkozott, a magyar rendi norma felekezeti tagoltságát erőteljesen hangsúlyozó tanulmánya az *ősalkotmány* kérdésével foglalkozva kifejti, hogy „az akatolikus és a [19.] század végére a zsidó közösségek, szemben a rendi norma szerint kétségtelen római katolikus Szent István-i államalapítással, saját legitimációs legendateremtésük terén önellátásra szorultak.”³¹⁴ Ebből fakadóan „a protestáns romantikus alkotmányfelfogás a vérszerződéssel született őszalkotmánnyal és Árpád nem egyetemes keresztény, de egyetemesen magyar fejedelemségével vág a római katolikus államalapítás elé.”³¹⁵ Mindez elsősorban csak a 19. század végére kristályosodik ki, amelyre aztán erre az időre már a katolikus Habsburg uralkodónak is, a hagyományos Szent István-itól eltérő, újszerű „ellenmítosz” kialakításával kell reagálnia, ami a millenniumi ünnepek kapcsán be is következik.³¹⁶ Mindez az átértékelődés – az egyetemes alapítói szerep Szent Istvánról Árpádra ruházása – a tankönyvi narratíva szintjén, a 19. század első felében (illetve az azt megelőző évtizedekben) azonban még koránt sincs így katolikus oldalról. Ellenben úgy tűnik, hogy a Tóth Zoltántól idézett protestáns „ősalkotmánykép” egyes elemei már ekkor fellelhetők a Szent István-i katolikus államalapítási koncepció protestáns „ellenmítoszaként” a korszak történelemtankönyveinek narratívájában is.

A tankönyvek szövegének áttanulmányozása során ugyanis két protestáns, mégpedig a két legnagyobb formátumú református tankönyv-

szerző narratívájában, István királyságának elsőségét illetően – egy esetben implicit, a másikban pedig nagyon is explicit – megkérdőjelezésére bukkanhat a figyelmes olvasó. Az Istvánt egyébként általában kedvező színben feltüntetető Péczely még csak egy zárójeles utalásban óvatosan, implicite dekonstruál István koronázásáról szólva: „1000-ben, Esztergomban magát megkoronáztatván, Királyi nevet vón fel, s így (közönséges vélekedés szerént) a Magyaroknak első királya (...) lett”,³¹⁷ Budai azonban expressis verbis kijelenti az istváni korona kérdéseit taglaló hosszúságú passzusában, hogy: „Az is bizonyos, hogy a Sz. István előtt élt Magyar Fejedelmek már valóságos Királyok voltak. Maga Sz. István ezt a nevet adja azoknak, midőnn Imre fíjához intézett oktatásaiban így szól...”³¹⁸ Ezek után korántsem meglepő, hogy az előzőekben Budai siet leszögezni, hogy a koronát Istvánnak a pápa küldte, „de a Királyi méltóságot (...) néki a Magyar Nemzet adta, tsak is az adhatta”.³¹⁹ Ezek után azt kezdtem immár vizsgálni, hogy vajon (Szent) István államszervezői tevékenységének interpretálása során az adott tankönyvnarratíva az uralkodót mint a rendi norma *őseredeti kreátorát*, vagy inkább csak annak *megerősítőjét* állítja-e előtérbe implicitte azzal, hogy csupán „bürokratikus” rendelkezéseit sorakoztatja fel (egyház- és vármegye szervezése, országos tisztségek felállítása és törvények – mindig a rendekkel együtt történő, vagy általuk később országgyűlésen megerősített – meghozatala), (rendi) társadalomszervező tevékenységéről pedig vajon „elfelejt”-e megemlékezni. Arra az eredményre jutottam, hogy a hat katolikus szerző (tehát Táncsics is) elsősorban a rendi társadalom „alapító atyjaként” kezeli és mutatja be (Táncsics számára talán ezért is annyira „antipatikus”, a liberális Horváth Mihály pedig már inkább „konszenzuális” elkötelezettségű kvázi „alkotmányos monarchaként” interpretálja uralkodását);³²⁰ amíg protestáns kortársaik (az egyedüli Péczely kivételével),³²¹ az ez esetben az ő álláspontjukhoz csatlakozó Neumann Salamonnal kiegészülve, Istvánban kizárólag az (elsősorban magántulajdont védő) törvényeket szabó és hivatalokat és címeket elrendelő uralkodót látják, anélkül, hogy halvány utalást is tennének a rendi társadalmat lényegesen át- vagy azt *par excellence* kialakító tevékenységére.

A (Szent) István uralkodását vizsgáló alfejezetet saját szavaimmal történő összegzés helyett azzal a Sinkó Katalintól vett idézettel zárom, amely tömören és lényeglátóan foglalja össze a 19. század folyamán felekezeti emblematikussá vált két magyar uralkodónak, Szent István és Árpád (a korpusz anyagában – mint az talán az előbbi alfejezet idézeteiből is kiderült – Árpád és Álmos részben még közösen osztozik az utóbbi szerepen) alakjához kötődő, a felekezetspecifikus gondolkodásban kikristályosodott (Sinkó tanulmányában képzőművészeti alkotások vizsgálatára támaszkodva interpretálódó) karakterisztikus „kétosztatú” *nemzetfelfogás* különbségeit; hangsúlyozva azonban azt is, hogy ilyen

„ideáltipikus” formában még egyik felekezeti oldalon sincs meg a szimbólumrendszer a vizsgált korpusz tankönyveinek egyikében sem, mindazonáltal feltűnő tendenciák és egyes pontok mentén jellegzetesen felekezetspecifikus hasadások már jól kimutathatók annak szövegeiben is. „Szent Istvánnak és Árpádnak ábrázolási hagyományai egy szimbolizálási folyamat során alakultak ki és egymástól eltérő, sőt szembeálló tartalmakat hordoznak. *Szent István* alakjához a következő fogalmak tapadtak a fogalmak hierarchiája nélkül felsorolva őket: *katolicizmus*, *univerzalizmus*, amennyiben az uralkodó egy nyugati típusú keresztény királyságot alapított; *nyugat*, amennyiben a munkássága nyomán kialakult államszervezet és szellemiség a magyarságot Európa nyugati kultúrájához kötötte; *királyi*, amennyiben szakítva a magyarság törzsi társadalmi hagyományával modernebb, feudális rendszerbe tagolta a nemzetet; *soknemzetiségű*, hiszen intelmeiben hangsúlyozta, hogy az »egynyelvű nép gyenge«; *birodalmi*, értve ezen a soknemzetiségű államformát, illetőleg a szentistváni állam Habsburg-birodalomba való tagolódását egyaránt; *szent*, amennyiben alakja köré sajátos szentkultusz épült; *törvényalkotás*, amennyiben a törvények bevezetése fűződik a nevéhez. *Árpádot* az alábbi fogalmak jellemzik: *fejedelmi*, amennyiben a nemzet akaratóból s nem az egyház által »kreált« uralkodó; *fejgyverjog*, amennyiben az ország elfoglalása által legitímálta hatalmát; *po-gányság*, amennyiben megtartotta a magyarság ősi hitét; *kelet*, amennyiben alakja kifejezte a magyar kultúrának az őshazából származó és kontinuos eredeti értékeit; *egynyelvűség*, amennyiben az alakjához tartozó képzetek körébe nem tartoznak bele nemzetiségek; *nemzeti függetlenség*, amennyiben személyéhez fűződően inkább a magyarság önréből való helytállását, illetőleg önvédelmi harcait szokták emlegetni. A fogalom párokat tovább bővíthetnénk.”³²²

4.3.3. „II. JÓZSEF KORSZAKA: A NEMZET ERŐSZAKOS MEGRÁZATÁSA A TETT ÚJÍTÁSOK ÁLTAL”

Érdekes mindezek után utolsó vizsgálati témaként egy pillantást vetni immár a korpusz szerzőinek a részben a *jelen idejét*, részben *félmúltját* képező történeti periódushoz fűződő nemzeti attitűdjének szemügyre vétele céljából egy olyan uralkodóra, akinek személyes és uralkodásbeli kvalitásainak megítélésében részben magától értetődőnek, részben váratlanoknak tűnnek a felekezetiileg különböző avagy feltűnően egybehangzó hangsúlyú korabeli interpretációs sémák. Vajon az egyszerre „civilizátor” és „nemzetiség”³²³-ellenes II. József alakja mennyire hasonlóan és milyen mértékben eltérően tematizálódik a vizsgált korpuszban aszerint, hogy élettrajza és uralkodása cselekményesítése retorikailag lényegesen eltér-e a korabeli felekezeti norma prizmáján keresztül nézve; kimutathatók-e a (Szent) Istvánt interpretáló tankönyv-

narratívákhoz hasonlóan markáns törések az ő esetében is katolikus és protestáns tankönyvírók narrációja között; a korpusz egyedüli izraelita vallású szerzője az ő megítélése kapcsán is hol a katolikus, hol pedig a protestáns állásfoglaláshoz húz-e inkább; sőt még tovább menve: érteme van-e egyáltalán egy ennyire közeli, sokak számára személyesen vagy szüleik által „megélt” történeti periódus esetén is felekezeti jöl elkülöníthető katolikus és akatolikus II. József-képet konstruálókra osztani a korszak magyar nyelvű történelemtankönyveit?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához ismét a már sikeresnek bizonyult módszerhez folyamodnék, nevezetesen a II. József első és utolsó textuális említését, valamint az uralkodása eseményeinek és intézkedéseinek ismertetését tartalmazó narratíváknak, azok retorikus és intenciózus különbségeire fokozott erőfeszítéssel koncentráló összehasonlítását teszem elsődleges vizsgálati céllá. Az első és legmarkánsabb benyomása az lehet az olvasónak, hogy az előbbi alfejezet tematikájához képest egy jóval *homogénebb* anyaggal találhatja szembe az olvasó magát, ami nem csupán a tematikus előfordulás szintjén, de még a textusok retorikájának *egyirányúságában* is többnyire testet ölt. Egy soktényezős elemekre bontás után is inkább csak az *általános*, azaz felekezetspecifikumok által nagyon kevésbé színezett összképtől való stilisztikai és kevés esetben tematikus jellegű eltérés jelent feltűnő különlegességet. Nem tudom, hogy az aktuálisan regnáló uralkodó (meglehetősen közeli) rokona iránti alattvalói kegyelet érzéséről (amit a korabeli cenzúra működése valószínűleg hathatósan elő is segített) vagy az ő megítélésében egy, a korban ténylegesen működő „össz nemzeti” diskurzus látószögéről van-e már inkább szó. Mindazonáltal finom felekezeti különbségek bizonyos kérdések tárgyalása és beszédes elhallgatása kapcsán ebben az esetben is fellelhetőek.

Miként az alcímként választott Horváth Mihály-idézzel is sugallni szerettem volna, a korszakbeli magyar történelemtankönyvek (tegyük hozzá, azóta is kanonikus) II. József-képe kapcsán egy-két markáns sarokpontra összpontosuló interpretációs stratégiát lehet világosan megjelölni, amely az egyrészt a rendi társadalom évszázados (Szent Istvánig vagy „Árpádig” visszavezetett) struktúráit megingatni szándékozó (abszolút) uralkodói *újítások*, másfelől ezek bevezetése közben a magyar (rendi vagy talán már inkább „polgárosodó”) *nemzet* érzékenységet sok ponton sértő uralkodói attitűd közötti feszültség interpretálásában manifesztálódik. Nos, ez a feszültség részleteiben, elnagyoltan vagy csupán implikációszerűen (egyetlen nem szignifikáns esettől eltekintve)³²⁴ *minden* szövegben és lényegében *változatlan* interpretációban megtalálható. Az eltérések ismét az elhallgatásokban és a retorika hangnemében érhetőek leginkább tetten. Melyek is ezek?

A tizenegy narratíványira szűkült korpusz³²⁵ anyagában tizenegyben II. József anyja halála után úgy lép trónra, hogy a királyi előd éle-

tében már „*Corregens*”-sé³²⁶ koronázott, tapasztalt, Európa és birodalma országait és tartományait bejárta uralkodóként kezdheti meg magyar királyként való regnálását. Az anyja mellett eltöltött uralkodói „tanulókévek” nem említésében nehéz lenne bármiféle felekezeti elfogultságot kimutatni, mivel azt a katolikus Schirckhuber, az evangélikus Edvi és az izraelita Neumann Salamon szövege egyaránt elhanyagolható körülménynek tekinti (az összes többi szerzőtől eltérően). Teljes mértékben hasonló a helyzet annak a kérdésnek a tekintetében is, hogy a halálos ágyán fekvő uralkodó az evilági létezés terheivel együtt a „narratív tere” is rendelkezéseinek visszavonásával hagyja el végleg valamennyi tankönyvben. A két kivétel közül az egyik az imént szó szerint közölt P. Csorja-féle narratíva, és az a Ketskeméti-szöveg, amelynek éppen datálását teszi lehetővé egyáltalán az a tény, hogy a textus zárásakor még mint élő uralkodóról beszél II. Józsefről. Egy kicsit tüzetesebben, immár szó szerint megvizsgálva a „rendeletét visszavonta” kitételek bővítményeit azonban már felfigyelhetünk néhány hajszálvékony differenciára. A hat katolikus szerzőből ugyanis három (Peregrinyi, Spányik és Táncsics) a „minden változtatásai”, Schirckhuber pedig a „hasztalan változtatásai” visszavonásaként beszél a nevezetes aktusról, míg az öt, ebben a kontextusban szignifikáns protestáns tankönyvszöveg közül csak Rajcsányi Jánosé használja a „minden” jelzőt, Edvi Illés Pálé pedig már a „majdnem *mindet*”, a többiek textusában pedig jelző nélkül, tételesen szerepelnek a vissza nem vont (jobbágy-, türelmi és a szerzetesrendek eltörlésére vonatkozó) rendeletek. Az izraelita Neumann Salamon is a „majdnem *mindent*” visszavont fordulattal él, a katolikus Bedeő Pál és Horváth Mihály pedig szintén tételesen felsorolja a vissza nem vont józsefi rendeleteket (az előbbi kettőről: „*a protestáns vallás szabad gyakorlására és szerzetesek eltörlésére tett*”³²⁷ intézkedéséről, az utóbbi pedig négyről – türelmi, jobbágy- és lelkészetekről, valamint a korona Budára küldését elrendelő – rendeleteiről tesz említést). Talán arról van itt vajon szó, hogy akik a „minden rendelkezéseit visszavonta” fordulattal élnek, azok inkább eredménytelenebbnek ítélték-e meg uralkodását, mint azok, akik tárgyilagosan felsorolják, hogy mely intézkedéseket nem vont végül is vissza uralkodása utolsó napjaiban? A kérdést egyelőre nyitva hagyva, csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy katolikus szerzők *hajlamosabbak* (kétharmaduk) teljesen „visszavontnak” minősíteni *in fine* a józsefi életművet, mint protestáns kollégáik (ötből kettő teszi ezt). Ezt persze lehet annak negatív vagy pozitív értékeléseként egyaránt interpretálni (különösen, ha figyelembe vesszük, hogy „felülről nézve” egy csoportba sorolódik ebből a szempontból a Schirckhuber-féle „hasztalan *változtatások*” visszavonása³²⁸ annak kevésbé lelkes táncsicsi³²⁹ interpretációjával). Azt hiszem tehát, hogy elég nehéz lenne II. József rendelkezéseinek *sorsát* tekintve „felekezeti norma” szerinti bármiféle tankönyvi kánont

feltételezni a korban. Ezt a megállapítást látszik igazolni az a még inkább „mikroszkopikus” vizsgálat is, amelyben arra a kérdésre kerestem a választ, hogy uralkodása – fiú utód szempontjából – „biológiai gyümölcstelenségét” melyik felekezethez tartozó tankönyvszerzők említik nagyobb előszeretettel: nos, azt a meglepő eredményt kaptam, hogy a hat katolikus által írt tankönyvből kettőben, az ugyancsak hat, halála ismertetéséig eljutó protestánsból pedig négy utal arra explicite vagy implicite, hogy az uralkodó „gyermektelenül halt el”, amiről Neumann szövege sem feledkezik el említést tenni.

Erősen az a benyomásom, hogy II. József alakja a korban olyan *felekezeti* szimbolikus értéket kapott tehát, amelynek öröksége kisa-játítását vagy az azzal egyes pontokon való szembeszegülést *valamennyi* felekezet képviselője *egvaránt* fontosnak tartotta. Így például amikor azt a részletet igyekezze az olvasó felekezetspecifikusan tipizálni, hogy II. József elkerülhetetlenül tematizált *személyes* képességeinek értékelése kapcsán az eltérő felekezethez tartozók milyen módon vagy akár kauzalitással magyarázzák azokat, arra lehet figyelmes, hogy katolikusok és akatolikusok (tehát a protestánsok mellett Neumann is) egyenlő mértékben és kvázi azonos retorikai töltettel tudják József *sui generis saját* személyes képességeinek tulajdonítani emberi kiválóságát, amíg mindkét felekezeti „tábor”-ban előfordul ettől eltérő interpretáció is. Érdekes, és „felekezetiileg determinálnak” érzem azonban például a katolikus Peregrinyinek azon „elszólását”, amellyel nagyrészt anyja, a köztudottan buzgó katolikus Mária Terézia érdemének tulajdonítja II. József személyes kiválóságát,³³⁰ amíg az – igaz, még kortársának számító – református Ketskeméti-féle tankönyv már-már biblikus, az isteni gondviselés által irányított kvázi „isten küldött”-ként retorizálja beszédes allúzióival helyenként a szövegben II. József egyes intézkedéseit.³³¹ Ezen a szálon továbbhaladva – figyelembe véve azt a tényt, hogy Ketskeméti szövege valószínűleg még azelőtt született, hogy II. József meghozta volna sorozatos *magyar „nemzetiség”-ellenes rendelkezéseit*, és élete végén gyakorlatilag teljes életműve visszavonására kellett, hogy kényszerüljön – talán II. József személye körül kialakulhatott *volna* a katolikus Szent Istvánéval opponálható protestáns „ellenmítosz” is a korban, amire akár egy torzóban maradt példát nyújthat Kecskeméti korai, de éppen ezért revelatív értékű szövege, amelynek írásakor II. József „nemzetietlen” attitűdje még nem domborodhatott ki a maga teljességében. Nem így történt azonban, így kár is ezen mélyebben meditálni, mégis a Ketskeméti-textus kétségtelenül egyfajta felekezeti szempontú, bár folytatás nélkül maradt *történeti mitizálás* kezdeti nyomait hordozza magán.³³²

Mik is voltak tehát, és hogyan interpretálódtak tankönyvszinten azok az intézkedései annak az uralkodónak, akiben „*a lángésszel olly hő, nemes szív, a legtisztább emberszeretettel olly fáradhatatlan munkásság*

egyesült, minő a világtörténetben is kevés, Magyarországon pedig Hunyadi Mátyás óta nem ékesítette a fejedelmi széket”,³³³ és akinek személyes kvalitásai megítélésében nehéz lenne bármiféle felekezeti különbséget találni?³³⁴ Mindenekelőtt kiadta a nevezetes „*Tolerantiale Edictomot*”, amellyel az „*általános szabad vallásgyakorlást szerzette*”.³³⁵ Ezt pedig, meglepőnek tűnhető módon, még katolikus piarista tanár mivoltában is illetheti egyértelműen dicsérő szavakkal a korszak tankönyvírója!³³⁶ Persze II. József nevéhez jónéhány, a katolikus egyházat immár érzékenyen érintő intézkedés is fűződött, amelyre azonban még csak impliciten rosszalló megjegyzést is csak elvétve találtam katolikus részről, inkább – a szükségből erényt kovácsolva – a katolikusok számára is pozitív vallási rendelkezéseit igyekeznek kiemelni a felekezeti mivoltukban hátrányosan érintett tankönyvszerzők.³³⁷ (Az ebben a kérdésben is „apostata” Táncsics Mihályt pedig, azt hiszem, felesleges is volna hosszasan idéznom, amikor például a katolikusokat sújtó és a szabad protestáns vallási szertartásokat engedélyező józsefi intézkedések feltűnően részletes ismertetése kapcsán kifejti, hogy a „világtörténetben feltűnt férfiak legjelesebbjei mellé tartozandó” uralkodó „ropant költségű tornyok és harangok nélkül is gondolta az Istent imádhatni.”)³³⁸ Az uralkodó „antikatolikus” intézkedései által kiváltott, a korban világszenzációnak számító bécsi pápalátogatás és annak ambivalens „eredménye” szintén meglepő módon mindkét felekezeti tömb tankönyveiben szerepel, mégpedig körülbelül azonos arányban és terjedelemben (a hat katolikus tankönyvből és a hét protestánsból egyaránt kettőben), és még interpretálásukban sincs azok között kiáltó különbség³³⁹ (bár a két protestáns, Budai és Ketskeméti nem mulasztja el annak unikális voltát megemlíteni, míg katolikus részről ezt a tényt inkább nem részletezik, mindesetre ez a momentum sem vált a korban jellemzően „felekezetteterminált” tankönyvtoposszá).

Az expliciten a vallási életet és annak infrastruktúráját megbolygató intézkedései után immár érdemes áttérni II. Józsefnek a „*nemzet erőszakos megrázatására tett újításai*”-nak és azok tankönyvi interpretációjának kérdésére. Kezdve a pozitívumokkal: A rendi társadalmat alaposan felforgató II. József személyes „polgári ethosz”-a, azaz puritán életvitele és takarékos „államháztartási reformjai” kapcsán a tíz, a reformkor kezdetének minősülő 1830 után megjelent, tehát már *reformkorinak* számító tankönyvszövegből négyben találtam pozitív utalást. Ezek közül három szerzője katolikus (Horváth, Spányik és Táncsics szövegéről van szó), a negyediké pedig evangélikus (a Dierner-féle tankönyv). A jelenség magyarázata véleményem szerint abban az eddig még nem túlzottan problematizált, de igen sokatmondó tényben rejlik, hogy a korpusz katolikus tankönyvei *kivételesen* már a reformkorban láttak elsőként napvilágot (ráadásul a felük a negyvenes években); míg az öt református tankönyvszerző szövegei között a két 18. századi szer-

zőjű és az egy, a 19. század első évtizede körüli években kiadott (a Budai-féle három kötet) mellett, a negyedik 1830-ban (tehát feltehetően még a kiadási évét megelőző év(ek)ben íródott szöveggént) jelent meg, és csupán egyetlenegy valóban reformkorit találunk (ez pedig azé a Péczely Józsefé, akiről már többször említve lett, hogy csak a „*mo-hácsi vérnapi*” jut el narrációjában, tehát ebben az alfejezetben már nem minősül forrásnak); míg az evangélikusok által írottak és a Neumann-féle izraelita magyar történelemtankönyv szintén reformkor végi (valamennyi negyvenes évekbeli) munkának számítanak. A „civil éthosz” pozitív tankönyvi értékelése II. József uralkodása kapcsán tehát, azt hiszem, korántsem felekezeti hovatarozás, hanem sokkal inkább időbeliség mentén magyarázható elsősorban.³⁴⁰ Ha tehát II. József gazdaság-élénkítő és „civilizátori” tevékenységének pozitív visszhangú interpretálásában kronológiai elvű – és ismét hangsúlyozottan felekezetszemleges – különbségek lelhetők is fel, a „nemzet” organikus nyelvét ért sérelem problematizálása már alperiódustól függetlenül jelenik meg – egy kivétellel –,³⁴¹ mégpedig mindenhol egytónusúan negatív interpretációban, a korpusz összes tankönyvében. A tizenhárom, a józsefi nyelvrendeletet explicite vagy implicite elítélő tankönyvi kitétel – felekezeti eltérésektől újfent függetlenül – hol a bevezette a német nyelv használatát „mindenhol” (Dierner és Neumann tankönyvében), hol a „hivatali életben” (Táncsics, Bedeő, Ketskeméti és Edvi szövegében), hol csak az „iskolákban” (Schirhuber és Spányik által írottban), hol pedig „*a hivatali életben és az iskolákban*” (Peregrinyi-, Budai-, Losontzi- és Rajcsányi-féle tankönyvekben) bővítményekkel variálódva jelenik meg. Ezekhez képest csak két eltérő és eredeti, és talán egy bizonyos szempontból már némileg felekezetspecifikusnak is minősíthető – a fentebbi állítások valamelyikét azonban mindig csupán kiegészítő jelleggel bővítő – tankönyvi interpretációt találtam. A „felekezetspecifikus” jelzőt azért használom, mivel mindhárom esetben katolikus szerzőről van szó azok kapcsán, akik – legalábbis részben – „menteni próbálják”, vagy – éppen ellenkezőleg – a többiektől *eltérő módon* ítélik el a jozefinista „germanizáló” rendeletet. Mégis problematikus ezt bármilyen mértékben is *egységes* felekezeti normaként beállítani, mivel egyfelől három meglehetősen eltérő beállítottságú szerzőről, másrészt legalábbis két markánsan különböző magyarázóelvről és intenciós stratégiáról van szó esetükben.

Az egyik végponton Táncsics lényegében egyenesen a korabeli magyar (rendi) társadalom elitjét teszi felelőssé – bár azért óvatos retorikával – a jó szándékú II. József balsikerű intézkedésének bevezetéséért: „*Ezt [ti. a nyelvrendeletet] talán legérzékenyebben vették a Magyarok s leginkább kárhoztatták Jósefben; egyébkint némellyek állítása szerint vannak adatok, mellyekből az tűnik ki: Jósef felszolitá a felső kormány- és törvényszékeket, lehetne mindenütt a magyar nyelvet hasz-*

nálni? E váratlan kérdés közvetlenül lepte meg a Magyarokat; az iskolákban latinul lévén minden, a főbbek pedig és vagyonosabbak az esztendőnek nagy részét Bécsben lakták, minthogy a jó és szeretett királynő Mária Theresia szeretettel ölelte hív Magyarjait, igen természetes, ha a kérdésre hirtelenében azt felelték, hogy a magyar nyelv nem alkalmas még mind azokra, miknek azon folytatnia kelle.”³⁴² Horváth Mihály narrációja viszont felelőskeresés helyett az inkriminált intézkedés által kiváltott, jövőbe mutató pozitív ellenhatásra hívja fel elsősorban a figyelmet: „Ezen rendelet villámcsapásként sújtotta a korona elvitele által már különben is megsebzett kedélyeket. (...) Mások [ti. azok, akik nem a német nyelv elsajátításának útját választották] a nemzeti nyelvet gyarapítandók, társaságokat alkottak, s a melyet eddig a latin mellett elhanyagoltak, most kétszeres buzgalommal kezdték művelni.”³⁴³ A harmadik egyedi interpretációt pedig a nem magyarozatot kereső vagy okozatot magasztaló, hanem szimplán felháborodó, ám a kor tankönyveiben egyedül, szinte „zárványként” elszigetelődő módon, a latin nyelv „elmellőzését” kifogásoló Schirhuber Móric tankönyve jelenti. („Azt parancsolta, hogy elmellőzvé a deák nyelvet, minden nyilvános dolgok, még az oskolai tanulmányok is német nyelven adassanak elő.”)³⁴⁴ Mindhárman, érvelésük lényegi különbözősége mellett mégis közösek azonban azon attitűdjükben, hogy az egyértelmű elutasítás helyett magyarozni, értékelni próbálják a józsefi nyelvi homogenizációs kísérletet, vagy pedig a „régí jó latin”-ért ejtenek egy-két panaszos szót.

II. József azonban nemcsak a nemzet nyelvét sértette meg, hanem „az Ország drágaságai”-t,³⁴⁵ így a szimbolikus jelentőségű koronát is elszállíttatta az ország területéről. Ez a nemzet önbecsülésére nézve olyannyira fájdalmas momentum tankönyvszinten mindenhol megjelenik, annak Magyarországra való diadalmas visszahozatala azonban, melyet II. József utolsó intézkedései között rendel el, meglepő módon nem minden szövegben említődik, mégpedig, ez viszont annál jellemzőbb, felekezetiileg teljesen *esetleges*, hogy mely narratívából marad ki annak tematizálása: például a katolikus Bedeőén és Peregrinyién kívül a református Losontzi és a „lakonikus” P. Csorja tankönyvéből szintúgy, mint az evangélikus Dierner-féle szövegből. Ugyanez a helyzet az első, nagyobb magyarországi „interetnikus konfliktusként” is (ahogy az már részben a kortárs tankönyvírók némelyike esetén is történik) interpretálható *erdélyi parasztfelkelés* megítélése és retorizálása kapcsán. Az eseményről említést tesz négy katolikus szerző (Horváth Mihály, Peregrinyi, Schirhuber és Spányik), ketten a reformátusok közül (Budai Ézsaiás, és ezúttal az erdélyi P. Csorja Ferenc is), és egyedüli evangélikusként Dierner Endre (Neumann Salamon tankönyve ezt a problémát nem feszegeti). A megmozdulás vezetőinek – általában mindenhol előforduló – neve említésén kívül a hét szerzőből öt helyezi explicit módon *etnikus* kontextusba az eseményeket, amennyiben expressis

verbis például úgy interpretálja azokat, hogy „*Erdélyben az oláhok Hora és Kloska vezéreik alatt haramiáskodtak*”,³⁴⁶ – ez az öt szerző viszont, az egyedüli református, Budai Ézsaiás kivételével, egytől egyig katolikus. Erre a jelenségre semmifajta magyarázatot nem tudok találni, arra azonban fel szeretném hívni a figyelmet, hogy két kivétellel szigorúan a ténymegállapítás szintjén mozog a narráció, így csak ebben a két esetben vélek explicit etnocentrikus implikációs szándékot felfedezni a tankönyvszövegben.³⁴⁷

Végezetül említeném, hogy a II. József uralkodását tematizáló egész korpuszbeli anyag *leginkább* felekezetspecifikus attitűdje is egy „etnocentrikus” (amit talán helyesebb és stílszerűbb ebben a kontextusban sokkal inkább „felekezetcentrikus”-nak minősíteni) II. József-ellenes „népi mozgalom”-nak a – mindenekelőtt retorikus – megítélése kapcsán lelhető fel. A „*Catholikus Belgáknál*”³⁴⁸ történetéről van szó. Nevezetesen a tankönyvszerzők, ha említést tesznek a II. Józseffel szemben felkelt németalföldiekről, márpedig a hat katolikus szerző közül három (Bedeő, Peregrinyi és Táncsics), valamint Neumann tankönyve így tesz, a hat releváns protestánsból pedig kettő tartja fontosnak azt problematizálni, akkor a katolikusok, illetve „nemprotestánsok” tankönyvei (tehát Neumann Salamoné is) következetesen *csak* németalföldiekről beszél (amint az Bedeő és Táncsics esetében történik, Peregrinyinél pedig „szimplán” belgákról), a két református esetében (a már hivatkozott P. Csorja szövege mellett Budaiéban)³⁴⁹ viszont ugyanilyen következetességgel a „katolikus belgák” „láadásáról” esik szó.

Azt hiszem, hogy ez az utolsó példa – a maga jellegzetes kicsinyességével együtt is – egyben frappáns bizonyítékként szolgálva is világít rá annak az alfejezet elején már megelőlegezett hipotézisnek a tarthatóságára, hogy a (Szent) Istvánról formált korabeli tankönyvi narratívák felekezetenkénti markáns tagolódásától eltérően ebben a kérdéskörben alapvetően más képlettel találhatjuk magunkat szemben. Bár felekezeti megoszlást helyenként ebben az esetben is felfedezhetünk, II. József kapcsán inkább a nézőpont feltűnő azonossága, illetve a „kisajátítására” való törekvés azonos attitűdje és annak hasonló mértéke a kiemelendő a korpusz anyagának jellegzetességei kapcsán. Ezen a ponton úgy érzem, hogy már meg lehet kockáztatni akár az *igen* választ is a harmadik fejezet legvégén feltett, a Renan-i „nemzetdefiníció”-ból kiinduló kérdésre. Igen, van olyan, legalábbis egyetlen, de szignifikánsan megragadható részlete a magyar(országi) történelemtanról a vizsgált korszak magyar nyelvű történelemtankönyveiben prezentált, eltérő felekezeti, rendi és foglalkozási csoportokhoz tartozó, sőt különböző generációkat képviselő tankönyvszerzői által írott – „az igazságos”, de a nemzet büszkeségét akarva vagy nem akarva megsértő II. József király életét és uralkodását bemutató – tematika, amelyben a lényegyet tekintve *mindenki* egyet tud érteni. Ha tehát (Szent) István

kapcsán *még* nem is, II. József kapcsán viszont *már* igenis beszélhetünk „össz nemzeti látószögről”, ha csak egyetlen szemszögből is: a korabeli tankönyvbeli történelmi diskurzusnak a vizsgált forrásanyag narratív interpretálására támaszkodva.

5. NÉHÁNY KONKLÚZIÓ

Zárszóként megkísérlem néhány általános gondolatba sűrítve leszűrni azokat a konklúziókat, amelyek a bevezetőben a modern magyar nemzeti azonosság-tudatban a 18. század vége és 1848 között végbement, a „kultúra egy jól elhatárolt szegmensének” vizsgálatán keresztül kibontakozó, a tankönyvek nemzeti diskurzusában tesztet öltő változás interpretálásaként, illetve „az arra tett kísérletként” kijelölt problematika boncolgatása révén immár körvonalazódni látszanak. Nem tudom, hogy milyen mértékben sikerült meggyőző módon interpretálnom a szigorú szempontrendszer szerint kiválasztott és elhatárolt forrásokot, mint ahogy azt sem, hogy egy ilyen mennyiségű forrásanyag (körülbelül négyezer oldalnyi terjedelmű szövegről van szó a korpusz teljes anyagát tekintve) összehasonlító vizsgálata kapcsán ennyi részletvizsgálatból le lehet-e vonni egyáltalán általánosíthatónak minősíthető következtetéseket. Mivel mindazonáltal úgy tűnik számomra, hogy elsősorban a tematikus szempontból összehasonlító, a források narrativitására koncentráló szöveginterpretációk kapcsán legalábbis néhány ponton immár eléggé meggyőző kontúrú tendenciák kibontakozása figyelhető meg, amelyek részben vagy egészben a hasonló kérdésfeltevésű, korabeli, de eltérő jellegű (például képzőművészeti vagy néprajzi) forrásbázison végzett kutatások megállapításaival is sok helyütt konvergálnak, talán megkockáztatható, hogy mégsem teljesen hipotetikus űrben mozognak a dolgozat megállapításai.

Többszörös kontrollnak alávetve kiválasztottam, és ezzel egyben el is szigeteltem tehát tizenöt korabeli *történelemtankönyvet*, amely a korszak folyamán az egyre inkább modernné váló magyar nemzet *organikus*, sőt a korpusz időintervallumának utolsó fél évtizedétől immár *hivatalos* (azaz *államnyelvi*) státuszra is szert tevő „nemzeti” *nyelvén* íródott, *nyomtatásban* megjelent, tehát mind a „nyelvi nacionalizmus”, a későbbiekben pedig egyben „államnacionalizmus”, mind a „sajtókapitalizmus” kívánalmainak megfelel. Bizonyíthatóan tudjuk róluk, hogy *taneszközként* a modern kori nacionalizmus par excellence „*szent tűzhelye*”-ként aposztrofált *iskolai oktatásban*, például a későbbi székesfővárossá bővülő Pest „idegennyelvű” lakosságát a korszak folyamán mindvégig lelkesen magyarosító *piarista*, majd őket ebbéli igyekezetükben a negyvenes évektől nem kevésbé lelkes buzgalommal követő *evangélikus tanárok* által írva/oktatva jelen voltak – feltételezhetően tehát a reformkori és azt előkészítő évtizedek formálódó-változó, a „nemzetépítés”-ben és a „nemzet kialakulásá”-ban oly jelentős szerepű

nemzettudatnak az aktív alakításában komoly szerepet játszó szövegekről van hát szó esetükben.

A dolgozat problematikájának fokozatosan körvonalazódó dimenziójának és határmezsgyéinek érintése során többször „eljátszottam” a gondolattal, hogy a korabeli, a felvilágosodás korának szellemi és irodalmi stílusirányzataiból kibontakozva egyre inkább *romantikussá* váló magyar *irodalom* vajon milyen hatással lehetett az iskolai történelemoktatásra, így az annak egyik bázisát képező tankönyvek szövegére is. Mint talán egy-egy citátum kapcsán is kiderült, igenis lényegesnek tűnő hatásról lehet beszélni ebben a vonatkozásban róluk (elég talán a *Szózatból* vett strófával záruló reprezentatív Horváth Mihály-tankönyvre gondolni, vagy utalni rá, hogy Neumann Salamon ugyancsak a „második nemzeti himnusz” utolsó három versszakával indítja tankönyve magyar nyelven szövegezett felét).

Most, befejezésként, viszont arra a *viszonthatásra* is fel szeretném hívni az olvasó figyelmét, amelyet forrásszinten igazolhatóan ezen tankönyvek némelyike gyakorolt a kor nemzetről folyó diskurzusának *par excellence* „nemzeti auktorai”-vá és „orákulumai”-vá váló közszereplőire, vagy ahogy az irodalomtörténészek oly gyakran szoktak velük kapcsolatban fogalmazni, „vatesz”-költőire. A többek között az aszódi „vegyesen német, magyar, de túlnyomóan tót lakosságú mezőváros” gimnáziumába is járó fiatal Petőfi Sándor például az 1837/38-as tanévben, a könyvtár bejegyzései szerint több ízben is kivette és „hosszasan magánál tartotta” a Budai Ézsaiás által írott, egyes részleteiben már megismert történelem-tankönyveket, amelyek „legkedveltebb könyvei” közé tartoztak, és amelyekről nem tudni, hogy milyen kapcsolatban lehettek azzal a sokat mondó ténnyel, hogy a fiatal „nagy ember” életében itt, Aszódon következik be az a döntő tudati fordulat, hogy „magyarságára ekkor kezd büszke lenni s tagadja, hogy szláv vagy tót volna”.³⁵⁰ Mindenesetre elég kézenfekvő magyarázatnak tűnik összefüggést feltételezni a két jelenség között, különösen, ha visszagondolunk arra az apró részletre, hogy a tudós kálvinista professzor nem kevesebb, mint negyven lapot szentelt tankönyvében a „*Hunnusok és Avarok*” világraszóló cselekedeteinek és közel másik negyvenet a „Magyaroknak *eredetéről és atyafiságáról*” értekező passzusra. Az is köztudott irodalomtörténeti toposz, hogy az elveszettnek hitt *eredeti* „naiv eposz” helyett „nemzeti eposz”-trilógiát konstruáló Arany Jánost pedig a Losontzi-féle *Hármas Kis Tükör* iskolai oktatásban betöltött szerepe is nagyban motiválta a hun-magyar tematika saját „nemzeti verziójá”-nak formába öntésére.³⁵¹ Azt hiszem, ezek a szálak is meggyőzően igazolják, mintegy a korabeli „fikciós narratívák” szerzői felől is megerősítve, ezen hangsúlyozottan *történeti* szöveggként íródott és a történelem *oktatására* szánt textusoknak a *nemzeti* horizontú fontosságát.

Ami tehát végül a forrásaim interpretálásának aspektusaiból leszűrhető általános tendenciákat illeti: Mindenekelőtt már a forrásanyag

szerzőinek *társadalomtörténeti* szempontú *rétegződése* is a harmadik fejezetben felvázolt, korabeli magyarországi *oktatási rendszer* specifikus *rendi-felekezeti* paramétereit jól *leképező* módon, sok szempontból *jellemzőnek* tekinthető koordinátákat rajzolt ki. Nem túlzás talán azt állítanom, hogy „szerencsém volt” ebből a szempontból a korpusz anyagával. Akár reprezentatívnak is tekinthető mennyiségű *katolikus* és *protestáns* szerző írt magyar nyelvű történelemtankönyvet a korban a „*magyar(ok/ország) története*” témakörben, amelyek között vizsgálódva (külön szerencse!) még egy *izraelita* vallású hazánkfiá által írottat is kézbe vehettem. Másfelől azonban nagyon is *egyenetlen* forrásbázissal kellett dolgoznom, ami nem is annyira az eltérő *oktatási szintek* színvonalához és „elváráshorizontjához” alkalmazkodni kívánó voltukból, sokkal inkább *terjedelmi kiegyenlítetlenségük*ből fakadt (meg lehetett írni a korban ugyanazt a „nemzeti történetet” hús és ezer oldalon keresztül is!). Ráadásul az is torzító prizmaként jelen volt az interpretáció során mindvégig, hogy míg a *reformátusok* egyetlen, de torzóban maradt, és csak a nagyon is *szimbolikus* jelentéstartalmú „mohácsi vérnapi” bonyolódó szövegezésűje kivételével már a 18. század végén, illetve a 19. legelején megírták *korszakos* jelentőségű, a legterjedelmesebb és „legtudományosabb”, valamint a felekezetekfeletti „bestsellerré” kanonizálódó címkét méltán viselhető tankönyveiket, a reformkor évtizedeiben pedig mintha kiapadt volna „műzsájuk forrása”; addig a katolikusok, evangélikusok és immár egyes izraeliták is a harmincas évek végétől, de sokkal inkább a tagadhatatlanul pezsgő szellemi légkörű negyvenes években fogtak bele a „nemzet nyelvén” megszólaló történelemtankönyveik ontásába. Sőt, egyikük a „régí vonalas” katolikusok „utolsó mohikánjaként” a latin protektorának szerepében tetszelegve, még a *modern* nemzet lassan, de biztosan hivatalossá váló nyelvével szemben is a *rendi* nemzet patinás nyelvét védelmezte a maga bilingvisének mind előszavával, mint narratívájának retorikáját tekintve. Nos, ezek a nagy többségükben ráadásul egyben felekezetük *egyházának* papi/lelkészi mivoltukban is aktív *tagjai*, ha tankönyveik *címének* és megírásának *indíttatását* tekintve, illetve azt a szempontot figyelembe véve, hogy mi a *történelem tanulásának értelme*, és hogy voltaképpen az *uralkodó* vagy a *nemzet*, avagy mindkettő nagyobb dicsőségéért fogtak-e bele munkájuk elkészítésébe, nem is olyan nagyon különböztek egymástól felekezeti hovatartozás szerint; ha viszont már „mikroszkopikus mélyfúrásokkal” hatoltunk tankönyveik szövegébe narrációs eljárásait, retorikus gesztusait és beszédes elhallgatásait téve az azok szövevényének figuratív jelenségeire is koncentráló interpretáció vizsgálati tárgyává, jellegzetesen kirajzolódó *felekezeti törésvonalak* nyomait is felfedezhettük immár egyes pontokon.

Így az is világossá vált, hogy amíg az *őstörténet* és annak fundamentális jelentőségű vonzatai kapcsán, habár eltérő hangsúlyokkal és ér-

deklódási intenzitással, de mégis nagyban hasonló módon látták *őseik visszatérését* a hun és avar „protomagyarok” vérével már annyiszor megszentelt „Attila örökébe”, és a „másik magyar hazá”-t lakó, *őshonos* „Attila véreiért” és *területének* hovatarozásáért is már felekezetenként lehetett egyformán lelkesedni a korban, ahogy a „halzsíros atyafiság” teóriájáról pedig tanácsosabb volt egyöntetűen nem is venni tudomást; addig az „ősalkotmány” kérdésének „*Szent István-i*” vagy „*árpádi*” *eredeztetése*, és általában a minden lényeges ponton élesen felekezetspecifikus szemszögből hasadó (*Szent*) *István-kép* interpretációja már jól kirajzolta a korabeli magyar nemzeti tudat tankönyvbéli manifesztálódásának „kettős látószögét”. A „nemzetet *erőszakosan megrázó*”, mégis mindenki által csodált és magasztalt képességű és szándékú *II. József* körül pedig már-már *homogén* módon látszott *ki-kristályosodni* a mindinkább *modern*, azaz lényegéből fakadóan „egyszólamú” *nemzeti diskurzus*. Egy átmeneti korszak átmeneti nemzeti diskurzusának képlékeny felszínén kirajzolódó nemzetképpel találkozhat tehát a vizsgálódó a korszak magyar nyelvű történelemtankönyvének lapjait forgatva. Sok kérdésben a *felekezeti norma* még láthatatlan, és valószínűleg sokban öntudatlan kényszerítő ereje formálja még az olyan radikálisan *nemkatolikus* retorikájú szerzőnek, mint például Táncsicsnak a tipikusan katolikus társaival egyazon platformra kerülő motívumait, cselekményszövegét vagy retorikai hangsúlyait, máskor pedig ő és Horváth Mihály lesz az katolikus részről, aki nagyon sok szempontból áttöri a rendi normának a korszakban még nagyon is virulens hagyományos elvárásrendszerét. A protestánsok főleg a negyvenes években zömmel *egybehangzó kórusa* mellett olykor a katolikusokéval nem egyező kérdésekben a korábbi felekezeti „elődök”, így Budai Ézsaiás vagy a 18. századiak ütnek meg aulikusabb vagy még éppen „barokkosabb” ízű hangnemet. Az egyedüli izraelita tankönyvíró narratívája pedig már csak azért is számít kisebbfajta „jolly jokerként” korpuszba kerülését tekintve, mert szinte „lakmuspapírszerű” érzékenységgel húzódik ösztönösen a *mindenkori többségi álláspont* irányába, így paradox módon éppen az ő szövege mutatja fel leginkább azokat a kvázi normatív jegyeket, amelyek a korszakban még meg nem valósuló, csak néhány ponton körvonalazódni látszó, immár teljes egészében „*össznemzeti látószög*”-nek lehettek volna a lehetséges elemei.

Ennek az anticipált „össznemzeti” normának a tárgyalt korszakot *követő* évtizedekben keletkezett történelemtankönyvekben feltehetően tovább kristályosodó folyamatának a szemügyre vétele lehetne a dolgozatban felvetett problematika egy lehetséges továbblépési iránya, illetve, ennek inverz műveleteként, éppen a korábbi és részben még kortárs, de nem magyar, hanem *latin nyelvű*, de azonos tematikájú tankönyvszövegek alapos megvizsgálása helyezhetné szélesebb kontextusba az eddig értelmezett forrásokat, egyben az azokkal való esetleges

tartalmi és retorikus hasonlóságokra vagy éppen konkrét átvételekre, átfordításokra utaló nyomokra is fényt lehetne ezáltal deríteni. Mindazonáltal a jelen korpusz anyaga is bőven tartogat még, esetleg akár meglepő fordulatokkal is szolgálva, interpretálásra váró forrásanyagot. Így annak a reménynek adva hangot tennék pontot a gondolatmenet végére, hogy a jövőben talán még lehetőségem adódik a problematika elmélyültebb és szélesebb perspektívájú tanulmányozására.

UTÓSZÓ

Köszönetnyilvánítással szeretném zárni a könyv utolsó sorait, amelynek talán kissé vegyes érzésekkel ért a végére a tisztelt olvasó. Remélem, hogy ezen rövid utószóval az ő kétségeit is sikerül némiképp eloszlatnom. Sajátos, és egyben ambivalens helyzetben érzem magam most, hogy szinte vallomásszerű szavakkal próbálok számot adni a nyomtatásba került írásmű geneziséről, amelynek súlya alól azonban semmiképpen nem vonhatom ki magam, ha már egyszer köszönetet próbálok mondani az annak létrejöttét nagy mértékben elősegítő mentoraimnak és támogatóimnak.

Nem „takargathatom“ immár tovább, hogy lényegét tekintve egy egyetemi szakdolgozatot tart a kezében a könyv olvasója. Annak minden hibájával és talán esetleges erényeivel is egyetemben. Igen, a kötet szövege, minimális változtatással, 2002 szeptemberében és októberében íródott, hogy még az ilyenkor szokásos rigorózus leadási határidő előtt, időben elkészülhessen. Sonkoly Gábor, egyetemi témavezetőm és mentorom pótolhatatlan értékű meglátásai, szakmai tanácsai és mindenkor türelmes figyelme nélkül ennyire rövid idő alatt bizonyosan nem értem volna a munka végére. Vagy talán egészen más eredménnyel zárultak volna erőfeszítéseim. Az idő, a történész lételeme és mestersége *raison d'être*-jének voltaképpen előidézője volt ugyanis a legkeményebb ellenfele az egyetemi tanulmányait abszolválni kívánó szerzőnek.

Ritkaságszámba menő szerencse, valamint önzetlen és nagylelkű baráti segítség is társult azonban a kiváló szakmai irányításhoz. A „szerencsére” már a konklúziók kapcsán utaltam: a „talált” forrásbázis ugyanis mind mennyiségi, mind minőségi szempontból ideálisnak bizonyult. Sokkal inkább szólnék hát Takács Dávid barátom odaadó türelméről és áldozatkészségéről, amelyből kifolyólag sikerült szinte rekordidő leforgása alatt digitalizálni a vizsgált tankönyvek anyagának oroszlanrészét – beláthatatlan mennyiségű és értékű időt és energiát takarítva meg ezáltal a szerző számára. A digitalizálást engedélyező, és könyvtári „búvárkodásaim” folyamán mindvégig készségesen segítségemre siető Varga Kovács Amarillának, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum munkatársának is ezen a helyen szeretném a hálaomat leróni.

Csakis a véletlen számlájára írható ismét, hogy szakdolgozati témavezetőm (egy újabb) „beváló ötletét” megfogadva fordultam a záróvizsgát követően röviddel Monok Istvánhoz, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójához, annak reményében, hogy hátha érdekelhetik őt és az általa vezetett intézményt az addigi kutatásaim. Így jött hát el

az a pillanat, ahogy azt a főigazgató úr visszajelzéséből később megtudtam, hogy kiadvány formájában kerülhetett szélesebb nyilvánosság elé az eredetileg lényegében egyetlen egyetemi bíráló elvárásainak megfelelni próbáló írásmű.

Szélesebb nyilvánosság: nagyobb felelősség. Ugyanez érvényes a szerző stílusára nézve is, amelynek kapcsán bizonyára számos kifogásolnivalót talált a könyv türelmes olvasója. Tekintse hát az olvasó ebből a szempontból utólagos mea culpaként is ezt a rövid utószót. „A stílus maga az ember” – vallották egykoron a klasszikus érvényűt alkotni tudó auktorok: ez a bölcs gondolat élteti a szerzőben a reményt, hogy élepszakaszbeli és szakmai fejlődése talán a maga jótékony stiláris konzekvenciáit is megérleli majdan az idő előrehaladtával...

2004. március

L.L.

JEGYZET

- 1 Magyarországon is leginkább antropológusok/etnográfusok, valamint művészet- és irodalomtörténészek foglalkoznak ilyen nézőpontból a kérdéskörrel. Pl.: Hofer Tamás (1996, szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest.
- 2 Löfgren, Orvar: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. In: *Janus VI*. 13–28. Uő: Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter (1988, szerk.): *Nemzeti társadalmak antropológiai nézetből*. Budapest.
- 3 Hobsbawm, Eric J.: *Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914*. In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter (1987, szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest. 127–197.
- 4 Thiesse, Anne-Marie (1999): *La création des identités nationales. Europe XVIIIe–XXe siècle*. Paris.
- 5 A valamennyi kritériumnak megfelelő, 15 tankönyvből álló korpusz az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum katalógusaiban, illetve a Fehér Erzsébet-féle „tankönyvkatalógusban” (Fehér Erzsébet [1995]: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Budapest.) fellelhető összes, általam ismert korabeli történelemtankönyvet magába foglalja.
- 6 Fehér Erzsébet: i.m. 8.
- 7 Lásd pl. a vizsgált tematika szempontjából különösen reprezentatívnak tekinthető, Pierre Nore által szerkesztett háromkötetes francia tanulmánygyűjtemény, a *Les Lieux de mémoire* (1984–1993) témába vágó tanulmányait: Milo, Daniel: *Les classiques scolaires*. In: Nora, Pierre (szerk.): i.m. II.k., 517–562. Nora, Pierre: *Lavisse, instituteur national*. Le «Petit Lavisse», évangile de la République. I., 247–289. Ozouf, Jacques et Mona: *Le Tour de France par deux enfants*. Le petit livre rouge de la République, II., 291–321.
- 8 Karlowitz János (2000): Tankönyvügyünk – történeti és nemzetközi összehasonlítások tükrében. *Iskolakultúra*, 10. 11. 99.
- 9 „2000-ben az Euroclio szervezésében több mint harminc európai országra, ezen belül 42 történelemtanári egyesületre kiterjedő felmérés zajlott a történelmi emlékezetre, a kollektív memóriára és a történelmi megemlékezések pedagógiájára vonatkozóan.” Zarándy Zoltán (2001): A közelmúlt birtokbavételének pedagógiai kultúrája. *Új Pedagógiai Szemle*, október, 21–31. Sőt: „Az UNESCO és a braunschweigi Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkiadó Intézet összeállította a nemzetközi történelemtankönyvelemzés standardizált útmutatóját, amely a múlt megismeréséhez és a jövőbeni nemzetközi oktatási projektek megtervezéséhez és kivitelezéséhez egyaránt hasznosítható.” Uő: *A múlt feldolgozásának kérdései. Európai minták a társadalompolitika, a komparatív nemzetközi történelemtankönyv-elemzés területéről*. Uo. 32–38.
- 10 Bíró Sándor (1960): *Történettantásunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Budapest.
- 11 Mindezekről ad rövid, de jól használható áttekintést Kántor Zoltán a *Regio* 2001/3-as számában: Uő: *Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje?* I.m., 283–296.
- 12 A nacionalizmussal foglalkozó kutatók döntő többsége lényegesnek tartja interdiszciplináris megközelítésben interpretálni a hihetetlenül szerteágazó kutatási területet (ahogy azt Budapesten, a CEU-n működő *Nationalism Studies* oktatói is teszik az *Interdisciplinary Programs* keretei között.)
- 13 A terminológia használata kapcsán érdemes rögtön egy lábjegyzetet nyitni Smith egy másik teoretikus tanulmányából idézve: „A »nemzetépítés« kifejezése valójában a

»nemzetállam« intézményeinek és szerepének kiépítését célzó nacionalista programra utal. A gyakorlatban sokkal inkább az »államépítés« foglalkoztatja, mint a »nemzet létrehozása«. Ugyanakkor a »nemzet kialakulása« kifejezés mindazokra a folyamatokra vonatkozik, amelyek akarva vagy akaratlanul hozzájárulnak a nemzet és a nemzeti öntudat kifejlődéséhez.” Smith, Anthony D. (2000): A nacionalizmus és a történések. In: *Regio*, 2., 32.

- 12 Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. 9. (A nemzet elnevezéssel jelölt „denotátum” terminológiai megfoghatatlansága kapcsán alkalmazza a többek között szintén neves nacionalizmus-kutató, E. J. Hobsbawm az alábbi tanulságos hasonlatot: „Vagy az a helyzet, hogy a definíciónak megfelelő alakulat nem (esetleg még nem) »nemzet«, illetve nincsenek nemzeti aspirációi, vagy az elismert »nemzetek« nem felelnek meg a feltételeknek vagy feltételrendszereknek. (...) [Ti. a nemzet meghatározását megkísérlő kritériumok] maguk is zavaros és kétértelmű fogalmak, s a szemlélő számára éppen annyira hasznosak, mint tereppontként a bárányfelhők az utazó számára. Ettől lesznek e kritériumok olyan félelmetesen alkalmassá propaganda- és gyakorlati célokra, s oly kevésbé alkalmassá a deskriptív szándékok számára.” Hobsbawm, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest. 12.)
- 13 Szűcs Jenő (1997): *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, valamint uő (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest.
- 14 Carleton B. Hayes, Hans Kohnnal együtt, az I. világháború után meginduló tudományos nacionalizmus-kutatás (azaz nem a 19. századi értelemben vett nacionalista, azaz perennalista, ill. primordialisista, a nemzetek örökérvényűségét hirdető felfogású) „alapító ikeratyjának” tekinthető. Hobsbawm, Eric J.: i.m. 9.
- 15 Szűcs Jenő: Összefoglaló megjegyzések a történelem valóságos nemzeti aspektusáról. In: Uő: *Nemzet és történelem*. 143. *A patriotizmusnak a modernitás előtti társadalmakban betöltött szerepéről*, illetve annak az újkor folyamán történő transzformációjáról több tanulmány is született. Lásd pl: Kantorowitz, Ernst H.: (1951): Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *American Historical Review*, 56. 472–492.; vagy a középkorra vonatkozóan: Iogna-Prat, Dominique (1999): A politikai tér keresztény létrehozása. *Aetas*, 3., 57–72.; illetve Monnet, Pierre: A középkori Patria Németország vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között. Uo., 73–94. A modern nemzetépítési folyamatok klasszikus példáinak számító nagy (európai, ill. nyugati) nemzetek kialakulásának hosszútávú történeti beágyazottságáról lásd: Greenfield, Liah (1992): *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge – London.
- 16 Lásd pl. Tipton, C. Leon (1972, ed.): *Nationalism in the Middle Ages*. New York. Vagy a „klasszikusnak” tekinthető francia modell középkori kikristályosodását feldolgozó monográfia: Beaune, Colette (1986): *Naissance de la nation France*. Paris.
- 17 „L’existence d’une nation est (pardonnez-moi cette métaphore) un plébiscite de tous les jours...”, „A nemzet léte egy mindennapos népszavazás.” Renan, Ernest (1992): Qu’est-ce qu’une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. In: Uő: *Qu’est-ce qu’une nation? et autres essais politiques*. Paris. 55.
- 18 „Miben rejlik a »nemzet« lényege: sajátosan újszerű társadalmi, politikai, kulturális, intellektuális stb. kapcsolatokban vagy ősi, tradicionális történeti tartalmakban? Mint ismeretes ez a dilemma egyidős magával a modern nemzettel. A kétféle válasz két elmentéses gondolati modell – ott van már a 18. század végén egyrészt a felvilágosodás voltaire-i racionalizmusa nyomdokain a francia forradalom koncepciójában, másrészt a felvilágosodás német romantikus áramlatában, Herder és Fichte válaszában. Az előbbi szerint a nemzet a szuverenitás birtokosaivá vált népnek a *volonté générale*-ből levezetett merőben újszerű politikai társulása, az utóbbi értelmében viszont a *Volkgeist*-ben gyökerező ősi történeti organizmus. Bármennyire változtak – bővültek, differenciálódtak, kicserélődtek – a nemzeti teória érvei és eszmei motívumai a 19–20. század folyamán, végső fokon ez a dimenzionális ellentét határozza meg napjaink

kig a kérdésnek mind teoretikus, mind történeti aspektusát.” Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: Uő: *Nemzet és történelem*. 196–197.

19 Uo. 199.

20 Uo. 208–209.

21 Kántor Z.: i.m. 284.

22 Smith, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Z.–Deák Á. (szerk.): i.m. 43.

23 Uo., 30.

24 „Az az értelmiség által létrehozott és elterjesztett elképzelés, hogy »mi ’kiválasztott nép’ vagyunk«, döntő fontosságú volt a hosszútávú etnikai fennmaradás biztosításához.” Uo. 33.

25 Smith, A. D.: *A nacionalizmus*. In: i.m. 18–19.

26 „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and national unit should be congruent. Nationalism as a sentiment, or as a movement, can be defined in terms of this principle. Nationalist *sentiment* is the feeling of anger aroused by the violation of the principle, or the feeling of satisfaction aroused by its fulfilment. A nationalist *movement* is one actuated by a sentiment of this kind.” Uő (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford. 1.

27 (Baráth Katalin fordítása) „Nations as a natural, God-given way of classifying men, as an inherent though long-delayed political destiny, are a myth; nationalism, which sometimes takes pre-existing cultures and turns them into nations, sometimes invents them, and often obliterates pre-existing cultures: *that* is a reality, for better or worse, and in general an inescapable one. Those who are its historic agents know not what they do, but that is another matter.” Uo. 48–49.

28 „Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist.” Gellner, Ernest (1964): *Thought and Change*. London. „(...) nationalism is *not* the awakening of an old, latent, dormant force, though that is how it does indeed present itself. It is in reality the consequence of a new form of social organisation, based on deeply internalised, education-dependent high cultures, each protected by its own state.” Uő: *Nations and Nationalism*. 48.

29 Hobsbawm, E. J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. 18.

30 „Nationalism is a species of patriotism distinguished by a few very important features: the units which (...) favours with its loyalty, are culturally homogeneous, based on a culture striving to be a high (literate) culture; they are large enough to sustain the hope of supporting educational system which can keep a literate culture; they are poorly endowed with rigid internal sub-groupings; their population are anonymous, fluid and mobile, and they are unmediated; the individual belongs to them directly in virtue of his cultural style, and not in virtue of membership of nested sub-groups. Homogeneity, literacy, anonymity are key traits.” Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. 138.

31 Gellner, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája. In: Bretter Z.–Deák Á. (szerk.): i.m. 192–193. (Megjegyzendő, ahogy ezt egyébként maga Gellner is leszögezi, hogy ezen gondolatmenetében elsősorban Renan gondolatai inspirálták: „L’oublie, et je dirai même l’erreur historique, sont un facteur essentiel de la création d’une nation (...) Pour tous il est bon de savoir oublier.”, „A felejtés, különösen a történelmi tévedés, a nemzet konstruálásának lényegi tényezője. (...) Mindenki számára hasznos a felejtési tudás.” (Saját ford.) Renan, Ernest: i.m. 41., 49.)

32 Uo. 199.

33 „(...) szerintem a nemzetek kettős jelenségek, mivel alapvetően felülről teremtdnek meg, de nem érthetők meg, ha nem vizsgáljuk meg őket alulról is, azaz az egyszerű emberek vágyainak, igényeinek, reményeinek, vélekedéseinek és érdekeinek szempontjából, melyek nem szükségképpen nemzetiek és még kevésbé nacionalisták. Ha van olyan pont,

- ahol vitatkoznék Gellnerrel, akkor az éppen az, hogy az általa kitüntetett funkciójú, felül-
ről ható modernizáció perspektívája szerintem megnehezíti, hogy megfelelő figyelmet
szenteljünk az alulnézetnek.” Hobsbawm, E. J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. 18–19.
- 34 Hobsbawm, E. J.: Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In: Hofer
T.–Niedermüller P.: i.m. 181–182.
- 35 Lásd fentebb Anthony D. Smith „2-es számú pont”-ját a nacionalizmus-definíció kap-
csán.
- 36 „(...) a nemzeti azonosságtudat s mindaz, amit e kifejezésen értenek, idővel változik
és átalakul, néha rendkívül rövid idő alatt. Megítélesem szerint a nemzetkutatásnak
ez ma az a területe, ahol a gondolkodás és a tények feltárása a legsürgetőbb szükség.”
Hobsbawm, E. J.: *A nacionalizmus két évszázada*. 19.
- 37 Lásd 2. jegyzet.
- 38 Löfgren, Orvar: A nemzeti kultúra problémái..., 16–17.
- 39 „A nemzeti érzés nagymértékben kimondhatatlan, szavakban meg nem fogalmazható
érzéseket jelent. (...) Ez az érzés *helyzetektől függően* aktivizálódhat, (...) talán a
legjellemzőbb tulajdonsága, hogy egyes helyzetekben hihetetlen mértékű érzelmi tölt-
ettel rendelkezett, ez az érzés mindennemű visszafogottságtól mentes szimpátiát, de
ugyanilyen erős antipátiát is kiválthat az emberekből.” Uő: Gondolatok a nemzeti ér-
zés kulturális szerveződéséről. In: Hofer T.–Niedermüller, P. (szerk.): *Nemzeti kultú-
rák antropológiai nézetben*. 173.
- 40 Uő: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. In: Hofer
T.–Niedermüller P. (szerk.): i.m. 18–19.
- 41 Uo. 19.
- 42 A nemzeti kultúra közös birtoklásának gondolata már Renan nemzet-konceptiójában
lényegi elemként merül fel: „*Une nation est une âme, un principe spirituel. (...) L'une est dans le passé, l'autre dans le présent. L'une est la possession en commun
d'un riche legs de souvenirs; l'autre est le consentement actuel, le désir de vivre
ensemble, la volonté de continuer à faire valoir l'héritage qu'on a reçu indivis.*” „*A
nemzet egy tudati, szellemi princípium. (...) Egy múlt- és egy jelenbeli összetevőből
áll. Az előbbi az emlékek gazdag hagyatékának közös birtoklása; az utóbbi pedig az
aktuális egyetértés az együttélés vágyáról és az osztatlanul kapott örökség további
kamatoztatásának akarata.*” (Saját fordítás és a kiemelés tőlem). Renan, E.: i.m. 54.
- 43 Uo. 22–23.
- 44 „Könyve kísérlet arra, hogy megragadja a nemzeti érzés lényegét és történetét. (...)
Anderson szívesebben tekintene [ti. a nacionalizmust] antropológiai szempontból,
mintegy kulturális összességként, ugyanúgy, mint pl. a rokonságot, vagy a vallást.
(...) Anderson ellene van annak az elképzelésnek, mely szerint a nacionalizmus, mint
egy innováció pestisként, vagy áldásként terjed Észak-Európából az egész világra.
(...) Anderson könyve talán több kérdést ébreszt, mint amennyit megválaszol, de
ugyanakkor a nemzeti érzést komolyan veszi.” Uő: Gondolatok a nemzeti érzés kul-
turális szerveződéséről. In: i.m. 152–157.
- 45 Szántó Zsuzsanna fordítása. In: Anderson, Benedict: *Képzelt közösségek: megjegyzé-
sek a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről*. In: *Janus*, VI. 1. 4., „In an
anthropological spirit, then I propose the following definition of the nation: it is an
imagined political community – and imagined as both inherently limited and
sovereign.” Uő (1991): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread
of Nationalism*. London. 5–6.
- 46 Uo. 6. Ennek kapcsán bírálja a gellneri koncepciót, amely szerint a „kitalált”, „hamis”
nemzetek „igazi” közösségekkel lennének opozícióba állíthatók. Anderson szerint
végeredményben minden emberi közösség kitalált. Uo. 6.
- 47 Anderson, B.: i.m. 6–7.
- 48 Az archaikus és modern idő- és a belőle következő eltérő antropológiájú történelem-
felfogás közötti különbségről lásd továbbá: Eliade, Mircea (1998): *Az örök visszaté-
rés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Budapest.

- 49 Uo. 9–46. „These print-languages laid the bases for national consciousness in three distinct ways. First, and foremost, they created unified fields of exchange and communications below Latin and above the spoken vernaculars. (...) Second, print-capitalism gave a new fixity to language, which in the long run helped to build that image of antiquity so central to the subjective idea of the nation. (...) Third, print-capitalism created languages-of-power of a kind different from the older administrative vernaculars. Certain dialects inevitably were 'closer' to each print-language and dominated their final forms.” Uo. 44–45.
- 50 „What I am proposing is that neither economic interest, Liberalism, nor Enlightenment could, or did, create *in themselves* the *kind*, or, shape, of imagined community to be defended from these regimes' depredations; to put it another way, none provided the framework of a new consciousness – the scarcely-seen periphery of its vision – as opposed to centre-field objects of its admirations or disgust. In accomplishing *this* specific task, pilgrim creole functionaries and provincial creole printmen played the decisive historic role.” Uo. 65.
- 51 Löfgren, Orvar: Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: i.m. 155.
- 52 „If we consider the character of these newer nationalisms which, between 1820 and 1920, changed the face of the Old World, two striking features mark them off from their ancestors. First, in almost all of them 'national print-languages' were of central ideological and political importance, whereas Spanish and English were never issues in the revolutionary Americas. Second, all were able to work from visible models provided by their distant, and after the convulsion of the French Revolution, not so distant, predecessors. The 'nation' thus became something capable of being consciously aspired from early on, rather than a slowly sharpening frame of vision. Indeed, as we shall see, the 'nation' proved an invention on which it was impossible to secure a patent. It became available for pirating by widely different, and sometimes unexpected, hands.” Anderson, B.: i.m. 67.
- 53 Uo. 67–82.
- 54 „The key to situating »official nationalism« – willed merger of nation and dynastic empire – is to remember that it developed *after*, and *in reaction to*, the popular national movements proliferating in Europe since the 1820s. (...) In conclusion, then, it has been argued that from about the middle of the nineteenth century there developed what Seton-Watson terms »official nationalism« inside Europe. These nationalisms were historically »impossible« until after the appearance of popular linguistic-nationalisms, for, at bottom, they were *responses* by power-groups – primarily, but not exclusively, dynastic and aristocratic-threatened with exclusion from, or marginalization in, popular imagined communities.” Uo. 86. és 110.
- 55 *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai.* (1993) Budapest.
- 56 A lehetséges „primér” irodalom felsorolása helyett itt csupán néhány, a kérdéskör historiográfiáját feldolgozó, különböző felfogású angolszász összefoglalásra szeretnék utalni: Appleby, J.–Hunt, L.–Jacob, M. (1994): *Telling the Truth about History.* New York–London. Jenkins, Keith (1995): *On 'What is History?' From Carr and Elton to Rorty and White.* London–New York. Munslow, Alun (1997): *Deconstructing History.* London–New York.
- 57 Noiriel, Gérard (2001): Egy tudományág kialakulása. In: uő: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományvá válásától napjainkig,* Budapest. 71.
- 58 Uo. 72.
- 59 Uo. 71–77.
- 60 Gyáni Gábor: Történelem: tény vagy fikció? In: uő (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest. 52. White, Hayden: A történelmi értelmezés politikája: a szaktudományvá válás és a fenséges kiszorítása. In: uő. (1997): *A történelem terhe.* Budapest. 205–250.

- 61 Gyáni G.: i.m. 52–53.
- 62 Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi*, 7. 868–889.
- 63 Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: *uő.*: i.m. 13.
- 64 Le Goff, Jacques (1994. tél): Franciaország emlékezete. *Buksz*, 6. 4. 459. (Jóllehet már Fernand Braudel nevezetes Collège de France-beli székfoglalója is gyakorlatilag ezzel a gondolattal indít. Braudel, Fernand: *Positions de l'histoire en 1950*. In: *Uő* (1969): *Ecrits sur l'histoire*. Paris. 15.)
- 65 Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest.
- 66 „A nemzeti történelem fogalma a történetírás szakszerűsödésével együtt, mintegy annak eredményeként született meg. A nemzetállam historizálása jegyében tudománnyá előlépő historiográfia ugyanakkor az államtörténet-írásban talált rá a nemzeti történetkép megfelelő formájára.” Gyáni Gábor: *Fin de siècle történetírás*. In: *uő.*: i.m. 38. „A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói.” Smith, Anthony D. (2000): *A nacionalizmus és a történészek. Regio*, 2. 5.
- 67 Gyáni, G.: *Fin de siècle történetírás*. In: i.m. 33.
- 68 Idézi Gyáni. *Uo.*, 33.
- 69 Smith, A. D.: *A nacionalizmus és a történészek*. In: i.m. 25.
- 70 Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 3., 142–157. „(...) nem egy valaha volt múlt örökösei vagyunk, annak készen kapott kulturális hagyományával, melyet aztán panelként, változatlan formában felhasznál gondolkodásunk, hanem mint a jelen résztvevői, egy folytonos interakció folyamán, birtokba vesszük a »múltat«, s azt az adott politikai-kulturális-esztétikai konszenzusnak megfelelően *alakítjuk*.” K. Horváth Zsolt (1999): *Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. Aetas*, 3. 136. *Történetírás, emlékezet és időbeliség kapcsolatáról, illetve annak történetisége történetéről* lásd: Hartog, François (2003): *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Paris.
- 71 Gyáni, G.: *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás*. In: *uő.*: i.m. 81–82.
- 72 *Uo.* 85. *Vagy ahogy maga Nora írja: „Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újraélesztése révén újra-definiálja identitását.”* Nora, Pierre: i.m. 149.
- 73 Gyáni G.: *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás*. *Uő.*: i.m. 82.
- 74 K. Horváth Zsolt: i.m. 135.
- 75 Nora P.: i.m. 154.
- 76 *Uo.* 154.
- 77 Csak egyetlen tömör jellemzése a problematikanak a számtalan közül: „(...) az egyre hatékonyabban működő állam az állampolgárok közötti kommunikációt – elsősorban az általános iskolákat – felhasználta arra, hogy állampolgárai körében terjessze a »nemzet« imázsát és örökségét, beléjük nevelje a nemzethez való ragaszkodást, azt, hogy mindent az országgal és a zászlóval hozzanak kapcsolatba, s ennek érdekében gyakran »fejlesztettek ki« tradíciókat, sőt néha új nemzeteket is.” Hobsbawm, E. J.: *A nacionalizmus két évszázada*. 118.
- 78 Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford. 303–338.
- 79 Az oktatás egyházi privilégiumának megtörését azonban már Napóleon megkezdte a középiskolák szintjén 1808-ban, amikor bevezette Franciaországban a kizárólag az állam által felügyelt érettségi rendszerét (*“baccalauréat”*). Milo, Daniel: *Les classiques scolaires*. In: Nora, Pierre szerk.: *Les Lieux de mémoires II. La nation*. 531.
- 80 Hobsbawm, E. J.: *Tömeges hagyományteremtés: Európa 1870–1914*. In: i.m. 137–138.
- 81 „Teachers taught or were expected to teach »not just for the love of art or science...

but for the love of France« – a France whose creed had to be inculcated in all unbelievers. A Catholic God, particularist and only identified with the fatherland by revisionists after the turn of the century, was replaced by a secular God: the fatherland and its living symbols, the army and the flag. Chatechism was replaced by civics lessons. Biblical history, proscribed in secular schools, was replaced by the sainted history of France. French became more than a possession of the educated: it became a patrimony in which all could share, with significant results for national cohesion, as the 1914 war would show.” Weber, E.: i.m. 336., valamint a kérdést széles történeti perspektívába helyezve: Kantorowicz, E. H.: i.m.

- 82 Nora, Pierre: i.m. 145. Vallás és nacionalizmus sokrétű kapcsolatáról lásd: Brandt, Juliane (2001): A politika mint vallás? „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. és a 20. században Középkelet-, Délközép- és Kelet-Európában” című konferenciáról (2000. november 30. – december 2., Lipcse). *Korall*, 3–4., 324–332.
- 83 „Quand les responsables de l’Instruction publique française estimèrent que l’instituteur allemand, plus que le chef d’état-major, avait triomphé à Sadowa, ils conclurent à l’urgence d’une analyse de l’enseignement d’outre-Rhin pour l’adapter à la France.” „Amikor a francia köztársasági közoktatás felelősei belátták, hogy Sadowa igazi győztese sokkal inkább a német tanító volt, mintsem a vezérkari főnök, a Rajnán túli oktatás sürgős tanulmányozása mellett döntöttek annak franciaországi adaptálása céljából.” (Saját ford.) Thiesse, Anne-Marie (1999): *La création des identités nationales. Europe XVIIIe–XXe siècle*. Paris. 15.
- 84 Thiesse, Anne-Marie (1997): *Ils apprenaient la France. L’exaltation des régions dans le discours patriotique*. Paris.
- 85 Hobsbawm, E. J.: Tömeges hagyományteremtés... In: i.m. 139–141.
- 86 Uo. 140–142.
- 87 Rendkívül tanulságos és szemléletes kortárs idézeteket (és egyben metaforát) hoz fel példaként Romsics Ignác a múlt századi macedón „nemzeti identitás” alakulása és a macedónlakta, különböző államokhoz tartozó területek iskolai oktatása közötti viszony kapcsán: „Macedón nyelv, macedón kultúra, következőképpen macedón nemzet még nem létezett a 19. század végén, sőt a 20. század elején sem, hanem mint Oswald Spengler *A Nyugat alkonyában* megjegyezte: »Ha egy faluban véletlenül szerb nyelven folyt az oktatás, már a következő generáció fanatikus szerbekből állott« – s ehhez hozzátehetjük, ha bolgárul, akkor bolgár s ha görögül, akkor görög hazafiakat igyekeztek az iskolák nevelni. A macedóniaiak nemzeti hovatartozása tehát még nem dőlt el egyértelműen. »Ezen a helyen a torlások [sic!] népe lakik, amelynek tagjai maguk sem tudják, vajon szerbek vagy bolgárok-e (...), [akik] alapjában véve olyanok, mint a liszt, amelyből olyan kalácsot lehet sütni, amelyet csak akarunk, ha egyszer majd az állami hovatartozás kérdéséről döntés születik« – jellemezte ezt a még képlékeny tudati állapotot *Rudolf Kjellén* svéd földrajztudós és a modern geopolitikai gondolkodás egyik alapító atyja 1916-ban.” Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest. 102.
- 88 *A tankönyvhiányból* eredő korabeli állapotok érzékeltetése kapcsán érdemes Kornis Gyulát idézni a diktálásnak az iskolai oktatásban betöltött súlya szempontjából: „A hihetetlenül túlszűfolt osztályok munkáját még unalmasabbá és léleklöbbő silányítja a folytonos diktálás. Az 1777-i Ratio megjelenése után eleinte nincsen az új tanulmányi rendszerhez szabott tankönyv, s amikor már van, a diákok jórésze nem tudja, vagy nem akarja megvenni. Így még azok a tanárok is rászoknak a diktálás lélekaszó módjára, akik ezt az eljárást elvben helytelenítik. (...) A kormány hiába küzd számos rendeletében a diktálás és memorizáltatás ellen. Már József császár erélyesen követeli az értelem fejlesztését az emlékezetével szemben. Később (1796) a helytartó-tanács megtiltja a tanároknak a kéziratból való tollbamondást és sürgeti az egyetemi nyomdától kiadott iskolakönyvek megvételét és használatát. Ugyanezt a rendeletet

másfél évtized mulva megismétli: nem szabad a tanárnak a tankönyvből kivonatot készítenie s ezt tollbamondania, hanem tanítson az engedélyezett tankönyv szerint. Olyan tárgyból, melynek nincs tankönyve, az anyagot kellő odafigyeléssel kell lediktálni (...). A rendelet persze írott malaszt marad. A diktálást a szokás annyira berögzíti iskoláink szellemébe, hogy csak a század végén sikerült belőle egészen kiirtani.” Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. kötet. Budapest. 556–557.

- 89 A teljesség igénye nélkül szeretném csak a korszakkal foglalkozó néhány legalapvetőbb monográfiát megemlíteni: Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I–II. k., Budapest. 1899, 1902, Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I–II. kötet. Budapest. 1927. Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790–1848*. Budapest. 1968, Horváth Márton szerk.: *A magyar nevelés története*. I. kötet. Budapest. 1988, Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. (Általánosan képző középiskolák)* Budapest. 1988.
- 90 Tóth Zoltán (1991): A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 1–2. 78.
- 91 Uo. 81.
- 92 Egyetlen, de annál jellemzőbb példa a korból egy aulikus, a magyar nyelv iskolai tanítása ellen az 1790-es években fellépő magyar nemes szájából: „Ha egy kálvinista parasztot – mondja Izdenczy – megkérdez, vajjon mi a vallása, ez azt feleli: *Magyar hitű vagyok*. A magyar nyelv uralma kálvinista uralmat fog jelenteni.” Idézi: Kornis Gy.: i.m. I. k. 164.
- 93 Uo. 118–119.
- 94 Uo. 115.
- 95 Elsősorban Karády Viktor ilyen irányú kutatásaira gondolok: Karády Viktor (1997): *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Budapest.
- 96 A matematikának egyébként egyre gyarapodó szakirodalma kezd kialakulni: Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest. Karády Viktor (1997): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest. Gyáni Gábor (1993): Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság*, 4. 18–28. Hanák Péter (1974): Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 4. Glatz Ferenc (1988): Polgári fejlődés, nacionalizmus, asszimiláció a 19. században. In: uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest. Szabó István (1941): *A magyarság életrajza*. Budapest.
- 97 „Az állami irányítás elvét a Ratio a magyar királyi jogkörből vezeti le. Azt hangsúlyozza, hogy a törvények, »a nevelésről való gondoskodást« is a »fenntartott királyi felségjogok közé« iktatták, a végrehajtást pedig a közigazgatási hatóságokra bízták. (1.§) (...) Kétségtelen: az ilyen új feladatokra, amelyeket a királyi és rendi hatalom középkori dualizmusa nem ismert, most a királyi hatalomnak sikerült a kezét rátennie. Egyébiránt az oktatásügy egységét, egyöntetűségét felekezetre való tekintet nélkül a Ratio is az »állam boldogsága« egyik követelményeként fogta fel (64.§, 135.§).” Kosáry Domokos: A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai (1765–1790). In: Horváth M. (szerk.): i.m. 150.
- 98 Magyar fordítását lásd: *Ratio educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István (1981) Budapest.
- 99 *Ratio educationis* (121.§): i.m. 96. (A kiemelések tőlem.)
- 100 Uo. (102.§): i.m. 75–76.
- 101 Az egyik legnagyobb példányszámban megjelentetett [ti. a „nemzeti iskolák”-ban használatos] tankönyv az *ábécéskönyv* volt. Ezt az első Ratióhoz mellékelte utasítás szerint két nyelven kellett megszerkeszteni: németül és egy-egy hazai nemzetiség nyelvén (ez utóbbiak közé számított a magyar is), tipográfiaileg úgy elrendezve,

hogy az egyik oldalon levő német szöveg a vele átéltelen oldalon – tükörszerűen – egy-egy nemzetiség nyelvén legyen olvasható. Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest. 70.

- 102 Megjegyzendő a törvény Németorséhoz kapcsán, hogy annak célja egyértelműen a nem magyar ajkúak magyarra való megtanítása volt: „(...) feltűnő volt a törvényekben, hogy elsősorban a magyar nyelv terjesztését, tehát másoknak a megtanítását tűzte ki célul... Ez olyan mértékben így érvényesült, hogy a helytartótanács javaslatára csak azon városok középiskolái kaptak magyaroktatót, amelyekben zömmel nem magyar diákokra lehetett számítani.” Kosáry D.: i.m. 214–215.
- 103 Uo. 211–219.
- 104 A magyar államnnyelvű válásáért folytatott több évtizedes küzdelemről lásd: Szekfű Gyula (1926): *Iratok a magyar államnnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest.
- 105 *Ratio educationis...*, 245.
- 106 Mészáros I.: *Középszintű iskoláink...*, 66–73.
- 107 Budai Ézsaiás (1805, 1808, 1812): *Magyar ország históriája három kötetben*. Debrecen.
- 108 Mészáros I.: *Középszintű iskoláink...* 60–65., Kornis Gy.: i.m. I. k. 310–362.
- 109 Bíró Sándor: i.m. 173.
- 110 *A polgárosodás* terminust – ami korántsem magától értetődő – itt „civilizációs folyamat” értelemben használom: „Ha a polgárosodást a tágabb értelemben, azaz civilizációs folyamatként fogjuk föl, amely többek között politikai szerepideákat hirdet és értékkel föl (amelyek Németországban a városi polgárságból származtak, másutt esetleg máshonnan), de legalábbis a politikai ideológiák historizálása során ennek az alakulatnak tulajdonítottak, akkor e fogalomváltás segítségével beszélhetünk magyar(országi) polgárosodási folyamatokról.” Halmos Károly (1991): *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében. Századvég*, 1–2. 134.
- 111 Bajkó Mátyás–Orosz Lajos: *Nevelésügy a reformkorban (1830–1848)*. In: Horváth M. (szerk.): i.m. 257–337. Mészáros István (1968): *A magyar nevelés története*. Budapest. Béneyi Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon*. Debrecen.
- 112 Balassa Brunó (1929): *A történettanítás multja hazánkban*. Budapest – Pécs.
- 113 „A humanizmus hatása alatt megindult történettanítás fejlődésének a XIX. század elejéig szellemtörténeti szemszögből három jellemző szakasza van. A bölcsőjét ringató humanisztikus felfogás, melyet megszükkített és theologizált a reformáció, elkísérte a haladást a XVII. és XVIII. század fordulójáig. A westfáliai békét követő szellemi átalakulás során lassan kiformalódik a mult homo doctus-ával szemben a homo politicus eszménye, akinek munkatere az udvari élet, a politika, a diplomácia, a magasabb rendű közigazgatás. Az így elgondolt ember-eszménynek kialakítását megértő iskolázás melegen karolja föl a történetet és céljának megfelelően egyetemes és egységes ágát sokfelé osztja. A fejlődés egy harmadik szakaszán a felvilágosodás fog hozzá a hagyományos történeti anyag átértékeléséhez és racionalizálásához.” Uo., 16–17. (Megjegyezném továbbá, hogy érdekes konkordancia van ennek kapcsán Balassának a reneszánsznak az antikvitáshoz fűződő viszonyulásából következően a korszak történelemfelfogására gyakorolt hatásának hangsúlyozása és a már röviden ismertetett andersoni koncepciónak a modern nacionalizmus kialakulásának történelmi gyökereit interpretáló elképzelései között.)
- 114 Bíró S.: i.m. 36–42.
- 115 Kosáry Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest. 420–421.
- 116 Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna (2000): *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*. Budapest.

- 117 Pintér Márta Zsuzsanna–Varga Imre (2002): Nemzeti múltunk drámák tükrében. *Vigilia*, 1. 33–34.
- 118 A piaristák rugalmas alkalmazkodóképességéről szólva jegyzi meg Holl Béla, hogy: „A piaristák iskoláit, tanítási és pedagógiai módszerét az adott történelmi helyzethez, az igényekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemezte. Ezt célozta a rendi szabályzatban az iskolák rendjére, munkájára vonatkozó rövid utasítás, amely lehetővé tette a helyi körülményekhez való igazodást és a jobb megoldásokkal való kísérletezést.” Holl Béla: A piarista történelemtanítás a XVIII–XIX. század fordulóján. In: uő: *Laus librorum*. 129.
- 119 Varga I.–Pintér M. Zs.: i.m. 56–57.
- 120 Szörényi László (1993): *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi hősepika történetéből*. Budapest.
- 121 Balassa B.: i.m. 83–97. Gunst Péter: A tudományos történetírás alapvetése a 18. században. In: uő (1995): *A magyar történetírás története*. Debrecen. 101–122.
- 122 Varga I.–Pintér M.-Zs.: i.m. 213–214.
- 123 Uo. 55.
- 124 Balassa B.: i.m. 121.
- 125 *Ratio educationis*. (122.§): i.m. 97.
- 126 *Ratio educationis*. In.: i.m. 97.
- 127 A történelemoktatásnak ez irányú kiemelt szerepét a szabályzat *Kötelességek az uralkodóval szemben* cíművel, közvetlenül a *Kötelességek az Istennel szemben* című mellett található passzusa (274.§) expressis verbis kifejti: „A legkönnyebben ezt a történelem kifejtése során tehetjük meg, amikor a belőle merített nemes cselekedetek számos példáját tanítványaik elé tárják [ti. a tanárok]; amikor a hazai események közül úgy adják elő azok érdemeinek megjutalmazását, akik a király iránti töretlen hűségüket emberfeletti módon, rendíthetetlen szilárdsággal teljesítették, hogy a tanulók mindnyájan egyként lelkesedve felbuzduljanak az erény hasonló dicsőségének elnyerésére. Ennek érdekében az ünnepélyes iskolai szünnapok közé soroztatott egyrészt május 13. napja, másrészt a felséges császárnak és társuralkodónak, valamint majd az utána uralkodó apostoli királynak a születésnapja, hogy mind a tanárok, mind pedig a tanulók – az uralkodótól kapott jótétemények emlékeztetbe idézésével – hálaérzésük állandó kifejezésére ösztönzést kapjanak.” Uo. 202.
- 128 Uo. 97.
- 129 Uo. 120.
- 130 „Befejezve ezeket a történelmi témájú előadásokat, a tanár tartson összefoglaló ismétlést a szinkronikus táblázat alapján, ebben Magyarország története legyen a vezérfonal, a társult országokkal együtt.” Uo. 139.
- 131 Uo. 106.
- 132 „Pray műve 1801-ben meg is jelent, s I. Ferenc, az udvari kancellária útján kiadott, 15/1802. sz. rendeletével hivatalos tankönyvnek nyilvánította, »hogy ezen tárgyban a különböző téves felfogások teljesen kiküszöböltessenek.«” Bíró S.: i.m. 82.
- 133 Uo. 256.
- 134 Uo. 264.
- 135 Uo. 268.
- 136 Megjegyezendő, hogy a porosz Johann Ignaz Felbiger ságani apát koncepcióját követő népiskolai rendszer egyik elemét képező, a tankerületek székhelyein felállított gyakorló mintaiskolákban, az ún. „normaiskolák”-ban – egyedül a magyarországi népiskolák közül – szintén folyt történelemoktatás, mégpedig „Magyarország történelme, olyan összefoglalásban, amely a tanulókat magával ragadja és a történelmi eseményeket – vágyakat keltve bennük – szívükbe vési” (30.§), ami az utolsó, harmadik osztályban hétfő délutánonként 3-tól 4 óráig zajlott. Uo. 241., ill. IV. táblázat.
- 137 Uo. 252.
- 138 Uo. 254.
- 139 Uo. 261.

- 140 Uo. 262.
- 141 Uo. 263.
- 142 Uo. 268.
- 143 Uo. lásd: Tananyag-táblázatok fejezet.
- 144 Ennek kapcsán jegyzi meg Bíró Sándor, hogy „ez a körülmény bizonyára nem maradt hatástalan az akkori magyar köznemesség és értelmiség külpolitikai érzékének alakulására.” i.m. 22.
- 145 Uo. 25–26.
- 146 Uo. 27–28.
- 147 Uo. 28.
- 148 Fehér E.: i.m. 13.
- 149 Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest. 5–6.
- 150 Uo. 6. A magyarországi tankönyvtörténet másik legismertebb kutatója, Fehér Erzsébet tanácsosnak látja továbbá a *gyermekkönyveket* is elhatárolni az általa vizsgált korszak (1777–1848) tankönyveitől: „Ugyancsak ebben az időszakban jelentek meg az első *gyermekkönyvek* is. Ezek érdekes, erkölcsi és ismeretterjesztő, tudomány-népszerűsítő szövegeket tartalmaznak a természet világából, különféle földrészekről, történeti múltból, a technika világából stb.” Fehér E.: i.m. 14.
- 151 Mészáros I.: *A tankönyvkiadás... 5.*
- 152 Uo. 64.
- 153 Uo. 62. „Ez a [ti. egyetemi] nyomda úgynevezett *kizárólagossági jogot* élvez mindazoknak a könyveknek a kinyomtatására, amelyeket Magyarország és kapcsolt országainak iskoláiban használnak.” (201.§) In: *Ratio educationis...* 158.
- 154 „Az 1777-es Oktatási-Nevelési Rendszer szerzőinek felfogása tehát az volt, hogy az összes hazai iskola – királyi rendelkezéssel hivatalosan elrendelt – tankönyveit az egyetemi Nyomda állítsa elő, tehát *monopolhelyzetben lévő tankönyvkiadó legyen*. Ennek megfelelően egyrészt *mindegyik iskolatípus számára (...)*, másrészt *mind-egyik felekezeti iskolája számára* itt készüljenek a tankönyvek. De ugyanígy minden Magyarországon honos *nemzetiség* népiskolája is tőle kapja tankönyveit; a Ratio hét nemzetiség népiskoláiról beszél (magyar, német, szlovák, horvát, szerb, román, rutén). (...) Az Egyetemi Nyomda e tankönyvkiadási monopóliuma – amely 1848-ig volt érvényben – lényegében azt foglalta magába, hogy *az Egyetemi Nyomda jogsúlt a Ratio Educationisban, illetőleg a királyi rendelkezésekben előírt tankönyvek kinyomtatására és terjesztésére*. Ez azonban azt is jelentette, hogy más, a Ratióban nem szereplő, nem királyi rendelkezésre készült tankönyveket bárki nyomtathat és terjeszthet. A protestánsok ezért minden megkötöttség nélkül használhatták saját, különböző nyomdáikban előállított tankönyveiket, mert azok nem követték a Ratio előírásait.” Uo. 65–67.
- 155 A 18. század utolsó évtizedében – párhuzamosan városaink szűk polgári rétegének lassú erősödésével – *egyre több helyen nyílt nyomda, üzleti vállalkozásként*. Megmaradt az Egyetemi Nyomda központi kiemelkedő szerepe mind tekintélye, mind az előállított könyvek mennyiségében. Abban is különbözött a többitől, hogy közvetve állami fenntartású maradt továbbra is, sokféle központi könyvkiadási funkciót teljesítve. A nagyobb felekezeti iskolák, érseki-püspöki székhelyeken lévő nyomdák természetesen felekezeti elkötelezettségűek voltak, de legtöbbször ezekben a városokban is magánvállalkozásként működött a 19. század első felében. (...) A 18–19. század fordulóján s a 19. század első felében – az Egyetemi Nyomda primátusa mellett – *szórtán vált a tankönyvkiadás*. Szinte mindegyik vidéki nyomda adott – elsősorban a helyi tanárok által készített – tankönyveket, más pedagógiai műveket, tudományos tanulmányokat.” Uo. 87–88.
- 156 Uo. 84–86.
- 157 Lásd 101. jegyzet. Valamint „az ábécéskönyvnek ez a kétnyelvű, tükörszerűen megszerkesztett típusa 1806 után továbbalakult: az alapnyelv nem a német, hanem a *ma-*

gyar lett, s a tüköroldalakra a nemzetiségek nyelvén (köztük németül) megfogalmazott szövegek kerültek. (...) Az 1806-os Oktatási-Nevelési Rendszer nyomán változás történt az 1779-es ábécéskönyv szerkesztésében (anélkül, hogy a szövegeken a legkisebb mértékben is alakítottak volna): az Egyetemi Nyomda végrehajtotta az *alapnyelváltást*. De nem maradt abba a tiszta német, illetőleg a magyar nélküli, némettel társított nemzetiségi nyelvű ábécéskönyvek kiadása sem.” Uo. 70–72.

158 Mészáros I. (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1848 (Általánosan képző középiskoláink)*. Budapest. 161–162.

159 Uo. 162.

160 „A szokásos magyar értelmezés alapján állva szigorú értelemben vett magyar polgárosodás nem volt, vagyis nem zajlott le egy olyan folyamat, amelynek során a magyarság (magyaros etnikumok, rend[ek], rendiségen kívüli csoportok) átvették volna egy (nem jelentős) magyar etnikumú szabad királyi városi polgárság normáit, elfogadták volna az utóbbiak által kidolgozott politikai szerepmintákat, és ezekhez, mint példaadóhoz hasonultak volna. A magyar városi polgárság (értsd: a Magyarbirtadalom szabad királyi városainak polgársága) németes kultúrájú és nyelvű polgárság volt, és a magyar szabad királyi városok hálózata térbeliségében is a német várososhálózat perifériája volt. A civilizációs processzus nem e hálózaton keresztül áramlott az országba, hanem más utakon és módokon. (...) *Beszélhetünk viszont magyarországi németes polgárosodásról, vagyis magyarországi társadalmi csoportok követhetnek német területekről vagy német nyelvhasználat által közvetített, külföldön kidolgozott mintákat, de talán még lényegesebb az, hogy e minták a recepció során kapcsolódnak össze etnikai minősítésekkel.*” Halmos K.: i.m. 134. A premodern magyarországi polgárság etnikai-nyelvi heterogenitásáról, valamint a német mint közvetítőnyelv szerepéről lásd továbbá: Ungár László (1942): *Szemponatok a magyar polgári osztály kialakulásához. Századok*, 78. 306–328.

161 Lásd 110. jegyzet.

162 „Ugyanakkor a nagymértékben követett politikai szerepideálok Magyarországon a *nemesség ideáljához álltak közel, vagyis a Verbürgerlichung értelmében vett magyar polgárosodás tulajdonképpen „nemesedés”, (Veradeligung) volt.*” Uo. 134.

163 Takáts Sándor (1895): *A főváros alapította Bp-i Piarista Kollégium története*. Budapest. 9.

164 Uo. 38–141.

165 Balassa B.: i.m. 99.

166 Takáts S.: i.m. 166.

167 „A pesti kir-i nagy gimnáziumnak első főigazgatója [ti. 1777-től] Vörös Antal vicehelytartótanácsos volt. (...) Vörös Antal volt az egyetlen főigazgató, ki a Ratio educationis utasításai mellett is tudott és keresett is módot a nemzeti érzés ébrentartására és élesztgetésére. Hivatalos rendeletben hagyja meg, hogy a magyar ifjak magyar ruhát viseljenek, s hogy az iskolák szt. István király napját s más nemzeti ünnepeket tőlük telhetőleg megüljék.” Uo. 278., A ruhaviselet és „nemzeti érzés” összefüggéseiről lásd: F. Dózsa Katalin: A rendi nemzet tudat szimbóluma, a díszmagyar. In: Hofer T. (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzet tudat változó jelképei*. 155–165.

168 Takáts S.: i.m. 291.

169 Uo. 352.

170 Uo. 254.

171 Uo. 357.

172 (Kiemelés tőlem.) Uo. 11–14. Érdekes módon Takáts kihagyja ebből a meglehetősen hosszú felsorolásból a Mészáros István által viszont a gimnázium neves tanulóival kapcsolatán említett *Táncsics Mihályt* és Bajza Józsefet. In: Mészáros I.: *Középszintű iskoláink...* 161.

173 Horváth Mihály (1841): *A magyarok története Európába való költözésöktől mostanáig. A tanuló ifjúság számára*. Pápa.

- 174 Schirckhuber Móric (1837): *Magyarok története deák s honi nyelven előadva*. Pest. Az összesen hat kiadást megért tankönyvet 1843-tól már csak magyar nyelven adták ki. Stéhli Ferenc: *Piarista történetírók a XIX. és a XX. században*. In: Görbe László (szerk.): *A Budapesti Piarista Gimnázium Évkönyve az 1999/2000. Iskolai tanévről az iskola fennállásának 283. évében*. 120.
- 175 Szinnyei József (1890–1914): *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. Budapest. XII. k. 427–430.
- 176 Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára Budapesti (pesti) gimnáziumi iratai. Anyakönyvek 74. kötet, 1847/48. I. és II. félév.
- 177 Uo. Anyakönyvek 76. kötet, 1849/50. I. és II. félév.
- 178 Mészáros I.: *Középszintű iskoláink...* 162.
- 179 (Kiemelés tölem.) Hittrich Ödön (1923): *A Bp-i Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnázium első száz esztendejének története*. Budapest.
- 180 Márpedig az evangélikus rendek kerületi gyűlése a korban már erőteljesen szorgalmazta a *nyelvi magyarosodás* ügyét, ahogy azt például az „1831. Sz. Iván hava 15-ik napján” Péteriben Földváry Miklós elnök és Bartholomaides Pál esperes vezetése alatt tartott tanácskozás határozatai jól érzékeltetik: „Esperességi Inspector T. Földváry Miklós Úr igen velős és ékes magyar beszéddel, a’ mellyben előterjesztvén a’ Rendeknek Egybegyűlések szent tzelját, kivált azt ajánlotta, hogy a’ deák nyelv helyett magyar hozasson bé az Esperességben. Mely alkalommal (...) tökéletesen elfogadtattak, t. i. hogy a’ mai Gyűléstől fogva magyarul vitessék a jegyzőkönyv (...) a’ levelezések (...); hogy az újonnan kinevezendő vagy más Esperességből meghívandó Lelkipásztor, ha nem tud jól magyarul, Ekklesiát ne kapjon; hogy az Oskola Tanítók, kivált a’ Tót és Német helyeken Magyar nyelv tanítására szorítassanak és senkise vétessen fel Oskola tanítónak vagy Oskola Segédnek, a’ ki nem tökéletes magyar.”, Uo. 240.
- 181 Uo. 122.
- 182 Tavassy – közvetve – saját (modern) nemzeti identitásáról – bár igaz, hogy már egy későbbi korszakban – így nyilatkozik meg 1874-ben a közigazgatási reform érdekében emelve szót: „Én az egységes, az *egy* és egyenlőjogu magyar hazát ismerem, annak megannyi polgára az én polgártársam és ne köthessen ki magának külön és szabadalmazott állást, legyen az a multnak penészes hagyománya, vagy a jelen igazolatlan szerzeménye. Helytelenség dicsekedni avval, hogy (...) a XVI szepesvárosbeli Igló kir. bányaváros lakos. Mintha egyszerűbb nem volna »szepesmegyei magyar« vagy magyar polgár vagyok. S még szebb s a legszebb s legegyszerűbb »magyar vagyok.«” (Kiemelés tölem.) Idézi (1927): Koch István: *Tavassy-emlék*. Budapest. 5.
- 183 Hittrich, Ö.: i.m. 223.
- 184 „A felsőbb leánytanodai osztály buzgó tanítója” és „e könyvtár vezetője”, Tavassy Lajos ig.: *1846/47-ik tanévi Tanodai Hirlemény a pesti prot. Ev. város-esperességi gyűlekezet tanintézetéről*, Pest. 27.
- 185 Dierner Endre (1843): *Magyarhoni történetek, mellyeket a protestans tanuló ifjuság számára összeszedett D. E...* Pest.
- 186 Tavassy L.: i.m. 16–17.
- 187 Uo. 17.
- 188 Uo. 19–20.
- 189 Uo. 24.
- 190 Lásd 136. jegyzet.
- 191 Tavassy L.: i.m. 25.
- 192 Táncsics (Stancsics) Mihály (1841): *A magyarok története kérdésekben és feleletekben*. Buda.
- 193 Neumann Salamon (1844): *A magyarok története magyar és német nyelven...* Buda.
- 194 Lányi Károly (1846): *Magyar nemzet története képekkel a nép számára*. Pozsony.
- 195 Tavassy L.: i.m. 25–28.
- 196 Szinnyei J.: i.m. VII. k. 779–783.

- 197 Koch I.: i.m. 5.
- 198 Karády V. (1997): Felekezet, rétegződés és mobilitás... 34.
- 199 Tóth Z.: i.m. 111.
- 200 Uo. 107.
- 201 Uo. 111.
- 202 Ami erre az időre már a *közös* magyar nyelvi norma megteremtése kapcsán is kezdte összefűzni a felekezeti etnikumoknak – legalábbis a magyar nyelvi nacionalizmust magukénak valló – tagjait. Bár történelmi közhelynek számít, hogy a 19. század derekáig a latin mint magyarországi – rendi értelemben vett – nyelvi „koiné” összekapcsolta az eltérő etnikumú tagokból felépülő, *Hungarus*-tudatú *natio Hungarica* tagjait, azonban Kornis egy finom észrevétele ebben a kérdésben is tetten éri az eltérő felekezeti normák korabeli hatását: „Ennek a beszédnek [ti. a latinak], melynek foszlányait Jókai regényeiben oly remekül örökítette meg, megvoltak a maga tájszólásai: a felföldön más színezete volt a latinságnak, mint az Alföldön, a katolikusok latin beszédének más zománca volt, mint a protestánsokénak, sőt a színmagyar reformátusok hungarizmusokkal teli deák nyelve megint elütött a jobbára német műveltségű luteránusoknak a klasszikusokhoz közelebb álló nyelvtől. Innen a sok vita és versenygés, ki tud jobban latinul?” Kornis Gy: i.m. 449.
- 203 Renan, E.: i.m. 54. Lásd 42. jegyzet.
- 204 Fehér E.: i.m. 8–12.
- 205 Mindezekről elég részletes ismertetések és értelmezések találhatóak a már sokszor idézet, unikális jelentőségű Bíró-monográfiában.
- 206 Gunszt P.: A tudományos történetírás kibontakozása Magyarországon (1867–1918). In: uő: i.m. 148–169.
- 207 Lékai Lajos (1942): i.m. 60.
- 208 Uo. 47–51. Gunszt P.: i.m. 125–128.
- 209 Lásd 194. jegyzet.
- 210 Szinnyei J.: i.m. III. k. 1083–1087.
- 211 Spányik Glycér (1816): *Compendium Historiae Regni Hungariae... I–II*. Pest. Ugyanez magyarul: uő. (1832): *Magyar ország rövid históriája I–II*. Pest.
- 212 Bíró S.: i.m. 84–90.
- 213 Losontzi (Hányoki) István (1773): *Hármas Kis Tükör... Pozsony*. Ketskeméti Zsigmond (1780-as évek): *A magyaroknak eredetéről... Pozsony*.
- 214 Lásd 107. jegyzet.
- 215 P. Csorja Ferenc (1830): *Haza és közönséges história... Marosvásárhely*. Péczely József (1837): *A magyarok története Ásiából való kijövelelektől fogva a mai időkig... Debrecen*. Peregrinyi Elek (1838): *A magyarok története... Buda*. Schirckhuber M.: i.m. Spányik G.: i.m.
- 216 Táncsics (Stancsics) M.: i.m. Horváth M. (1847): i.m. és *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjuság számára*. Bécs. Bedő Pál (1843): *A magyarok története a vezérek s királyok képeivel*. Pest. Rajcsányi János (1843): *Magyarország története az első ifjuságnak*. Pest. Dierner E.: i.m. Edvi Illés Pál (1844): *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytant*. Pest. Neumann S.: i.m.
- 217 Bíró S.: i.m. 91–93. Bíró, Kiss Áront idézve, megjegyzi továbbá, hogy a Hármas Kis Tükör „csaknem egy egész századon át, csaknem minden évben kiadva, uralkodott hazánknak csaknem minden felekezeti magyar népiskolájában mindaddig, míg 1854-ben a helytartótanács taníttatását betiltotta.” Uo. 93.
- 218 Megjegyezendő, hogy a könyv 1771-es kiadását követően bővült csak „hároms tükörre”, amikor a szerző a „Szent História summája” és „Magyar ország Kis Tükörre”-hez hozzákapcsolta immár „Erdély ország Kis Tükörre”-t is, azaz a magyarországi és erdélyi földrajzot, történelmet és alkotmánytörténetet is. Éppen ezért én természetesen már egy ilyen, háromosztatú kiadás szövegét vettem kézbe.
- 219 Edvi Illés Pál ezen interdiszciplináris tankönyve lényegében csak egy részlete az általa 1837-ben megjelentett, még inkább interdiszciplináris művének (Edvi Illés Pál:

Első oktatásra szolgáló kézikönyv, Pest, 1837), amely magában egyesítette a tanító kézikönyvet és a tanulói tankönyvet. Fehér Erzsébet: i.m. 232.

220 Ratio Educationis Publicae. 31–36.§ In: i.m. 241–243.

221 Lásd 174. jegyzet.

222 Losontzi ugyanezt csak tankönyve földrajzi részében teszi meg: „Tudjuk, hogy a gyermekek a ritmizálásban igen gyönyörködnek, és a Verseket örömmel tanulják: ez októl indítván, a Vármegyékben lévő nevezetesebb Helységeket Versetskékben foglaltam, hogy azokat minden unalom nélkül megtanulván állhatatosan elméjekben meg-tartsák: hogy pedig érthessék, alájok tettem rövid világosításokat.” i.m. 1.

223 i.m. VIII.

224 Tánicsics felekezeti hovatartozása mindenekelőtt az *Életpályám* címet viselő önéletrajzához a Czibor János által írt egyik jegyzetből derült ki számomra, amely Tánicsics szülőfalujának felekezeti megoszlását ismerteti Fényes Elek statisztikájára támaszkodva (természetesen ismerve Tánicsics szüleinek apai ágon horvát, anyai ágon pedig szlovák eredetű etnikai hovatartozását is): „Ácsteszer ma ezer lakosú kisközség Veszprém megye zirci járásában, a Bakony szélén. Valószínűleg XVIII. századi telepítés. Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára* című munkájában (1851) a következőket írja: Ács-Teszér, magyar-német falu, Veszprém vármegyében, 1054 kath. Lakos, 12 zsidó lakos. Kath. parochia, szentegyházzal. Határa igen hegyes és erdős. Földesura a gróf Esterházy család.” Tánicsics Mihály (1978): *Életpályám*. Budapest. 576

225 Mindazonáltal, mint ahogy azt Papp László megjegyzi, Spányik Glicér éppen történetírói szerepére volt a legbüszkébb: „Spányik a történetírás területén alkotott leginkább maradandót. (...) Méltóságai és címei közül szinte büszkeséggel csak ezt írja ki: »Kegyesszékbeli áldozópap, a közönséges és magyarországi történet professzora«.” Papp László (1942): Spányik Glicér (1781–1850). In: Balanyi György (szerk.): *Magyar piaristák a XIX. és XX. században*. Budapest.

226 A családtörténeti információkat Nagy Iván munkájából vettem. Nagy Iván (1862): *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. P–R, Pest. 339–341.

227 Nem véletlenül fogalmazok ilyen óvatosan Dierner Endre rendi státusa kapcsán, hiszen a Szinnyei által 'Nagy-ör' (*Nehre*)-ként megnevezett települést ebben a formában nem is találtam meg Fényes statisztikáiban, csak miután a Jeney Andrásné és Tóth Árpád (1997) által szerkesztett *A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az országos községi törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913)* (Budapest) című adattárban utána néztem 'Nagy-ör' névváltozatainak, találtam rá a település korábbi 'Sztráska' elnevezésére (a szintén megemlített 'Nemre' [sic!] mellett), amely révén már az alábbi leírását kaptam Fényestől: „Sztráska, Nähre, tót falu, Szepes vmében a Poprád mellett, Késmárkhoz északra 1 órányira, gyönyörű s termékeny vidéken: 172 kath, 196 evang. lak. (...) Volt itt továbbá egy apáca zárdá, és nevezetes gymnasium, melyet Horváth Stnansith György alapított, ki Wittenbergában tanult, s fia vala azon Gradeczi Horváth Stansith Márkusknak, ki 1557-ben, Szigethvárat Ali basa ellen derekasan megvédelmezvén, jutalmul Sztráska falut kapta.” Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára* II.k. Pest. 1851. 161. Mindezek figyelembe vételével nem túlzottan valószínű, hogy Dierner születési helye alapján tagja lett volna az önálló rendi státust jelentő „szepesi ház egyetemnek” (*Universitas Saxorum de Scepus*).

228 Hartog, François (2000): A történeti elbeszélés művészete. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen. 28.

229 Uo. 30.

230 White, Hayden: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: uő: i.m. 70.

231 Gyáni G.: Történelem: tény vagy fikció? In: uő: i.m. 55.

232 White, H.: uo. 82.

- 233 Uo. 73.
- 234 A történetírás narratív formájából eredő problematika White-i interpretációján kívül magyarul megjelent írások kapcsán lásd: Thomka Beáta (2000, szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest.
- 235 A továbbiakban nem fogom minden egyes alkalommal jelezni Rajcsányi János felekezeti hovatarozása megítélésének hipotetikus voltát, hanem annak implicit tudását feltételezve hivatkozok rá evangélikusként.
- 236 Bartholomaeus László ág. ev. lelkész (1754, Klenóc, Hont vármegye – 1825, Ochtina, Gömör-Kishont vármegye), In: Szinyei J.: i.m. I. k. 642–643.
- 237 Niederhauser Emil (1977): *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest. 244.
- 238 Szücs Jenő (1997): Történeti „eredet”-kérdések és a nemzeti tudat. In: uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest. 337.
- 239 Táncsics M.: i.m. 1–2. Az persze már egy másik problematikához vezet, hogy ez az idézet mennyiben és milyen szempontból tekinthető egy újfajta „történetiség rendjébe” (régime d'historicité) tartozónak. Lásd: Hartog, F. (2003): i.m.
- 240 A szinte kizárólag a *dinasztikus hűség* hangnemében záruló tankönyvszövegek kapcsán érdemes Budai Ézsaiás munkájának – I. Ferencre vonatkozó – utolsó mondatát idézni: „A mit bizonyosan tudunk, ez: hogy Ő Felségének, mint Országunk Kegyes Attyának, az áldott Békesség helyre állása utánn, minden gondja, szándéka, és igyekezte, hív Alattvalóinak bódlogítására vitettetik; Kinek, midőnn, a Királyok Királyától forró indulattal HOSSZANN TERJEDŐ ÉS SZERENTSÉS URALKODÁST KÍVÁNUNK ÉS KÉRÜNK: bizonyosak vagyunk benne, hogy, ugyan akkor, a mi magunk Javát és Bóldogságát, legigazábbann óhajtjuk és munkálkódjuk.” i.m. III. k. 252.
- 241 Peregrinyi E.: i.m. VIII.
- 242 Bár Péczely könyve a költemény alábbi két sorának citálásával zárul: „Nemzeti nagy létünk temetője Mohács! Hajh, s ezt visszavonás okozá mind, s durva/ irigység!” Péczely J.: i.m. II. k. 479. Azonban Kisfaludy versének utolsó sorai jóval pozitívabb (inkább teleologikus optimizmusra utaló) végkicsengést hordoznak, így, ha Péczely feltételezte tankönyve befogadói horizontja kapcsán a kortárs idézet pontos tartalmának ismeretét (a vers közismertségére utalhat egyébként, hogy Péczely se szerzőt, se címet nem tüntet fel a citátum előtt vagy után), akkor egészen más implicit „feladói üzenetet” sejtet ez a zárógondolat. A Kisfaludy-vers utolsó négy sora ugyanis így hangzik: „*Él magyar, áll Buda még! A múlt csak példa legyen most! S égve honért bizton nézzen előre szemünk./ És te virulj, gyászter! A béke magasztos ölében,/ Nemzeti nagylétünk hajdani sírja Mohács!*”
- 243 Mivel Péczely művének második kötete csak a „mohácsi vérnapi” jut el, értelem-szerűen azt kizárólag a középkor végéig tudtam forrásként használni, így az 1526 utáni magyar történelemre nézve tízennégyre csökkent a korpusz elemeinek száma.
- 244 Horváth M.: i.m. III–V.
- 245 „A történeti tudat egyik alapvető kérdése mindenütt az illető nemzet származásának a kérdése volt, az őstörténet, amely a kor adott tudományos szintjén persze a legkülönbözőbb elméleteknek is teret biztosított, hiszen források erre az időszakra igen gyér számban voltak csak, s azokat is a legváltozatosabb módokon lehetett interpretálni. (...) A származás és az őstörténet tehát voltaképpen azt a célt szolgálta, hogy kiderüljön: a szóban forgó nép legalábbis egyenrangú minden más néppel (az egyenrangúság tényét leginkább a szomszédos népekkel szemben illet hangsúlyozni és bizonyítani), vagy esetleg éppenséggel nagyobb, erősebb, hatalmasabb, dicsőbb, vitézebb a többi népnél, és – ha csak egy mód van rá –, hogy őslakos is azon a területen, amelyen éppen él.” Niederhauser E.: i.m. 236., 240.
- 246 Edvi I. P.: i.m. 69.
- 247 Ami a korpuszban a legburjánzóbban Ketskeméti strófkákba tördelt szövegében virágzik. A nála előforduló (32 strófan keresztül hullámzó) etnikus „rokonság” elemeiként:

Scitha, Hummus, Avars, Turkus, Turkomannus, Kun (= 'Tatár' eredetű), *Jász* (= 'nyilas Vitéz'), *Székely* (= 'Atila régi maradéki'), *Kunok, Sokol, Kazares, Kabares, Uzzi, Ugri, hunavars, Patzinatzita* nép ezen formákban előfordulva lényegében mind magyar. Amely hosszadalmas felsorolást „tudós” magyarázat is követ: „Magyarnak, egy Kunnak, Jásznak eredete./ Mi az oka, hát hogy más a nevezete?/ Ez hogy más időben, esett a jövedele./ Ki előbb, ki utobb, a mikor jöhetete.” Ketskeméti Zs: i.m. 10.

- 248 Szűcs Jenő (1974): Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének alapjai). In: *Uő: Nemzet és történelem*. Budapest. 413–555.
- 249 „A dicső múlt az volt, amit a [ti. 17. századi lengyel] nemesség önmagáról elképzelt. Ebben a műtszemléletben a változásnak alig jutott hely, a lengyel rendi-nemesi intézmények mindig is tökéletesek voltak, mint most. Ennek a nemesi szemléletnek volt az ideológiája a szarmatizmus, az a meggyőződés, hogy a lengyel nemesség a hódító szarmatáktól származik, nem azonos a jobbagysággal. Végül is ez a külön származás adta meg a jobbagyok fölötti uralom igazolását. (...) A szarmata ideológia lényege az volt, hogy a lengyel kiválasztott nép, pontosabban a lengyel, vagyis a szarmata nemesség, és a központi hatalommal szembeni fölénye a lehető legjobb berendezkedés.” Niederhauser Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest. 33.
- 250 Niederhauser E.: *A nemzeti megújulási mozgalmak...* 236.
- 251 (Kiemelés tőlem.) Idézi Kosáry Domokos (1943): *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844. Századok*, 76. 384.
- 252 Sajnovics János (1770–1772): *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*. Koppenhága–Nagyszombat.
- 253 „Ilyen a nyelv természetében gyökerezett hasonlatosságot akarnak sokan újabb vizsgálatok után nyelvünk, és az északi *Finn* eredetű (Finn, Lapp, Esthon, Vogul s a t.) népek nyelve közt is felállítani: melyből azonban magából, bár telyesen bebizonyíttassék is, más történeti adatok nem lévén, nem az következik, mit azok következtetni akarnak, hogy nyelvünk és így nemzetünk is Finn-, hanem hogy a Finnek magok is, valamint mi, keleti eredetűek.” Péczely J.: i.m. I. k. 12.
- 254 Többek között 18 oldalt szánva az őshazában maradt, az egyéb Ázsiában szétvándorolt, valamint a moldvai és besszarábiai „Csango” magyarok kérdésére. A fejezet kiindulópontja pedig az a filozofikus intonációjú gondolat: „Hogy a Magyarok azoknak a népeknek díjjára nem jutottak, kiknek ma már semmi nyoma nintsen: azt egynek lehet tartani a legkülönösebb dolgok közzül a Históriaiban.” Budai É.: i.m. I. k. 41.
- 255 Borzsák István (1955): *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiaiánk kezdetei*. Budapest.
- 256 Aki ugyanakkor részben Budai *szakmai riválisának* is tekinthető, hiszen ő is tanár (mégpedig egyetemi), egyházi ember („Jézustársasági áldozópap”), szintén bölcséleti doktor, és mintegy harminc évvel idősebb (bár Budai könyvének születése idején már két évtizede halott) kortárs szerző volt. Szinnyei J.: i.m. XII. k. 38–41.
- 257 Főként a *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történetéből* című műve hemzseg fantasztikusnál fantasztikusabb eredetteóriáktól. Lékai L.: i.m. 75–80.
- 258 Smith, A. D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Z.–Deák Á. (szerk.): i.m. 41.
- 259 Nagyon is kurrens ábrázolási témái voltak ugyanis ezek a momentumok többek között a kortárs képzőművészetnek: Rózsa György: „Árpád emeltetése”. In: Hofer T. szerk.: *Magyarok Kelet és Nyugat közt...* 35–43. „Legfőképpen a vérszerződés jelenetét és Árpád pajzsraemelését ábrázolták szívesen. Mindkettő a reformkor kedvelt politikai fordulatát, az úgynevezett »érdekegyesítés« programját szimbolizálta. A vérszerződés ábrázolása pedig a magyar faj egységének szimbóluma e korban, amely a magyar nép ősiségének és eredetiségének kontinuitását is kifejezte.” Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. *Janus*, VI. 1. 49.
- 260 „Néhány ezere[n] [ti. „Etele” hunjai közül] Csabától elszakadván, Dáciába, a mai Erdélybe futottak s annak keleti hegyes vidékét szállották meg. Ezeknek ivadécai

utóbb a beköltözött magyarokkal Székely név alatt egyesülvén, mind máig fennmaradtak.” Horváth M.: i.m. 3

- 261 Aki azt a sajátos, bár nagyon is hatásos eljárást választja, hogy a honfoglalás eseményeinek „elregélése” helyett beilleszti tankönyve narrációjába a kortárs költő, Garay János *Árpád a honalapító* című versét, amely többek között implicite megemlékezik az erdélyi székelységről is, mégpedig azt nagyon is sokatmondó, aktualizáló *etnikus kontextusba* ágyazva: „Mi ország az mögötte ott/ A roppant rengetegnek,/ Hol a hegyek aknáiban/ Só és arany teremnek?/ Erdély az egy nagy és nemes/ Magyar törzsöknek székhelye;/ Most a vad és vitéz oláh/ Erősökával küzdte le.” Dierner E.: i.m. 10.
- 262 „*Hány fiai voltak?* [ti. Attilának] *S mi lett a birodalom sorsa?* [Ti. birodalmuk pusztulása után] egynéhány ezren az Erdélyi szélbeli hegyek között a Hunnok közül megmaradtak és ezeknek maradványai a *Székelyek*.” P. Csorja F.: i.m. 6.
- 263 „*Székelyek Atila régi maradéki/ Ez Atyánk-fiának Erdély leve széki.*” Ketskeméti Zs.: i.m. 10.
- 264 Erre az időre ugyanis már a reformkori politikai diskurzus szerves és sokat hivatkozott elemeivé váltak az olyan közkézen forgó művek és azok gondolatai, mint például Széchenyi István *Hunnia* (1833, Pest), vagy Gorove István *Nemzetiség* (1842, Pest), illetve Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című nagy hatású, az ún. „nemzetiségi kérdés”-t tematizáló munkái.
- 265 Lásd 247. jegyzet.
- 266 Az ún. „fehérlő-mondát” viszont, amely akkorra már évszázados folklórszöveggé vált az néphagyományban, nem találtam meg karakterisztikusan a korpusz anyagában. A kérdéskör néprajzi-antropológiai elemzéséről lásd: Kríza Ildikó: A fehér lóért vitt ország. In: Hofer T. (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt...* 45–60., valamint Hofer Tamás: A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérlő-monda. In: uő: uo. 61–66. (Megjegyezném, hogy a Kríza Ildikó által is idézett szlovák-magyar keveréknyelvű gúnyoló rigmus egy századvégi irodalmi alkotásban, Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* című regényének második részében is előfordul az alábbi változatban: „Cserveni kantár, bjeli kvon!/Predav szom ország, bozse moj!”)
- 267 „*A vándorlás* mind az emigráns, mind a diaszpóra típus meghatározó eleme. Az első esetében a migráció az ígért földjére irányul, és a gondviselés meghatározta sorsal társul, amely kirekeszti az őslakosokat és a rabszolgákat.” Smith, A. D.: *Kiválasztott népek...* In: i.m. 42.
- 268 De, térjünk Árpádra, hogy meg-telepedett,/ A Magyar e földön mind nemes ember lett./ Tsak tsupa fegyverrel ez Szolgálatot tett./ Senkinek egy fillér adót sem fizetett./ Azt kérded adózok, hát kitsodák lettek?/ A régi lakosok, kik itt telepedtek./ Számítást föld-mivelést, vetést ezek tettek,/ Portzio, s más terhek ezekre vettek.” Ketskeméti Zs.: i.m. 11.
- 269 „*Hányféle rangok voltak ekkor* [ti. a honfoglalás idején] *divatban a magyarok között?* Egy rang volt divatban, t. i. a nemesség. Minden magyar még annyi szabados nemes és katona volt. Utóbb a meghódítottak- és hadban elfogottakból váltak a rabszolgák és nemtelenek (paraszrok). (...) *Ettől* [ti. az augsburgi vereségtől] *fogva a magyar nemes itthon békeségben élvén, mire fordította törekedéseit?* Arra, hogy önmagát rendbe szedhesse és a szomszédos népek példáját művelhesse. Önként tehát a magyarok ekéhez fogtak, mesterségeket tanultak, és a kereskedést (ha magok nem üzték is) legalább előmozdították.” Edvi I. P.: i.m. 70–71.
- 270 „(...) a *nép (plebs)* közé [számláltatott ti. egyfajta kvázi „ősalkotmány szerint”] végre a többi itten talált, fegyvertől megkímélt, szolgai foglalatosságokra szorított sokaság, pórság, ide számlálva a nemességüket büntetésül elvesztettek is, a hadban elfogottakkal együtt.” Péczely J.: i.m. 28.
- 271 A hagyományos rendi „etnikus társadalomteória” elképzelésének a korabeli tankönyvekből tehát már lassacskán kikopó, feloldódó képe azonban korántsem vigasztalta a kortárs nemzetiségi elit „ellenmitosz”-alkotóit, hiszen: „A történeti szuggesztióban rejülő makacs származásmítoszon túl a hun-magyar tudat »etnikai« képzetei (e meg-

győződés szerint például már Attila hunjai magyarul beszéltek) szükségképpen kirekesztették a »nemzeti« érzelmközösségből még a más nyelvű és *natio*jú nemest is, jóllehet népi-alattvalói minőségében »magyar« (*gente Hungarus*) volt, ráadásul pedig egyenrangú tagja a rendi *natio Hungarica* politikai közösségének. De a történeti állammitosz sem volt alkalmas arra, hogy bárkit is lelkesítsen, akinek tudomásul kellett vennie, hogy őseinek a hun-magyarok »második bejövetelekor« nem volt más szerepe, mint a hódolás. Így érthető, hogy a nemzetiségi vezető rétegek csirázó ellenmitoszai jóval megelőzték politikai mozgalmait. Szűcs J.: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In: i.m. 337–338. Az „etnikai leszármazás” és társadalomteóriák összefüggéseinek a francia nemzetépítésre gyakorolt évszázados hatásairól lásd: Burguière, André (2003): L’historiographie des origines de la France. Genèse d’un imaginaire national. Annales HSS, 58–1. 44–62.

- 272 Peregrinyi E.: i.m. 9. Bedeő Pál egy ponton pedig még ennél is tovább megy az uralkodói előd *abszolút hatalmát* demonstrálandó: „Tudván, hogy csak a szigorú rendtartás teheti őket erősekké, a hét fő személy által Álmos választatott főnökké, kinek nemzeti szokásként egy edénybe véreket eresztvén engedelmisséget, s főhajtást esküdtek.” Majd pedig: „Álmos az országlásra s hős tettekre születve az egész fegyverrefogható népet hét seregbe osztotta...” Itt tehát hét törzs helyett egy abszolút uralkodó által központilag irányított, hét seregbe osztott, kvázi egységes nép hódította meg a haza területét!
- 273 P. Csorja F.: i.m. 10.
- 274 „A helyet, hol e nemzeti tanács tartatott, a nép azontul Szernek nevezte.” Horváth M.: i.m. 13.
- 275 Uo. 13.
- 276 Bíró S.: i.m. 111–128. Akiről viszont, éppen Bíró kutatásai nyomán azt is tudjuk, hogy a korabeli diákjegyzetek tanúsága alapján éppen az inkriminált történelmi események *szóbeli* interpretálása kapcsán esetenként ellenkező előjellel „cselekményesítette” saját *nyomatásban* megjelent tankönyve állításait és retorikáját.
- 277 Szekfű itt a fent már említett Lányi-féle illusztrált történelemkönyvre céloz. Lásd 194. jegyzet.
- 278 Szekfű Gyula (1938): Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest. 594–596.
- 279 „Frye-nál a *románc* az önazonosság olyasfajta drámáját jeleníti meg, amely az összeütköző és azt végül maga alá gyűrő hős kálváriáját és élményeit szimbolizálja (ilyen pl. a Grál-legenda és Krisztus keresztény mitológiája).” Gyáni G.: A történelem: tény vagy fikció? In: uó: i.m. 57–58.
- 280 Arról a Táncsics Mihályról van szó, aki tankönyvében mindvégig következetesen, így fejezetcímként is a *szent* jelző nélküli I. Istvánról beszél.
- 281 Losontzi I.: i.m. 109.
- 282 Budai É.: i.m. I. k. 105.
- 283 Dierner hatásosan rá is játszik a maga pszichológizáló, „gender” szemléletű retorikájában arra a tényre, hogy a szeme előtt lebegő befogadói horizonton a leányiskolai tanulók állnak: „(...) neje *Sarolta* – az ország legszebb s legbajnokiabb asszonya – buzgón ragaszkodék azon valláshoz, mellyben neveltetett, s mit atyja, Gyula fejedelem, Erdélyben elkezdett vala, dicséretesen folytatá Magyarhonban. Mert az asszonyi gyöngédebb lelkiület igen fogékony vallásos eszmék és érzelmeik iránt, s a lelkes nő varázshatalommal bír azokat másokban is felköltöni s táplálni. Sarolta nemcsak megszelídíté Gézának mogorva s durva természetét, hanem tiszteletet is gerjesztett föl kebelében a keresztény vallás iránt, úgy anyyira, hogy meg is keresztelkedvén, nyugatról térítőket hívá az országba a sz. tan hirdetése végett.” Dierner E.: i.m. 13–14.
- 284 Spányik G.: i.m. I. k. 17.

- 285 „Mire nem sokára István király meghalálózván (1038), Fejérváron eltemetett, s később (1083) Imre fiával együtt a szentek közé számláltatott.” Dierner E.: i.m. 19. Érdemes és tanulságos ezt a zárógondolatot egy katolikus szerzővel, például Spányikéval és annak retorikájával összevetni: „Elnehezdedvén a betegség, István a főbb Urakat magához hívatta, s fontos beszédjével arra intette őket, hogy a Vallást, igazságot és egyességet tartsák fenn, azután pedig szemeit és kezeit az égre emelve Magyarországot az Isten Anyja pártfogásába ajánlotta, s így épen BoldogAsszony mennybemenetele napján 1038. esztendőben Istenhez költözött. Testét Fehérvárra vitték, a hol az, az Isten Anyja templomának belsejében eltemetett. Eltiltván minden muzsikát, három esztendőig gyászolták a Magyarok a legjobb királyt. Később, Sz. László Király alatt 1083ik esztendőben VII. Gergely Pápa a Szentek közé számlálta őtet.” Spányik G.: i.m. I. k. 23.
- 286 Klaniczay Gábor (2000): Rex iustus – a keresztény királyság szent megalapítója. In: uő: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest. 108–138.
- 287 „De az isteni gondviselés mást rendelt, mert midőn a gyilkos ruhája alá rejtett kardja után nyult, azt elejtván a királyt felébresztette; kinek dörgő szavára megrettenvén térdre esett, s kegyelemért könyörgött, melyet meg is nyert.” Bede P.: i.m. 29. „De az isteni gondviselés mást rendelt; és midőn egyszer alkonyban a gyilkos köntöse alá rejtett kardja után nyult, az alvó királyt megöleendő, félelmében azt elejté a földre, mire a király felébredt és szándékát tudakozá. Ez térdre hulva mindent megvallván bocsánatért esdeklét, mit meg is nyert, a merénykedőnek czinkostársai pedig halálra ítétek.” Neumann S.: i.m. 16.
- 288 Bár ennek kapcsán egy ponton a református Ketskeméti retorikája mintha egy kissé szarkasztikusabb hangot ütne meg: „Szent István Klérust meg-gazdagította,/ A Magnasi rendet ez fel-állította,/ A Magyar Keresztyén vallásra hajtotta,/ Mivel már a Krisztust ő maga vallotta.” i.m. 14.
- 289 Ezt részletezi érezhető előszeretettel Ketskeméti: „Három izbe vala neki tsatázása,/ Gyulával, Tsászarál vólt hadakozása,/ A Bulgárokkal-is vólt vágdalkozása,/ Mind ezeken vala nagy triumfalása./ Erdély tartományát Gyulától el-vette,/ Magyar koronához István ezt vetette,/ Majd Konrád Tsászárral öszve-békéltette,/ Isten, Bulgárokat alája vetette. Ugyan-is álomban Isten meg-intette,/ A Tsászárt nékie azt meg-jelentette:/ Hogy kedves az István, ezt, hogy meg-értette, / A Tsászár fegyverét azonnal le-tette” Ketskeméti Zs.: i.m. 14.,; és kissé váratlanabban a katolikus Peregrinyi: „Azonban háború ütött ki, mert II. Konrád császár azon ürügy alatt, hogy követe át nem bocsátott az országon, Magyarország szélein pusztítgatott, de visszaveretvén 1031 békességre kényszerítettet.” Peregrinyi E.: i.m. 16–17.
- 290 Jó példa erre Tánicsics, aki egyenesen az alábbi passzussal zárja Szent István uralkodását ismertető narrációját, ahelyett, hogy az összes többi katolikus szerzőhöz hasonlóan esetleg a szenté avatásában konkludálva tenné teljessé az életrajzot (Tánicsics azonban a korpusz modern, „polgárosult” szerzői közé tartozik): „Magyarországhoz tartozott-e akkor Erdély? Ez ideig Erdélynek külön fejedelme volt, de mint-hogy az ifjabb Gyula a kereszténységnek s más ujitásoknak ellensége volt, István ellen föllázadt. A dolog ütközetre került. István meggyőzte ifjabb Gyulát, a fejedelemségtől is megfosztotta, és Erdélyt Magyarországhoz kapcsolta; a fejedelmet két fiával (kik Bue és Bukne nevet viseltek) együtt foglyokul tartotta. Ettől fogva Erdélyt Magyarországtól függő vajdák igazgatták.” Tánicsics M.: i.m. 12.
- 291 Rajcsányi J.: i.m. 10.
- 292 Uo. 11. (Kiemelés tőlem: azt hiszem, nem véletlen a szóhasználat, amely elég nyilvánvalóan *katolikusellenes* élt implikál.)
- 293 „István fejedelem kedvelte a külföldieket s a keresztény vallást minden módon igyekezék behozni, a nemzeti vallás elnyomásával.” Dierner E.: i.m. 14.
- 294 „Ellene [ti. a fiatal István ellen] sok magyarok pártot ütöttek mivel az idegenek (...) olyan hatalmat vettek magoknak a még tapasztalatlan Fejedelem alatt, hogy mindenbenn az ő kezök forogna...” Budai É.: i.m. I. k., 108.

- 295 „*Hát a magyar nyelvnek virágzására a legelső királyok tettek-e valamit?* Arról gondoskodni megfeledeztek, és helyette a diák nyelvet hozták be iskolákba és törvényszékekbe, sőt még a prédikációk is diák nyelven mondatk, és tolmácsoknak kellett azokat magyarázni. *Mi volt ennek oka?* Az a környüállás, hogy a keresztyén vallás tanítására külföldről (Olasz- és Németországból) kellett hívni lelkiatyákat, kik magyarul nem tudván, diák nyelven tették tanításaikat mind templomban mind iskolában. S innét van mai napig is a sok diákos szó a magyar nyelvben, p.o. história, náczió, notárius, rektor, precceptor stb.” Edvi I. P.: i.m. 72.
- 296 Sőt Schirckhubernek a latinnal kapcsolatos attitűdje frappáns ellendiskurzust képez Edvi *nyelvcentrikus nacionalizmusa* mellé állítva: „E király életében vétetett be országunkba a Római Katholika hittel a deák nyelv, mellyel abban az időben a nyilvános dolgok elintézésében a napnyugaton éltek.” Schirckhuber M.: i.m. 25.
- 297 Táncsics M.: i.m. 8.
- 298 Uo. 9. Illetve még Budai Ézsaiás az, aki filológus mivoltához méltóan szintén felveti a pápa által küldött korona valódiságának kérdését, melyet aztán kilenc apró betűs oldalon keresztül boncolgat (amíg effektíve István uralkodásának ismertetését elintézi négy oldalban), de végül ő is oda konkludál, hogy „az egész dolog a múlt Századnak utolsó tizedében az azt vitató Írások által oly világoságra hozódott, hogy arról többé kérdést támasztani nem is szükséges”. Ergo tanácsosabbnak látja – ezen a ponton is – behódolni az uralkodó tudományos diskurzus status quo-jának. Budai É.: i.m. I. k., 108.
- 299 Lásd 295. jegyzet. Az azt megelőző többi István uralkodására vonatkozó kérdés és felelet az alábbi három: „*A nemzet művelésében kicsoda tett még nagyobb lépéseket [ti. Geiza után]? A legelső magyar király, István, ki utóbb a szentek sorába is igttattott. Számláld elő, mi nagy érdemei vannak István királynak a magyar nemzet körül?* Az országot vármegyékre felosztotta, tőle függő főispánt rendelvén mindegyik vármegyének igazgatóul; törvényeket hozott, a pogány vallást irtatta, a keresztyén vallást pedig megerősítette [sic!], annak virágzására jószágokat gazdagon rendelt, és iskolákat alapított. *Hol lakott Szent István?* Esztergomban és Veszprémben.” Ilyen formában és ekkora terjedelemben foglalkozik ergo a református Edvi tan-könyve „a magyarok apostolával és első királyával”! Edvi I. P.: i.m. 71.
- 300 „Istvánnak felesége Gizela, bajor hercegasszony, nagyreményü Imre fiát szülé; de ki még apja életében meghalt. Ennek halála után István – elmellőzvé a kegyetlen módra megvakított és megsüketített Vazult, valamint ő bátyjának, kopasz Lászlónak, Endre s Béla fiait is – Gizela nevű hugának s Otto velencei hercegnek Péter nevű fiára szállta a koronát.” Dierner E.: i.m. 19.
- 301 „Az eddig említett rendelkezései által Sz. István Királynak, mondhatni, hogy Magyar Ország sokkal jobb lábra állitatott, mint volt annak előtte. Tagadni mindazonáltal azt sem lehet, hogy ezeknek a rendelkezéseknek még nagy híja volt. Nevezetesen a Királyi successióról való rendeléstétel, a mely pedig, tudni való, hogy a legtöbb és legveszedelmesebb zavarodást szokott okozni az országban.” [Budai ezután ismerteti az István szerencsétlen döntései miatt „az Ország Nagyjai közül” sokal által szervezett összeesküvést és annak végeredményét, majd a trónutódlás kérdésének továbbra is szabályozatlanul maradt mivoltáról szólva kifejti, hogy] „majd negyven esztendeig nem volt e miatt az Országban semmi rend és tsendesség.” Budai É.: i.m. I. k., 122–123.
- 302 Péczely J.: i.m. I. k. 56.
- 303 „Istvánt miután az országot vallási mind polgári tekintetben jobb lábra állítá, mély bubánat érte. Egyetlen Imre fija, kiben magában derék s okos utódot remélt, 24 esztendő korában meghalt 1031. Azon tépelődött ő most ki legyen holta után a király? Rokon hercegek ugyan még éltek u. m. Vazul, s kopasz László fiai András és Béla, s a korona csak ezeket illethette volna; de ő az egyiket rosz keresztyénynek, másikat hajlékonynak mind a nádszál, az utolsót pedig igen hévesnek tartá, s így egyikben sem bízott, attul félvén, hogy alattok az ország s a még nem erős lábakon álló

anyaszentegyház veszteti fogna. Megerősíték őt e bizalmatlanságban a *bajor származású* királyné s a *külföldi* emberek, kikkel udvara igen bővelkedett. Ezek a magyar hercegeket gyűlölvén azon dolgoztak, hogy az *olasz Pétert*, Gizela István hugának fiját emelhesék a királyi székre. Kivánságuk be is telt, mert István Pétert utódjának rendelte. A magyar hercegek elmellőzéseért az országnak több nagyjai olly igen megharaguttak a királyra, hogy élete ellen összeesküttek.” (A kiemelések tőlem.) Rajcsányi J.: i.m. 14–15.

304 Horváth M.: i.m. 33.

305 „Magához hivatá tehát őt [ti. Vazult], de az udvarnak hatalmasb emberei, többnyire jövevények egyet értvén a királynéval, ki szinte külföldi volt s a magyar hercegeknek nem barátja, olly bünt követtek el, melly sz. Istvánt keserű könnyhullatásokra fakasztotta, és még ma is megborzasztja a hazafiúi érzésű embert. Vazulnak ugyan is szemeit kiszurák és füleibe forró ólmot öntöttek. Szent István illy nyomorult állapotban látván atyafiát igen elkeseredett, de betegsége miatt a vétkeseket meg nem büntetheté. László fiait is féltetvén, azt tanácslá nekik, futának ki az országból.” Peregrinyi E.: i.m. 17.

306 Uo. 17–18.

307 Spányik G.: i.m. I. k. 22.

308 Schirckhuber M.: i.m. 25.

309 Bedeő P.: i.m. 29.

310 Spányik G.: i.m. I. k. 22.

311 Bedeő P.: i.m. 29.

312 „Végre, nagy reményű Imre fija meghalván, és magzatja nem levén, nővérenek Gizelának fiát, *Pétert* nevezte ki utódjául, de ezen rendelkezés fölingerelte a Magyarokat, kik közül sokan élete ellen összeesküvének.” Neumann S.: i.m. 16.

313 „Mínhogy egyetlen fia Imre meghalt, kit szép remények közt nevelt, ne hogy halála után a királyválasztásbul egyenletlenség és belzavar támadjon, mely a fiatal polgári szerkezetet veszélyeztesse, még életében gondoskodott arról, hogy ki következzék utána. Árpád nemzetségéből még négy herczeg élt: Vazul, András, Béla és Levente, de ezek közül, István egyet sem óhajtott utódjának. Az elsőt azért nem, mivel kicsapongó életű volt, a másik hármat pedig azért mellőzte, hogy a keresztény hitben nem voltak elég erősek, tehát nővérenek Gizelának (ki velencei fejedelemnél volt férj-nél) fiát Pétert nevezte ki utódjának. S az, hogy ő nem ereszte választásra, hanem maga nevezé ki utódot, a magyarokat fölingerelte, kik közül sokan ellene összeesküdtek.” Táncsics M.: i.m. 12.

314 Tóth Z.: i.m. 113.

315 Uo. 113.

316 „A legitimitást biztosító szimbólumok körének a kilencvenes években bekövetkezett változása a hatalom struktúrájának átalakulására utal. A múlt század utolsó évtizedéig a Habsburgok magyar politikai retorikájának központi alakja Szent István és a vele kapcsolatban álló Mária-tisztelet volt. A változás mélységét mutatja, hogy ugyanaz a hangsúlyosan megtoldja annak csupán kiegészítő jellegével: „[Ti. megkoronázása után] az öszvegyülekezett nép-nagyokkal, papi és világi urakkal egyetértőleg, új, az idő, a nemzet, az új királyság jelen kívánataihoz alkalmazottabb, a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket szorosabban meghatározó *Alkotmányi Rendszert* (Constitutio) készített, melyben sokat vett a külföldiek, kivált Frank és

317 (Kiemelés tőlem.) Péczely J.: i.m. I. k. 41.

318 (Kiemelés tőlem.) Budai É.: i.m. I. k. 111.

319 Uo 111.

320 „(...) koronázása után pedig a nemzetségfők, bevándorolt urak s püspökök gyülekezetében népével új szerződést kötven, új kormányformát adott.” Horváth M.: i.m. 26.

321 Bár ő a katolikusok interpretációjával sokban egyező „társadalomformáló” képet ad Istvánról, azt hangsúlyosan megtoldja annak csupán kiegészítő jellegével: „[Ti. megkoronázása után] az öszvegyülekezett nép-nagyokkal, papi és világi urakkal egyetértőleg, új, az idő, a nemzet, az új királyság jelen kívánataihoz alkalmazottabb, a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket szorosabban meghatározó *Alkotmányi Rendszert* (Constitutio) készített, melyben sokat vett a külföldiek, kivált Frank és

Német Császárok hasonló intézeteiből, régibb újabb törvényeiből, az *alap azonban tovább is az eredeti Árpád alatt kötött szövetség maradt.*” (Kiemelés tőlem.) Péczely J. i. m. I. k. 43.

322 Sinkó K.: i. m. 51.

323 A terminus itt abban az értelemben értem, ahogy azt általában a reformkor nemzedéke használta (a modern *nemzet* szinonimájaként), lásd 251. jegyzet, valamint: Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: uő: *Nemzet és történelem*. 206.

324 Ez a „szabályt erősítő kivétel” P. Csorja Ferenc tankönyve, amely amúgy is a leglakonikusabb tankönyvnarratívák közé tartozik (46 oldalból áll a magyar történeti rész). II. Józsefről mindössze két kérdést és választ tartalmaz: „Mária *Therésia* után ki lett a király? Milyen ember volt? Második József, már az előtt Romai császárnak lévén koronáztatva. Ez nagy uralkodó volt, és jó ember, mert az emberiség sorsát tudta érezni. A vallásos türedelemről való rendelését kiadta 1781-ben: az örökös jobbagyságot eltörölte és más sok jó változásokat is tett. *Második József uralkodása alatt hány támadások és hadak voltak?* Váltak két támadások: egyik Erdélyben 1784-ben *Hóra* és *Klossza* lázasztók alatt, kik elfogattatván példáson megbüntettek, s a lázadás lecsendesedett. A másik volt a *Catholicus* Belgáknál, hogy bizonyosabb jussaikban megsértettek volna, ennek József rövid uralkodása alatt nem lett vége. Az első hadja Józsefnek volt a szövetséges Belgákkal a kikkel minden vérontás nélkül megbékélt. A másik hadja volt a Törökök ellen, melyet nem végezhetett-bé, a halál által 1790-ben megakadályoztatván.” P. Csorja F.: i. m. 44–43. (Hozzátennem azonban, ha nem is a II. Józsefet konkrétan tárgyaló részben, hanem utódjáról beszélve, implicite mégis említést tesz a józsefi konfliktusforrásokról: „[Ti. II. Leopold] A Belgákat is lecsendesítette. Budán országgyűlést tartván *magát megkoronáztatta és az Országnak sebeit kívánta begyógyítani.*” Kiemelés tőlem. Uo. 44.)

325 Lásd 243. jegyzet.

326 Spányik Glycér terminusa, Spányik G.: i. m. II. k. 123.

327 Bedeő P.: i. m. 125.

328 „A dolgok [ti. a török elleni háború] e folyamatjában József, miután az általa behozott változásokat hasztalanoknak adta ki, és a Sz. Koronát, mely az ő uralkodása alatt Bécsben tartaték, Magyarországra visszaküldötte volna. Februárius 20-dikán 1790-ben elhunyt, semmi örököszt sem hagyván maga után.” Schirkuhuber M.: i. m. 55.

329 „Mire [ti. a németalföldi „belső lázongás”-ra] nézve újításaival felhagyott, s azt ígerte, hogy országgyűlést tartand, a koronát Bécsből visszaküldé. Minden eddigi rendelését visszavonta, s minden az előbbi lábra állott, csak a tolerantiát illető maradt meg. Meghalt a nagy férfiú 1790-dik évben.” Táncsics M.: i. m. 88. (Ahogy az érzelhető, Táncsics azért a „minden rendelete” visszavonását mégis kiegészíti azzal, hogy „csak a tolerantiát illető maradt meg”.)

330 „E valóban nagy fejedelem dicő anyjának köszönhető az egész világtól nagyra becsült tetteit, mert legzélszerűbb nevelést bevégezvén, vele tartományait s a külföldet bejáratta s így 1765 uralkodótársává nevezte.” Peregrinyi E.: i. m. 92.

331 1773-ban József Morva- és Csehország jobbagyságát úgy táplálja, „mint régenten József Egyiptom Országát”, „Mint régenten Mátyás az Ország javára” járja be Magyarországot 1770-ben, majd gabonát küld az éhezőknek. 1781-ben „Szabadságot adott (...) minden jobbágyinak a vallás dolgában,/ Mellyért így kiáltunk-fel minden órába./ Éljen az új atya Josef sok időket.” Vagy egy másik példa Ketskeméti vele kapcsolatos biblikus ízü fohászaira: „Oh Isten Vezére légy vezérségében!” Ketsmeméti Zs.: i. m. 107–109.

332 Ennek a soha ki nem teljesedő törekvésnek a foszlányaira utal azonban az az érdekes jelenség is, hogy II. József mint modern kori „igazságos Mátyás király” tankönyvi interpretálása, azaz a személyéhez kapcsolódó legendás történetek tankönyvszövegbe illesztése csak protestáns szerzőnél fordul elő, mégpedig nem is akármilyen terjedelemben: Edvi Illés Pál tankönyve például azzal döbent meg 21. századi ol-

vasóit, hogy az egész II. Józseffel foglalkozó rész több, mint fele II. József híres morvaországi „szántási jelenetét” meséli el folklorisztikus hangvételben, amit végül egy a mai olvasó számára még bizarrabbnak tetsző „hirdetéssel” egészít ki a szerző: „Más szép elbeszélést József király népszerű kharakteréről olvashatni a pesti Társalkodóban, az 1835-diki évfolyamatnak 299-dik lapján.” Edvi I. P.: i.m. 78. A szintén evangélikus Rajcsányi-tankönyv vonatkozó szövegének pedig ismét több, mint a fele ilyesfajta „sztorizgatásból” áll, melyet az „Igéretem szerint itt van róla néhány történet, mellyekből őt bizonyosan tisztelni és szeretni tanuljátok.” intonációjú mondatlalat vezet be írója. Rajcsányi J.: i.m. 157. (Megjegyezendő, hogy a II. József uralkodását tárgyaló tankönyvszöveg eleje nem kevésbé „fabulózus”: „Itt azon József, ki anyja karján már félesztendő korában megfordult a magyarok országgyűlésén! Jól vigyázzatok rá, mert ő azon uralkodók közé tartozik, kiket nagyoknak szoktunk nevezni. Kicsinységétől fogva csupa tűz és láng volt, ugyan azért a korlátozást nem is szenvedhette. Szabadságot s nagy helyet kívánt magának, hogy szabadon mozoghasson, mint a madár a levegőben. Igen jól neveltették...” Uo. 155–156.)

- 333 Szándékosan a katolikus Horváth Mihály szavait idéztem, akitől (a kissé eltérő hangszólalású) az alfejezet című szöveg is származik. Horváth M.: i.m. 379.
- 334 Íme egy Horváth Mihályhoz mérhető, ámbar református történész véleménye ugyanazon uralkodóról, de 35 évvel korábról: „A sokat látott hallott és tapasztalt *II. József* (...) megvilágosodott bölts elméjének, és embereket szerető jó szívének, oly nyilvánvalóságos jelét adta, melynél fogva egész Európa reá függesztette figyelmességét.” Budai É.: i.m. III. k. 203.
- 335 *A katolikus* Peregrinyi Elek szóhasználatával élek. Peregrinyi E.: i.m. 93.
- 336 Ahogy Spányik Glycér fogalmaz: „a vallásbéli egyenetlenségek elkerülésére, és a jó egyetértés előmozdítására 1781 a *Tolerantiale Edictumot* adta ki.” Spányik G.: i.m. II.k. 124. Ugyanez Schirckhubernél: „Hogy a vallás különbsége miatt támadt meg hasonlásoknak véget vessen, kiadta a türelmi Rendelmenyt 1781.” Schirckhuber M.: i.m. 53.
- 337 Bár Horváth Mihály tárgyilagos távolságtartással megemlíti a korabeli ellendiskurzus képviselőit is, mégis máshova konkludál retorikája: „Ezen rendeletek között, mellyek mind az egyházi férfiak, mind a vallásosabb világiak részéről számos panaszra adtak okot, voltak olyanok is, mellyek valamint az egykorúak *osztatlan* tettségét megnyerték, úgy József magas lelkének, s alattvalói boldogításáért lángoló szívének is fényes bizonyítványai. Ilyen egyebek közt kitűnőleg a falusi lelkipásztorok s általában a köznép oktatásának *szent* ügye.” (Kiemelés tőlem.) Horváth M.: i.m. 383.
- 338 Táncsics M.: i.m. 87.
- 339 Protestáns kárörömöt leginkább a kortárs Ketskeméti szavaiból érezhet csak ki az olvasó: „Nyoltzvankét esztendő midőn folydogála,/ A Pápa Rómából e felséghez szálla,/ Mellyet minden ember bámulva tsudála,/ Mivel ez a Madár Bétsbe ritkán hála.” Ketskeméti Zs.: i.m. 109.
- 340 Ezt a képet módosítja némileg a református Budai Ézsaiás 1810-es évekbeli szövege, amelyben II. József puritán életvitele szintén megdicsértetik, ez a motívum azonban nála talán úgyszintén eredeztethető a hagyományos „protestáns etiká”-ból.
- 341 Talán szükségtelen is visszautalnom, hogy P. Csorja Ferenc hihetetlenül „szótakarékos” tankönyvéről van szó. Lásd 324. jegyzet.
- 342 Táncsics M.: i.m. 86.
- 343 Horváth M.: i.m. 388.
- 344 Schirckhuber M.: i.m. 53. (Mentségére legyen mondva Schirckhubernek, akit már a dolgozat harmadik fejezetének vége felé a pesti piarista gimnázium „szónoklatosztály tanára”-ként ismerhettünk meg, hogy anakronisztikus vonzódását a latin nyelvhez már a latin-magyar bilingvis tankönyvének megírásával is bizonyítja, amelyet ráadásul a könyv előszavában még erőteljesen ki is hangsúlyoz: „Mert ha tekintetbe vesszük az oskolai Rendszer határozatát, mellyhez a magános tanulók-is tartoznak

magukat alkalmaztatni, elkerülhetetlennek látjuk az eddig divatozó *deák nyelv* megtartását...” – írja Schirckhuber 1837-ben! Uo. III., lásd továbbá az ebből a szempontból szintén revelatív 296. jegyzetet.)

345 Ismét szándékosan idézek „vérbeli” katolikus szerzót rendi-nemzeti sérelem kapcsán. Spányik G.: i.m. II. k. 128.

346 Peregrinyi E.: i.m. 93.

347 Az első narratív kivétel Budai tankönyvében található, amely tömören, ám érzelmek-től erőteljesen fütve interpretál: „Az *első támadás* [ti. II. József uralma (!) ellen], Erdélybenn, Hunyad és Zaránd Vármegyében, az *Oláhok* között lett, kik 1784-benn, Octóber utolsó napján, *Hora* és *Kloska* nevű lázassztók által, felzendítettvénn, *Novembernek* az eleinn, iszonyú öldöklést és pusztítást követtek el az Erdélyi Magyar Népe: míg nem, vérengzések, ugyan azon hónapbann, nem kevés bajjal megállítódván, a kézre került lázassztók, érdemek szerint, megbüntetődtek.” Budai É.: i.m. II. k. 210. A másik kivétel azonban annál beszédesebb, tekintve, hogy a korpusz legkésőbb megjelent darabjáról, az 1847-es Horváth Mihály-féle tankönyvről van szó. Néhány citátum *Az erdélyi oláhok lázadása* címet viselő négyoldalmnyi terjedelmű fejezetből: „(...) Ezen [ti. II. József „népjóléti” intézkedéseiből fakadó] újítások figyelmessé tették e népet állapotjára, mely midőn azt a szomszéd székelyekével s szászokéval összehasonlították, mind elviselhetetlenebbnek látszott s élénk vágyat támasztott bennök a szabadulásra. (...) Ekkor lépett fel közöttök egy Hóra nevű bátor, ravasz közoláh, ki némi *kicsapongás* miatt büntetésre kerestetvén, egy idő óta lappangott (...) elhitette aztán velük, hogy ő felsége a magyar nemességet nem tűrheti, sőt felhatalmazta légyen, hogy sorsosaival őket mind egyiglen kiirtsa. A közeli szabadulás reményétől ittas *vad* nép könnyen hitt szavának, s őt égből küldött szabadítójaként kezdet tekinteni.” (Kiemelés tőlem.) Horváth M.: i.m. 390–391.

348 P. Csorja F.: i.m. 44.

349 „A *második támadás*, mely sokkal nagyobb és sokkal tartósabb vólt, *Catholicum Belgiumbann*, maga ellen József ellen ütött ki, 1789-benn.” Budai É.: i.m. III. k. 210.

350 Ferenczi Zoltán (1896): *Petőfi életrajza*. I. k. Budapest. 90.

351 Waldapfel Imre (1940): A Hármas Kis Tükör svájci mintája. *Magyar Pedagógia*, 2. 152.

IRODALOM

1. (A TÖRTÉNELEM ÍRÁSÁRA/KONSTRUÁLÁSÁRA ÉS OKTATÁSÁRA VONATKOZÓ)

- Amalvi, Christian (2000): *Les héros de l'histoire de France. Comment les personnages illustres de la France sont devenus familiers aux Français...* Toulouse.
- Appleby, Joyce – Hunt, Lynn – Jacob, Margaret (1994): *Telling the Truth About History.* New York–London.
- Balassa Brunó (1929): *A történettudomány multja hazánkban.* Pécs.
- Ballér Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században. (A tantervelmélet forrásai 17.)* Budapest.
- Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon.* Debrecen.
- Bíró Sándor (1960): *Történettudományunk a XIX. század első felében.* Budapest.
- Bodolay Géza (1963): *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Budapest.
- Boia, Lucian (1999): *Történelem és mítosz a román köztudatban.* București – Kolozsvár.
- Certeau, Michel de (1975): *L'écriture de l'histoire.* Paris.
- Chartier, Roger (1998): *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude.* Paris.
- Eliade, Mircea (1998): *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem.* Budapest.
- Fehér Erzsébet (1989): *Az 1777–1848 közötti alsó- és középszintű magyar nyelvű tankönyvek összehasonlító vizsgálata.* Budapest.
- Fehér Erzsébet (1995): *Magyar nyelvű tankönyvek: 1777–1848.* Budapest.
- Fináczy Ernő (1899, 1902): *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* I–II. kötet. Budapest.
- Flegler Sándor (1877): *A magyar történetírás története.* Budapest.
- Foucault, Michel (1981): *Mi a szerző? Világosság, 7.* 22–35.
- Foucault, Michel (1991): *A diskurzus rendje. Holmi, 7.* 868–889.
- Foucault, Michel (2000): *A szavak és dolgok, A társadalomtudományok archeológiája.* Budapest.
- Foucault, Michel (2001): *A tudás archeológiája.* Budapest.
- Gönczöl Enikő (1999): *A történelem tananyag változásai Magyarországon az elmúlt száz évben. (Jegyzet a társadalom és állampolgári ismeretek szakirányú továbbképzéshez.)* Budapest.
- Gunst Péter (1995): *A magyar történetírás története.* Debrecen.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest.
- Hartog, François (2000): *A történeti elbeszélés művészete.* In: Czoch Gábor–Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen. 25–32.
- Hartog, François (2003): *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps.* Paris.
- Hittrich Ödön (1923): *A Budapesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnázium első száz esztendejének története.* Budapest.
- Hofer Tamás (1994, tél): *Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”?* *Buksz, 6,* 4. 465–470.
- Holl Béla (2000): *A piarista történettudomány a XVIII–XX. század fordulóján.* In: Monok István–Zvara Edina (szerk.): *Holl Béla: Laus librorum.* Budapest. 129–133.

- Horváth Mihály (1988, szerk.): *A magyar nevelés története*. I. kötet, Budapest.
- Jelavich, Charles (1990): *South Slav Nationalism. Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Ohio.
- Jenkins, Keith (1991): *Re-thinking History*. London.
- Karlowitz János (2000): Tankönyvügyünk történeti és nemzetközi összehasonlítások tükrében. *Iskolakultúra*, 10. 11. 93–101.
- K. Horváth Zsolt (1999): Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas*, 3. 132–141.
- Koch István (1927): *Tavasy-emlék*. Budapest.
- Korall (2001) Társadalomtörténeti folyóirat. Iskola: intézmény – esély – érvényesülés. 3–4.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei*. I–II. kötet, Budapest.
- Kosáry Domokos (1998): *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Budapest.
- Le Goff, Jacques: *Franciaország emlékezete*, In: *Buksz*, 6, 4 (1994. tél), 456–459.
- Lékai Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830. (Ciszterci doktori értekezések 83.)* Budapest. 1942.
- Márki Sándor (1902): *Történettanítás a középiskolai új tanterv szellemében*. Budapest.
- Márki Sándor (1914): *Történet és történetírás*. Budapest.
- Mészáros István (1968): *A magyar nevelés története 1790–1848*. Budapest.
- Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948 (általánosan képző középiskolák)*. Budapest.
- Mészáros István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest.
- Mezei Márta (1964): *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest.
- Mílo, Daniel (1986): Les classiques scolaires. In: Nora, Pierre: *Les Lieux de mémoire II/3*. La Nation, Paris. 517–562.
- Miskolczy Ambrus (2000): *A legendák varázsa*. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán. Budapest.
- Munslow, Alun (1997): *Deconstructing History*. London.
- Muszka Erzsébet (1974): *A történelem és a történeti segédtudományok oktatása egyetemünkön 1770–1848. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 1.)* Budapest.
- Niederhauser Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest.
- Noiriel, Gérard (2001): *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról tudományválságtól napjainkig*. Budapest.
- Nora, Pierre: Lavissee, instituteur national. Le «Petit Lavissee», évangile de la République. In: Nora, Pierre (szerk.): *Les Lieux de mémoires I*, La République, 247–289.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között, A helyek problematikája. *Aetas*, 3. 142–157.
- Ozouf, Jacques et Mona: Le Tour de la France par deux enfants. Le petit livre rouge de la République. In: Nora, Pierre (szerk.): *Les Lieux de Mémoires I*. La République, 291–321.
- Părăianu, Răzvan (2001): National Prejudices, Mass Media and History Textbooks: The Mitu Controversy. In: Trencsényi B. etc... (szerk.): *Nation-building and Contested Identities: Romanian & Hungarian Case Studies*. Budapest–Iași. 93–117.
- Pintér Márta Zsuzsanna–Varga Imre (2002): Nemzeti múltunk drámák tükrében. *Vigilia*, 1. 26–37.
- Pomian, Krzysztof (1999): *Sur l'histoire*. Paris.
- Ricoeur, Paul (1983–1985): *Temps et récit. I–III*. Paris.
- Stone, Lawrence (1979): The Revival of Narrative. Reflexions on a New Old History. In: *Past and Present*. 85. 3–24.
- Szebenyi Péter (1989, szerk.): *A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemtanítási kezdetek Magyarországon (1650–1848). (A történelemtanítás módszertanának forrásai I.)* Budapest.

- Szekfü Gyula (1938): Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, Budapest. 527–606.
- Szelényi Ödön (1917): *A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig*. Pozsony.
- Szörényi László (1989): „Múltaddal valamit kezdeni”. Budapest.
- Szörényi László (1993): *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest.
- Takáts Sándor (1895): *A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története*. Budapest.
- Tavasy (Teischengraber) Lajos (1847, ig.): *1846/47-ik tanévi Tanodai Hirlemény a pesti prot. ev. város-esperességi gyülekezet tanintézményeiről*. Pest.
- Thiesse, Anne-Marie (1991): *Écrire la France*. Paris.
- Thiesse, Anne-Marie (1997): *Ils apprenaient la France, L'exaltation des régions dans le discours patriotique*. Paris.
- Thomka Beáta (2000, szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyvekben a századfordulótól a felszabadulásig*. Budapest.
- Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna (2000): *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*. Budapest.
- Veyne, Paul (1971): *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie*. Paris.
- Vörös Károly (1980, szerk.): *Magyarország története 1790–1848. I–II*. Budapest.
- White, Hayden (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe*. Baltimore.
- White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Budapest.
- Zarándy Zoltán (2001): A múlt feldolgozásának kérdései: európai minták a társadalompolitika, a komparatív nemzetközi történelem-könyv elemzés területéről. *Új Pedagógiai Szemle*, 51. 10. 32–38.
- Zarándy Zoltán (2001): A közelmúlt birtokbavételének pedagógiai kultúrája. *Új Pedagógiai Szemle*, 51. 10. 21–31.
- Zentai Violetta (1997, szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest.
- Zomboryné Bazsó Rozália (2000): *A pesti evangélikus oktatás krónikája 1786–1990*. Budapest.

2. (A NACIONALIZMUSRA VONATKOZÓ)

- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London.
- Arató Endre (1960): *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1848*. Budapest.
- Balakrishnan, Gopal (1996, szerk.): *Mapping the Nation*. London – New York.
- Beaune, Colette (1985): *Naissance de la nation France*. Paris.
- Benda Kálmán (1937): *A magyar nemzeti hivatástudat története. (A XV–XVII. században.)* Budapest.
- Benda Kálmán (1978): *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest.
- Bíró Ferenc (1994): A nemzet színeváltozása. In: Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.
- Brandt, Juliane (2001): A politika mint vallás? Beszámoló „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. és a 20. században Középkelet-, Délközép- és Kelet-Európában” című konferenciáról (2000. november 30.–december 2., Lipcse) *Korall*, 3–4, 324–332.
- Bretter Zoltán–Deák Ágnes (1995, szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs.

- Burguiere, André (2003): *L'historiographie des origines de la France*. Genese d'un imaginaire national. Annales HSS, 58–1. 41–62.
- Cabanel, Patrick (1997): *La question nationale au XIXe siècle*. Paris.
- Ducreux, Marie-Élisabeth (2000): Nation, État, éducation. L'enseignement de l'histoire en Europe centrale et orientale. In: Ducreux, M.-É. (szerk.): *Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIXe–XXe siècles*. Paris.
- Durkheim, Émil (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest.
- Eckhardt Sándor (é.n.): *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest.
- Fabre, Daniel (1996, szerk.): *L'Europe entre cultures et nations*. Paris.
- Geertz, Clifford (1994): A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest. 104–125.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford.
- Gellner, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. In: Bretter Z. – Deák Á. (szerk.): i.m. 188–212.
- Greenfeld, Liah (1992): *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge.
- Hadrovics László (1991): *Vallás, egyház, nemzettudat*. ELTE, Budapest.
- Hálfandanson, G. – Isaacs, A. K. (2001): *Nations and Nationalities in Historical Perspective (Clio's Workshop III)*. Pisa.
- Halmos Károly (1991): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródlalom tükrében. *Századvég*, 1–2. 131–166.
- Hobsbawm, Eric J. (1987): Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest. 127–197.
- Hobsbawm, Eric J. (1990): *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge. Magyarul: uő (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest.
- Hofer Tamás (1991): *Népi kultúra és nemzettudat*, Budapest.
- Hofer Tamás (1994): *Hungarians between „East” and „West”. National Myths and Symbols*. Budapest.
- Hofer Tamás (1996, szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest.
- Hroch, Miroslav (1985): *Social Preconditions of the National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among Smaller European Nations*. Cambridge.
- Hroch, Miroslav (2000): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio*, 3. 3–26.
- Joó Tibor: *A magyar nemzeteszmé*. Budapest. 1939.
- Kántor Zoltán (2001): Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje? *Regio*, 3. 283–296.
- Kantorowicz, Ernst H. (1951): Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *American Historical Review*, 56. 472–492.
- Karády Viktor (1997): Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. In: uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest. 151–196.
- Karády Viktor (1997): *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Budapest.
- Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest.
- Kosáry Domokos (1943): A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844. *Századok*, 76.
- Kosáry Domokos (1977): *Napóleon és Magyarország*. Budapest.
- Kosáry Domokos (1987): Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: *A történelem veszedelmei*. Budapest. 138–158.
- Kulin Ferenc (1986): Nemzet és egyén. Adalékok egy tudatközpontú nemzet-fogalom meghatározásához. In: Kulin Ferenc: *Közelítések a reformkorhoz*. Budapest.

- Kulin Ferenc: *Nemzet-eszme és nacionalizmus*. In: uő.: uo. 127–139.
- Löfgren, Orvar (1988): Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*, Budapest. 145–179.
- Löfgren, Orvar (1989): A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. *Janus*, VI. 1. 13–28.
- Mályusz Elemér (1928): Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 6. évf., XI. kötet, 3. 166–183.
- Mausse, Marcel (1969): La Nation. In: *Œuvres III.*, Paris. 573–625.
- Michel, Bernard (1995): *Nations et nationalismes en Europe centrale XIXe–XXe siècle*. Paris.
- Niederhauser Emil (1977): *A nemzeti megújítási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest.
- Péter László (1997): A „magyarok Istene”. In: *Mindörökké Szeged*. Szeged – Budapest. 37–144.
- Renan, Ernest: Qu’est-ce qu’une nation?. Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. In: *Œuvres Complètes I*. Paris. 887–906.
- Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest.
- Sinkó Katalin: Árpád kontra Szent István. *Janus*, VI. 1. 42–52.
- Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In: Bretter Z.–Deák Á. (szerk.): i.m. 9–24.
- Smith, A. D. (2002): *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok?* Uo. 27–51.
- Smith, A. D. (2002): A nacionalizmus és a történések. *Regio*, 2. 5–33.
- Sonkoly Gábor (1999): *Rendi/nemzeti – regionális/globális. Fogalomtörténet a XIX. századi Erdély példája alapján*. In: Bárdi Nándor szerk.: *Globalizáció és nemzetépítés*. Budapest. 185–202
- Szekfü Gyula (1926): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1785–1848*. Budapest.
- Szűcs Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Budapest.
- Szűcs Jenő (1981): *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle*, 3. 313–359.
- Szűcs Jenő (1997): *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest.
- Tarnai Andor (1969): *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Budapest.
- Thiesse, Anne-Marie (1999): *La création des identités: Europe, XVIIe–XXe siècle*. Paris.
- Tipton, C. Leon (1972): *Nationalism in the Middle Ages*. New York.
- Tóth Zoltán (1991): A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 1–2. 75–130.
- Tönnies, Ferdinand (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest.
- Ungár László (1942): Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásához. *Századok*, 7–8. 306–328.
- Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford.

3. (A TANKÖNYVEKRE ÉS A TANKÖNYVSZERZŐK ÉLETÉRE VONATKOZÓ)

- Borzák István (1955): *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Budapest.
- Fenyő István (2001): Horváth Mihály: Magyarország történelme (Pest, 1860–1863). In: Kolléga Tarsoly István (szerk.): *Magyar könyvek – magyar századok*, Budapest. 255–257.
- Kiss Áron (1906): *Losontzi István életrajza*. Budapest.
- Kosáry Domokos (1970): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I*. Budapest.
- Marczali Henrik (1910): *Horváth Mihály*. Budapest.

- Márki Sándor (1917): *Horváth Mihály (1809–1878)*. Budapest.
- Pamlényi Ervin (1954): *Horváth Mihály*. Budapest.
- Papp László (1942): Spányik Glicér (1781–1850). In: Balanyi György: *Magyar piaristák a XIX. és XX. században*. Budapest. 45–53.
- Stéhli Ferenc: Piarista történetírók a XIX. és a XX. században. In: Görbe László (szerk.): *A Budapesti Piarista Gimnázium Évkönyve az 1999/2000. Iskolai tanévről az iskola fennállásának 283. évében*. 108–140.
- Szinycsei József (1890–1914): *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. Budapest.
- Táncsics Mihály (1978): *Életpályám*. Budapest.
- Tóth Béla: Budai Ézsaiás: Magyarország története (Debrecen, 1805–1812). In: Kollega Tarsoly István (szerk.): i.m. 180–184.
- Waldapfel Imre (1940): A Hármaskis Tükör svájci mintája. *Magyar Pedagógia*, 2. 145–152.

FORRÁS

Ratio Educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. (1981) Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest.

TÖRTÉNELEMTANKÖNYV

- (Bedeő) Pál (1843): *A magyarok története a vezérek s királyok képeivel*. Pest.
- Budai Ézsaiás (1805): *Magyar ország története a mohácsi veszedelemig*. Debrecen. *Magyarország története a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Uo. (1808). *Magyarország története, melyben a felséges ausztriai ház örökös uralkodása foglalódik*. Uo. (1812).
- P. Csorja Ferenc (1830): *Haza és közönséges történet röviden a grammatica classis számára*. Marosvásárhely.
- Dierner Endre (1843): *Magyarhoni történetek, melyeket a protestáns tanuló ifjúság számára összeszedett D. E...* Pest.
- Edvi Illés Pál (1844): *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytan*. Pest.
- Horváth Mihály (1847): *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjúság számára*. Bécs.
- Ketskeméti Zsigmond (178?): *A magyaroknak eredetéről, ezeknek királyainak életekről, viselt dolgaikról, halálokról, temettségekről, kik alatt mi jött a magyar koronához, és mi nyeretett el Pálma Ferentz Károly úr munkájából magyar versekben tsinált rövid történetírás*. Pozsony.
- Losontzi István (1773): *Hármaskis Tükör, mely I. A szent történet, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári állapotjával és történetjével, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan de világosan elő-adja és ki-mutatja*. Pozsony.
- Neumann Salamon (1844): *A magyarok története magyar és német nyelven kérdésekben és feleletekben az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest röviden előadva*. Buda.
- Péczy József (1837): *A magyarok története Asiaból kijövelektől fogva a mai időkig*. Második Darab: *Az Árpád ház kihalásától a mohácsi vért napig*. Debrecen.
- Peregrinyi Elek (1838): *A magyarok története*. *Az ifjúság első használatára*. Buda.
- Rajcsányi János (1843): *Magyarország története az első ifjúságnak*. Pest.
- Schirckhuber Móric (1837): *Magyarok története deák s honi nyelven előadva*. I. *A nemzet eredetétől fogva a mohácsi veszedelemig*. II. *A mohácsi veszedelemtől fogva a mostani időkig*. Pest.

Spányik Glycer (Glycerius) (1832): *Magyar ország rövid historiája, I. A nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig. II. A római császároknak és német királyoknak I-ső Rudolftól II-ik Ferenczig, úgy szinte Magyar országnak I-ső Ferdinándtól fogva a mi időnkig való rövid historiája.* Pest. (Első kiadása: *Compendium Historiae Regni Hungariae. Tomus. I: Ab origine gentis, usque ad Ludovicum II. concinnatum. Tomus II.: Compendium Historiae Imperatorum Romano Germanicorum a Rudolpho I. usque ad Franciscum II. et Regni Hungariae a Ferdinando I. usque ad nostra tempora concinnatum.* [1816] Pest.)

Táncsics (Stancsics) Mihály (1841): *A magyarok története kérdésekben és feleletekben az ifjúság számára.* Buda.

Szerkesztőség:
PTE, BTK, Neveléstudományi Intézet, Iskolakultúra Szerkesztőség,
7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

telefon/fax: 06 72 501-578
e-mail: iskolakultura@freemail.hu
web: www.iskolakultura.hu